

ΘΕΣΜΟΙ
ΑΞΙΕΣ
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Μελέτη των ευρημάτων
της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)

Επιμέλεια: Βάσω Παπλιάκου, Θεώνη Σταθοπούλου, Χαρά Στρατουδάκη

ESS

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΘΕΣΜΟΙ – ΑΞΙΕΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ
Μελέτη των ευρημάτων
της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας
(2008-2009)

INSTITUTIONS – VALUES – PRACTICES
Interpretations of the ESS key findings
(2008-2009)

*Copyright © ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Επιμέλεια και διορθώσεις: Κατερίνα Σάββα, Χρυσούλα Κατωπόδη
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 74 91 600, Fax: 210 74 89 800
www.ekke.gr*

*© 2011 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
9 Kratinoy & Athinas st., 105 52 Athens, Greece
Tel.: (+030) 210 74 91 600, Fax: (+03) 210 74 89 800*

*Κεντρική διάθεση των εκδόσεων:
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 74 91 705, Fax: 210 74 89 130*

ISBN: 978-960-6834-09-7

ΘΕΣΜΟΙ – ΑΞΙΕΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ
Μελέτη των ευρημάτων
της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας
(2008-2009)

Επιμέλεια:
Βάσω Παπλιάκου
Θεώνη Σταθοπούλου
Χαρά Στρατουδάκη

Αθήνα 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ (ΕΚΕ) ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ <i>Θωμάς Μαλούτας</i>	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΘΕΣΜΟΙ – ΑΞΙΕΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ: ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ (2008-2009) <i>Βάσω Παπλιάκου, Χαρά Στρατουδάκη</i>	21
Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ <i>Γιάννης Μιχελογιαννάκης</i>	27
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΡΥΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ <i>Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα</i>	33
ΑΚΗΔΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΥΝΙΣΜΟΣ <i>Παναγιώτης Καφετζής</i>	46
ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ 4ου ΓΥΡΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ <i>Ιωάννα Τσίγκανου</i>	56
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ <i>Χριστίνα Βαρουξή, Νίκος Σαροής</i>	79
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ: ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΑΙ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥΣ <i>Χαρά Στρατουδάκη</i>	97
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟ <i>Θεώνη Σταθοπούλου</i>	121

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΜΕ	140
<i>Αμαλία Φραγκίσκου</i>	
ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ	159
<i>Γιάννης Νικ. Υφαντόπουλος</i>	
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	183
<i>Διονύσης Μπαλούροδος</i>	
ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	209
<i>Ιωάννα Τσίγκανου</i>	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄	221
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄	248

TABLE OF CONTENTS

PREFACE <i>Thomas Maloutas</i>	15
INTRODUCTION: INSTITUTIONS - VALUES - PRACTICES: INTERPRETATIONS OF THE ESS KEY FINDINGS (2008-2009) <i>Vasso Papliakou, Hara Stratoudaki</i>	21
PROFILE OF THE SURVEY <i>John Michelogiannakis</i>	27
ESS AND ITS IMPORTANCE FOR RESEARCH: AN INITIAL APPROACH ON DATA FOR GREECE <i>Maro Pantelidou-Malouta</i>	34
POLITICAL INDIFFERENCE AND SOCIAL CYNICISM <i>Panagiotis Kafetzis</i>	47
TRACING THE RESEARCH RESULTS: 4TH ROUND OF EUROPEAN SOCIAL SURVEY <i>Joanna Tsiganou</i>	57
TRUST IN INSTITUTIONS <i>Christina Varouxi, Nikos Sarris</i>	80
SUBJECTIVE WELLBEING: HAPPINESS AND LIFE SATISFACTION IN GREECE <i>Hara Stratoudaki</i>	98
RELIGIOUS BELIEFS AND PRACTICES IN THE EUROPEAN LANDSCAPE <i>Theoni Stathopoulou</i>	122
MEDIA USE IN GREECE AND EUROPE: AN ANALYSIS OF ESS FINDINGS ON THE USE OF MASS COMMUNICATIONS <i>Amalia Frangiskou</i>	141

THE EUROPEAN SOCIAL MODEL AND SOCIAL INEQUALITIES	160
<i>John Nic. Yfantopoulos</i>	
INCOME INEQUALITY AND POLITICAL BEHAVIOR	185
<i>Dionisis Balourdos</i>	
POSTSCRIPT: FROM SURVEYS ON POLITICAL CULTURE AND ELECTORAL BEHAVIOR TO EUROPEAN SOCIAL SURVEY	209
<i>Ioanna Tsiganou</i>	
APPENDICE A´	221
APPENDICE B´	248

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Διευθυντής Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας και Αντιπρόεδρος ΔΣ ΕΚΚΕ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΕΛΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμων, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ

Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ

Διευθύντρια Ερευνών και Αναπληρώτρια Διευθύντρια του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΟΥΞΗ

Ειδική Λειτουργική Επιστήμων, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμων, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΧΑΡΑ ΣΤΡΑΤΟΥΔΑΚΗ

Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΘΕΩΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

Κύρια Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΑΜΑΛΙΑ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ

Ειδική Λειτουργική Επιστήμων, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΝΙΚ. ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εθνικός Συντονιστής στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα για τον τέταρτο γύρο

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ

Διευθυντής Ερευνών και Αναπληρωτής Διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Πολιτικής, ΕΚΚΕ

ΒΑΣΩ ΠΑΠΛΙΑΚΟΥ

Ειδική Λειτουργική Επιστήμων, Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ

LIST OF CONTRIBUTORS

THOMAS MALOUTAS

Professor of Social Geography, Harokopio University. Director of Institute of Urban and Rural Sociology, National Centre for Social Research

JOHN MICHELOGIANNAKIS

Functional Scientific Personnel, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

MARO PANTELIDOU-MALOUTA

Professor of Political Science, University of Athens

PANAGIOTIS KAFETZIS

Associate Professor of the Department of Social and Educational Policy in the Social Science School of the University of Peloponnese

JOANNA TSIGANOOU

Director of Research and Associate Director of the Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

CHRISTINA VAROUXI

Functional Scientific Personnel, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

NIKOS SARRIS

Functional Scientific Personnel, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

HARA STRATOUDAKI

Researcher, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

THEONI STATHOPOULOU

Senior Researcher, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

AMALIA FRANGISKOU

Functional Scientific Personnel, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

JOHN NIC. YFANTOPOULOS

Professor in the University of Athens, National Coordinator of the 4th Round of the European Social Survey

DIONISIS BALOURDOS

Associate Director of the Social Policy Institute, National Centre for Social Research

VASSO PAPLIAKOU

Functional Scientific Personnel, Institute of Political Sociology, National Centre for Social Research

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ (ΕΚΕ) ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ (ΕΚΕ) ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ) αποτελεί ένα από τα ερευνητικά προγράμματα-ναυαρχίδες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το μόνο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών που έχει πάρει το βραβείο Descartes. Πρόκειται, ως γνωστόν, για έρευνα με αντικείμενο τις αξίες και τις πολιτικο-κοινωνικές στάσεις και αντιλήψεις που εκφράζουν οι κάτοικοι των ευρωπαϊκών χωρών. Με τη μεγάλη και αυξανόμενη συμμετοχή χωρών –πλησιάζουν τις 30– η ΕΚΕ αποτελεί πλέον ένα σταθερό ερευνητικό δίκτυο, το οποίο συμβάλλει σημαντικά στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού ερευνητικού –και όχι μόνο– χώρου.

Ως εγχείρημα έχει αποκτήσει πλέον την ωριμότητα μιας διάρκειας που ξεπερνά τη δεκαετία, καθώς οι έρευνες πεδίου για τη συγκέντρωση του υλικού της σε κάθε χώρα, οι οποίες επαναλαμβάνονται ανά διετία ώστε να δημιουργούνται χρονοσειρές δεδομένων, βρίσκονται λίγους μήνες πριν από τη διεξαγωγή του 5^{ου} γύρου. Αν και ως συνολική σύλληψη δεν πρωτοπορεί, αφού η ανάλογη General Social Survey διεξάγεται ανά διετία στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του 1970, κάποια χαρακτηριστικά της την καθιστούν σημείο αναφοράς για τη θεωρητικά καθοδηγούμενη εμπειρική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες.

1. Ακρογωνιαίο λίθο για την ποιότητα της ΕΚΕ αποτελεί η καθοδήγησή της από έγκριτα θεωρητικά ρεύματα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, η οποία εξασφαλίζεται με τον τρόπο συγκρότησης και τη διαρκή επανεξέταση του κεντρικού της ερωτηματολογίου καθώς και με τον τρόπο που επιλέγονται και ανανεώνονται τα πρόσθετα τμήματά του. Τα πρόσθετα αυτά τμήματα επανέρχονται στην έρευνα σε κύκλους μεγαλύτερους

της διετίας, εναλλασσόμενα μεταξύ τους και με νέα, και είναι επικεντρωμένα σε επιμέρους θεματικές. Η συγκρότησή τους είναι προϊόν συλλογικής δουλειάς και η υιοθέτησή τους αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του Επιστημονικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου της ΕΚΕ. Όπως και το κεντρικό ερωτηματολόγιο, κάθε επιμέρους τμήμα δεν αποτελεί συμβιβασμό μεταξύ διαφορετικών κατευθύνσεων, αλλά εξυπηρετεί όσο το δυνατόν αρτιότερα τη διερεύνηση ερωτημάτων και υποθέσεων που εντάσσονται συγκροτημένα σε κάποια συγκεκριμένη θεωρητική οπτική, η οποία έχει προταθεί από κάποια ερευνητική ομάδα στο πλαίσιο μιας ανοικτής ανταγωνιστικής διαδικασίας.

2. Με δεδομένη τη σύνδεσή της με συγκεκριμένα θεωρητικά υποδείγματα, το επόμενο σημαντικό χαρακτηριστικό της ΕΚΕ είναι η άρτια μεθοδολογική της συγκρότηση. Οι κανόνες όσον αφορά τη δειγματοληψία, τη διαχείριση των αρνήσεων συνέντευξης, τη μετάφραση των ερωτηματολογίων στις πολυάριθμες γλώσσες της ευρωπαϊκής ηπείρου, τη συλλογή δεδομένων για τα σημαντικά γεγονότα που συμβαίνουν κατά την περίοδο συλλογής του υλικού στις διάφορες χώρες είναι μερικές μόνο από τις πτυχές μιας ερευνητικής μεθόδου σχεδιασμένης με εξαιρετική λεπτομέρεια. Η μέθοδος αυτή ακολουθείται με μεγάλη αυστηρότητα, ώστε το παραγόμενο υλικό να είναι αξιόπιστο όχι μόνο συγχρονικά και σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών αλλά και διαχρονικά, και να παρέχει τη δυνατότητα αξιόπιστων συγκρίσεων μεταξύ των χωρών που μετέχουν στην έρευνα. Η συστηματική και μεθοδολογικά άρτια συγκρότηση των βάσεων δεδομένων και των μετα-δεδομένων που συνιστούν το προϊόν της ΕΚΕ αποτελεί και ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της στοιχεία.
3. Η διαρκής και καλή συνεργασία και ο σαφής καταμερισμός εργασίας μεταξύ των σημαντικών ακαδημαϊκών οργανισμών που συμμετέχουν σε αυτήν αποτελεί το επόμενο σημαντικό χαρακτηριστικό της ΕΚΕ. Το Πανεπιστήμιο City του Λονδίνου έχει τον κεντρικό οργανωτικό ρόλο, το GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences του Μανχάιμ επικεντρώνεται σε θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας, και το Νορβηγικό Social Science Data Services (NSD) εξασφαλίζει την πληροφορική υποστήριξη, την επικοινωνία και την

ηλεκτρονική διάχυση των αποτελεσμάτων. Επίσης, πολλοί άλλοι φορείς στις χώρες που διεξάγεται η έρευνα –μεταξύ των οποίων και το ΕΚΚΕ– συμμετέχουν σε κάποιο βαθμό στη διαμόρφωση των κεντρικών αποφάσεων και, παράλληλα, εγγυώνται τη διεξαγωγή της έρευνας σύμφωνα με τις αυστηρές κοινές προδιαγραφές στη χώρα τους.

4. Τέλος, εξαιρετικά σημαντικό χαρακτηριστικό της ΕΚΕ είναι η διαφάνεια των διαδικασιών της και η άμεση διάθεση των δεδομένων και μεταδεδομένων που παράγει στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Η δυνατότητα κάθε ενδιαφερόμενου να έχει πρόσβαση στο σύνολο του υλικού της ΕΚΕ μόλις αυτό παράγεται και πιστοποιείται ενισχύει το ερευνητικό ήθος σύμφωνα με το οποίο τα δεδομένα της έρευνας θεωρούνται δημόσια περιουσία και τίθενται στη διάθεση ενός όσο το δυνατόν ευρύτερου αριθμού δυνητικών χρηστών προς επεξεργασία. Έτσι, η καλώς εννοούμενη άμιλλα μεταξύ ερευνητών μεταφέρεται στο πεδίο της προστιθέμενης αξίας που μπορεί να προσφέρει η επεξεργασία των προσβάσιμων από όλους δεδομένων και όχι στον ανταγωνισμό για το ποιος θα εξασφαλίσει πόρους για την παραγωγή δεδομένων, την επεξεργασία των οποίων θα μπορεί να έχει κατ' αποκλειστικότητα για, τουλάχιστον, ένα κρίσιμο χρονικό διάστημα.

Βεβαίως, η πραγματικότητα είναι πάντοτε λιγότερο ρόδινη. Η συμμετοχή των περιφερειακών χωρών είναι συνήθως ανάλογη της περιφερειακότητάς τους, ενώ η πρόσβαση στα δεδομένα δίνει, προφανώς, διαφορετικές δυνατότητες σε εκείνους που έχουν δομήσει την παραγωγή τους σύμφωνα με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές τους επιλογές και σε εκείνους που θα τα παραλάβουν ως απλοί χρήστες. Παρά τα ζητήματα αυτά, η φυσιογνωμία και η οργάνωση της ΕΚΕ αποτελεί σημαντικό βήμα σε θετική κατεύθυνση όσον αφορά και αυτές τις παραμέτρους.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΚΕ

Η συνέχεια για την ΕΚΕ επιφυλάσσει μερικές σημαντικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές είναι κυρίως οργανωτικής φύσεως, επει-

δή, ως ερευνητικό πρόγραμμα, έχει εξαντλήσει τα περιθώρια χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση και οφείλει, εφόσον θέλει να συνεχίσει να υπάρχει, να μετεξελιχθεί σε Σύμπραξη Ευρωπαϊκής Ερευνητικής Υποδομής (ERIC – European Research Infrastructure Consortium). Η διαφορά με τη σημερινή κατάσταση είναι ότι οι χώρες που θα συμμετάσχουν σε αυτή τη σύμπραξη θα έχουν την υποχρέωση να χρηματοδοτούν πλέον όχι μόνο την έρευνα πεδίου στην επικράτειά τους, αλλά και να μοιράζονται τα γενικά έξοδα του προγράμματος συμβάλλοντας ανάλογα με το ΑΕΠ τους. Οι χώρες που θέλουν να συμμετάσχουν στην υποβολή της σχετικής πρότασης πρέπει να δεσμευθούν ότι θα εκπληρώνουν αυτή την υποχρέωσή τους τουλάχιστον επί μία πενταετία. Σήμερα έχουν ήδη δεσμευθεί 16 χώρες. Ελπίζουμε ότι σύντομα θα το πράξει και η Ελλάδα.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΚΚΕ)

Η Ελλάδα έχει συμμετάσχει μέχρι στιγμής στους τρεις από τους τέσσερις πρώτους γύρους της έρευνας, έχοντας χάσει τον τρίτο –την περίοδο 2006-2007– λόγω αδυναμίας της πολιτείας, και της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) ειδικότερα, να χρηματοδοτήσουν την έρευνα πεδίου. Σήμερα, η πρόθεση της ΓΓΕΤ να συνδράμει είναι δεδομένη και ελπίζουμε ότι, παρά τη δύσκολη συγκυρία, η ελληνική συμμετοχή στον 5^ο γύρο και στη συνέχεια της ΕΚΕ δεν θα συναντήσει νέα εμπόδια.

Το ΕΚΚΕ, από την πλευρά του, με επίκεντρο το Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, έχει ως βασικό στόχο να αναβαθμίσει τη συμμετοχή του στην ΕΚΕ. Μέχρι στιγμής έχει λειτουργήσει ως οργανωτής και εγγυητής της ποιότητας των ερευνών πεδίου που έχουν διεξαχθεί για την ΕΚΕ στην Ελλάδα, αναλαμβάνοντας –εκτός των άλλων– την προετοιμασία και την εποπτεία τους. Έχει, επίσης, δραστηριοποιηθεί στην ανάλυση και προβολή των αποτελεσμάτων προηγούμενων γύρων μέσω εκδηλώσεων, ημερίδων και επιστημονικών δημοσιεύσεων.

Η μη συμμετοχή της Ελλάδας στον 3^ο γύρο επέφερε αναπόφευκτα μια κάμψη όσον αφορά τη δραστηριότητα του ΕΚΚΕ σε

σχέση με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, την οποία καλούμαστε να ανατάξουμε σήμερα που βρισκόμαστε στα πρόθυρα της διεξαγωγής του 5^{ου} γύρου. Στόχος του ΕΚΚΕ είναι όχι μόνο η άρτια διεξαγωγή της έρευνας πεδίου για το γύρο αυτόν αλλά και η συστηματική αναβάθμιση της ελληνικής συμμετοχής σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που αφορούν την έρευνα και το υλικό της. Η συστηματική αυτή αναβάθμιση προϋποθέτει την επίτευξη σειράς επιμέρους στόχων.

Πρώτος και βασικότερος στόχος είναι η διαμόρφωση μιας ομάδας νέων κοινωνικών επιστημόνων οι οποίοι θα εξοικειωθούν με το υλικό, τις προδιαγραφές και τις δυνατότητες ανάλυσης που προσφέρει η ΕΚΕ και θα τη χρησιμοποιήσουν ως βασικό στοιχείο των διατριβών και των μεταδιδακτορικών τους ερευνών. Για το λόγο αυτόν, το ΕΚΚΕ προγραμματίζει, σε συνεργασία με το ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης του Τμήματος ΠΕΔΔ και το ανάλογο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, σεμιναριακό μάθημα επικεντρωμένο στην εξοικείωση με την ΕΚΕ και τη χρήση των δεδομένων της.

Δεύτερος στόχος είναι η συλλογικότερη διαχείριση της ελληνικής συμμετοχής στην έρευνα αυτή. Για το σκοπό αυτό το ΕΚΚΕ θα συγκροτήσει μια Συμβουλευτική Επιτροπή από συναδέλφους κοινωνικούς επιστήμονες που έχουν σωρευμένη εμπειρία όσον αφορά την εμπειρική κοινωνική έρευνα ή/και έχουν συμβάλει στο παρελθόν στη διεξαγωγή της ΕΚΕ στην Ελλάδα. Η Συμβουλευτική αυτή Επιτροπή θέλουμε να διαχύσει την πληροφορία από την ΕΚΕ προς την ελληνική επιστημονική κοινότητα, να διαμορφώσει θέσεις που θα μεταφέρονται στην ΕΚΕ για σημαντικά θέματα –όπως, για παράδειγμα, τα νέα τμήματα του ερωτηματολογίου που υιοθετούνται μετά από συζήτηση σε κάθε νέο γύρο– καθώς και να ωθήσει σε προβληματισμό για νέες δραστηριότητες που μπορούν να αναπτυχθούν σε σχέση με την ΕΚΕ στην Ελλάδα.

Τρίτος στόχος είναι η διαμόρφωση περιφερειακών συνεργασιών, οι οποίες καλούνται να λειτουργήσουν και ως αντίβαρο στη μονομερή συγκενμεινικότητα της ΕΚΕ, δηλαδή στο αναμφισβήτητο κυρίαρχο πλαίσιο που αποτελούν οι συνθήκες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης για τους θεωρητικούς προβληματισμούς και το σχεδιασμό της έρευνας. Με πρωτοβουλία του ΕΚΚΕ δημιουργείται ένας πρώτος πυρήνας συνεργασίας στη

Νοτιοανατολική Ευρώπη μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας, Βουλγαρίας και Κύπρου, με πρώτο βήμα την έκδοση ενός ειδικού τεύχους της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*. Το τεύχος αυτό θα περιέχει αναλύσεις για θέματα που αγγίζει η ΕΚΕ με κεντρική αναφορά στις εν λόγω χώρες και με συγκριτική ματιά ως προς τον «ευρωπαϊκό πυρήνα». Ανάλογη συνεργασία θα επιδιωχθεί σύντομα και με τις τρεις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου.

Φιλοδοξία του ΕΚΚΕ είναι, συνεπώς, όχι απλώς να διασφαλισθεί η συνέχεια της διεξαγωγής της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας στην Ελλάδα αλλά και η συνεχής αναβάθμιση της ουσιαστικής συνεισφοράς της ελληνικής ομάδας, αλλά και της ελληνικής πλευράς γενικότερα, η οποία θα τεκμηριωθεί κυρίως από τις σημαντικές τοπικές και διεθνείς δημοσιεύσεις που θα παραχθούν στο μέλλον. Το υλικό του 4^{ου} γύρου, το οποίο θα σας παρουσιαστεί σε μια πρώτη ματιά στη συνέχεια, θα σας δώσει μια εικόνα του πλούτου των δεδομένων που μπορούν να εμπνεύσουν και να τροφοδοτήσουν τις μελλοντικές σας αυτές δημοσιεύσεις που θα θέλαμε να προκαλέσουμε.

Θωμάς Μαλούτας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΘΕΣΜΟΙ – ΑΞΙΕΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ: ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ (2008-2009)

Καθώς συμπληρώνεται σχεδόν μια δεκαετία από τη διενέργεια του πρώτου γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, ο ανά χείρας τόμος συνοψίζει τις τάσεις που καταγράφηκαν στον τέταρτο γύρο και, ταυτόχρονα, αναδεικνύει συνέχειες ή/και μετατοπίσεις που συντελέστηκαν στο διάστημα αυτό. Αποτυπώνει, επίσης, την κοινωνική δυναμική που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα λίγο πριν την εκδήλωση της πρόσφατης πολυεπίπεδης κρίσης, συνοψίζοντας το πλαίσιο εντός του οποίου προκύπτουν σήμερα νέες ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες. Στα δεδομένα που παρουσιάζονται παρακάτω καταγράφονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, και τα σημάδια της κρίσης. Με αυτήν την έννοια, αποτελούν ένα σύνολο δεδομένων με το οποίο θα μπορούν να συγκρίνονται τα ευρήματα των επόμενων γύρων της ΕΚΕ.

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, ως Εθνικός Συντονιστής, συνεχίζει να διασφαλίζει υψηλής ποιότητας δεδομένα, τα οποία είναι άμεσα διαθέσιμα στην ερευνητική και ακαδημαϊκή κοινότητα. Ο διάλογος που αναπτύσσεται γύρω από τα ευρήματα έχει ήδη ενσωματωθεί σε πανεπιστημιακά μαθήματα και μετατρέπεται σε μεταπτυχιακές και διδακτορικές έρευνες. Σε αυτόν το διάλογο συμβάλλουν και τα κείμενα του παρόντος τόμου.¹ Η προβληματική τους συνοψίζεται σε τρεις άξονες:

1. Τα κείμενα αποτελούν επεξεργασμένη εκδοχή της παρουσίασης των αποτελεσμάτων του 4ου γύρου της ΕΚΕ, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 15 Ιουνίου 2010.

Όλα τα πρωτογενή δεδομένα που χρησιμοποιούνται στον παρόντα τόμο προέρχονται από το επίσημο αρχείο της ΕΚΕ: *ESS Round 4: European Social*

- Α. *Πολιτική-Θεσμοί*: Θέματα που εγγράφονται στον πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας αποτελούν τον πρώτο άξονα που διατρέχει τα κείμενα του τόμου· ανάμεσά τους, η σχέση με την πολιτική, ο πολιτικός κυνισμός, η έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς, η απαξίωση θεσμών, πολιτικού προσωπικού και πολιτικής γενικότερα.
- Β. *Πολιτικά υποκείμενα και ατομικές πρακτικές*: Στο σημείο συνάντησης του ιδιωτικού με το δημόσιο, τα άτομα παρουσιάζονται ως ιδιώτες και ως πολιτικά υποκείμενα. Διερευνάται η σχέση ανάμεσα στην υποκειμενική αντίληψη για τον εαυτό, τη θέση του και τα επιτεύγματά του, σε συνδυασμό με τις πρακτικές που τον συνδέουν με συλλογικότητες ή τον μετατρέπουν σε «κοινό» των μέσων μαζικής ενημέρωσης.
- Γ. *Κοινωνικές ανισότητες*: Θέματα που άπτονται των ανισοτήτων στην υγεία, της καταπολέμησης της φτώχειας, των ανεπαρκειών που παρουσιάζουν τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, και της επίδρασης οικονομικών παραμέτρων στην πολιτική συμπεριφορά καλύπτουν το τρίτο θεματικό πεδίο.

Στο πρώτο κείμενο του τόμου, ο Γιάννης Μιχελογιαννάκης παρουσιάζει το σχεδιασμό της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, τις επιστημονικές και επιχειρησιακές αρχές με βάση τις οποίες αυτή αναπτύχθηκε. Αναφέρεται στους γύρους της ΕΚΕ και τη συμβολή τους στην παραγωγή σειρών σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο. Τέλος, παρουσιάζει την ταυτότητα του 4^{ου} γύρου, την οργάνωση της έρευνας πεδίου και τις συνθήκες υπό τις οποίες διεξήχθη.

Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα αναλύει τη σημασία της ΕΚΕ και επισημαίνει την αναγκαιότητα συμμετοχής της Ελλάδας και στους επόμενους γύρους. Στη συνέχεια, υπογραμμίζει ως ιδιαίτερα γόνιμη την επικέντρωση στη συγκριτική μελέτη των αξιών, και επισημαίνει ότι η ΕΚΕ αποτελεί μια συνεχιζόμενη διαδικασία. Επίσης, σχολιάζει στοιχεία του τέταρτου γύρου που αναδεικνύουν μια αντιφατική εικόνα διχασμού στη χώρα μας ανάμεσα σε μια «παρωχημένη» και μια «σύγχρονη» κουλ-

τούρα. Η διαχρονική μελέτη των στοιχείων από τους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ επιτρέπει στη συγγραφέα να υποστηρίξει πως διαφαίνεται μια αξιακή κατάρρευση, ενώ, παράλληλα, επιβεβαιώνεται η σταδιακή απομάκρυνση από την πολιτική, η απαξίωση του πολιτικού και η απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών.

Ξεκινώντας από τα ισχυρά σημεία της ΕΚΕ, δηλαδή τη διαχρονία και τη σύγκριση, ο Παναγιώτης Καφετζής προτείνει μια «άλλη ανάγνωση» των ευρημάτων της, η οποία μπορεί να συνεισφέρει σε «μια περισσότερο έλλογη και λιγότερο μεταφυσική, α-ιστορική και φαντασιοτική αυτογνωσία». Στο πλαίσιο αυτό, στρέφεται στη διερεύνηση ενός κεντρικού και πολυδιάστατου πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας: στη σχέση πολιτών και πολιτικής. Διαπιστώνει πως η εμπιστοσύνη στην κοινωνία και τους θεσμούς βρίσκεται σε ελεύθερη πτώση, συνοδευόμενη από μια πρωτοφανή δυσαρέσκεια για τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας. Πίσω από τη δυσαρέσκεια αναγνωρίζει μια σωρευτική και σφαιρική αποσάθρωση της σχέσης των πολιτών με το Πολιτικό, η οποία οδηγεί τόσο στην κυνική ιδιώτευση όσο και στην απονομιμοποίηση του πολιτικού πεδίου. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως η ελληνική κοινωνία, όπως αποτυπώνεται στα δεδομένα της ΕΚΕ, εμφανίζεται ως φοβική, ως κοινωνία «ατομικιστικής περιχαράκωσης έως και ανομικής βιωτής» χωρίς περιθώρια αλληλεγγύης που παράγει διακρίσεις απέναντι στο διαφορετικό και την ετερότητα.

Στο κείμενο της Ιωάννας Τσίγκανου παρουσιάζεται μια επισκόπηση των κυριότερων ευρημάτων της έρευνας που αναδεικνύουν τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, με βάση τα οποία μπορεί κανείς να ανιχνεύσει δειλά τη διαμόρφωση τάσεων σε φλέγοντα ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού προβληματισμού.

Εστιάζοντας στο θεμελιώδες για τη λειτουργία της δημοκρατίας ζήτημα της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, το κείμενο των Χριστίνας Βαρουξή και Νίκου Σαρρή επιχειρεί μια επισκόπηση των σχετικών ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της ΕΚΕ για τη χώρα μας. Οι συγγραφείς διαπιστώνουν γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς αντιπροσώπευσης, συνοδευόμενη από σαφώς υψηλότερη εμπιστοσύνη στους μη αντιπροσωπευτικούς

θεσμούς που λειτουργούν θεσμικά ως ελεγκτικοί μηχανισμοί ή ως αντίβαρο στις δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία. Οδηγούνται, έτσι, στο συμπέρασμα πως η ΕΚΕ αποτυπώνει την αυξανόμενη αποστασιοποίηση των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης και μια προϊούσα κρίση του πολιτικού συστήματος, καθιστώντας επίκαιρη την άποψη του Rawls ότι «δεν είναι η κοινωνία που παράγει δίκαιους θεσμούς, αλλά οι δίκαιοι θεσμοί μια δίκαιη κοινωνία».

Η Χαρά Στρατουδάκη ξεκινά από τη διαπίστωση ότι ο μέσος όρος της ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους και του αισθήματος ευτυχίας είναι σημαντικά χαμηλότερος από τον αντίστοιχο άλλων ευρωπαϊκών χωρών με αντίστοιχο βιοτικό επίπεδο ή με βάση τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης. Η διαπίστωση αυτή, ωστόσο, δεν αποτελεί έκπληξη, καθώς ο δείκτης ικανοποίησης και ευτυχίας δεν σημειώνει σημαντικές μεταβολές στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας. Η συγγραφέας μελετά επιμέρους απόψεις του φαινομένου, και, ειδικότερα, την επίδραση κοινωνικών και δημογραφικών παραγόντων (ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση, εισόδημα, μορφωτικό επίπεδο), καθώς επίσης και τη συμβολή των κοινωνικών δικτύων και των κοινωνικών επαφών. Ακόμη, διερευνά τη σχέση που συνδέει το αίσθημα υποκειμενικής ευημερίας με την κοινωνική εμπιστοσύνη. Φαίνεται, τέλος, πως το αίσθημα της ευτυχίας και η ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους αποτελούν δείκτες υποκειμενικής ευημερίας, αρκετά ευαίσθητους στις μεταβολές της κοινωνικής θέσης, της οικονομικής ευημερίας και της ψυχικής και σωματικής υγείας.

Το κείμενο της Θεώνης Σταθοπούλου εστιάζει στη θρησκευτικότητα και την εκδήλωσή της μέσα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι ιστορικές εξελίξεις στην Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες επέφεραν μια ριζική αλλαγή των μεταπολεμικών παραδοχών για την εκκοσμίκευση και τη νεωτερικότητα. Η σχέση μεταξύ των δύο δεν είναι γραμμική, καθώς υπάρχουν «πολλαπλές νεωτερικότητες οι οποίες είναι δυνατόν να εμπεριέχουν στοιχεία κοσμικά και θρησκευτικά ταυτόχρονα». Σε αυτό το πλαίσιο, η ΕΚΕ αναδεικνύει μια εικόνα «ρευστής και ετερογενούς θρησκευτικότητας» καθώς «στις περισσότερες χώ-

ρες δεν κυριαρχεί ένα ενιαίο μοτίβο θρησκευτικότητας». Επιβιβαιώνεται, ωστόσο, το εύρημα και άλλων συναφών εμπειρικών ερευνών ότι θρησκευτικές πρακτικές, όπως ο εκκλησιασμός, δεν συνδέονται με την προσευχή ή τις υποκειμενικές αντιλήψεις για τη θρησκευτικότητα.

Η Αμαλία Φραγκίσκου διερευνά τις χρήσεις των Μέσων στην Ελλάδα και την Ευρώπη, μέσα από τα δεδομένα του 4^{ου} γύρου της ΕΚΕ σε συνδυασμό με ευρήματα άλλων αντίστοιχων ευρωπαϊκών ερευνών. Το κείμενο ξεκινά με μια σειρά μεθοδολογικών προβληματισμών για την επάρκεια των διαθέσιμων στοιχείων σχετικά με τη χρήση των μέσων και κυρίως την έμφαση που δίνεται στο χρόνο χρήσης σε συνδυασμό με την απουσία εμβάθυνσης στη σχέση που αναπτύσσει το κοινό με τα μέσα. Η συγγραφέας επισημαίνει την πρωτοκαθεδρία της τηλεθέασης στη χώρα μας σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η οποία, ωστόσο, δεν συνοδεύεται από εμπιστοσύνη απέναντι στο μέσο, και, γενικότερα, απέναντι στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Παρακολουθεί τη διαχρονική εξέλιξη και τις διακυμάνσεις της χρήσης της τηλεόρασης στους τρεις γύρους της ΕΚΕ και υποδεικνύει κενά στα δεδομένα τα οποία θα ήταν σκόπιμο να συμπληρωθούν σε κατοπινές έρευνες.

Ο Γιάννης Υφαντόπουλος παρουσιάζει το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο σε σχέση με την κοινωνία πολιτών, σχολιάζει τις απόψεις των Ευρωπαίων για τη δυνατότητα καταπολέμησης της φτώχειας με κοινωνικές παροχές, εξετάζει την αυξανόμενη αβεβαιότητα λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και της οικονομικής ανασφάλειας που προκύπτει από την αδυναμία των συνταξιοδοτικών συστημάτων να αντεπεξέλθουν στις μελλοντικές τους υποχρεώσεις προς τους ασφαλισμένους. Τέλος, αναφέρεται στις μεταρρυθμίσεις των συστημάτων υγείας και διερευνά το μέγεθος των ανισοτήτων στην υγεία του ευρωπαϊκού πληθυσμού.

Το κείμενο του Διονύση Μπαλούρδου εστιάζει στις οικονομικές και άλλες παραμέτρους που επηρεάζουν το ενδιαφέρον για την πολιτική και τη συμμετοχή στις εκλογές. Τα άτομα που ενδιαφέρονται για την πολιτική, είναι μεγαλύτερης ηλικίας, περισσότερο μορφωμένα, και οικονομικά ευκατάστατα και με μικρότερο κίνδυνο φτώχειας από τα άτομα που ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική. Επίσης, όσοι βρίσκονται πλησιέστερα

στα δύο μεγάλα κόμματα και το ΚΚΕ έχουν μικρότερο διαθέσιμο εισόδημα και διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας από εκείνους που ανήκουν στον ΣΥΝ και τον ΛΑΟΣ. Μια πιο ειδική επεξεργασία των δεδομένων οδηγεί το συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική σχετίζεται με τις ώρες παρακολούθησης τηλεοπτικών προγραμμάτων ενημερωτικού και πολιτικού περιεχομένου, με το βαθμό εγγύτητας στα κόμματα και με το φύλο.

Τέλος, η Ιωάννα Τσίγκανου στο επίμετρο τεκμηριώνει με ουσιαστικά κριτήρια την ευθύνη διεξαγωγής της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας στην Ελλάδα από το Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ, για όλους τους γύρους της έρευνας.

Τα κείμενα που ακολουθούν αποκωδικοποιούν σημαντικές παραμέτρους της ελληνικής πραγματικότητας, χωρίς να εξαντλούν τις δυνατότητες και το εύρος των πληροφοριών που προσφέρουν τα δεδομένα της ΕΚΕ, κυρίως, όμως, ανοίγουν το διάλογο για μια εμπειρικά τεκμηριωμένη διερεύνηση του παρόντος και μια θεωρητική αναζήτηση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, καθώς και των τρόπων που θα επιτρέψουν στην ελληνική κοινωνία να αντιμετωπίσει την κρίση. Οι διαπιστώσεις για την απαξίωση της πολιτικής, την κατάρρευση των αξιών, την πολιτική απάθεια, τη δυσπιστία απέναντι στα μέσα ενημέρωσης, τη φτώχεια και τις ανισότητες, αφήνουν οπωσδήποτε ένα υπόλειμμα, μια υπόσχεση έστω υπαινικτική, στην οποία θα μπορέσουμε, ενδεχομένως, να εστιάσουμε σε κατοπινές επεξεργασίες.

Οι επιμελήτριες

Βάσω Παπλιάκου, Χαρά Στρατουδάκη

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey-ESS) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μέχρι τώρα προγράμματα Συγκριτικής Πολιτικής και Κοινωνιολογίας στον ευρωπαϊκό αλλά και το διεθνή χώρο. Το πρόγραμμα αυτό έχει ενταχθεί στις προτεραιότητες πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της ΕΕ ως κεντρική δράση του επιστημονικού θεσμού της, του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος Επιστημών (European Science Foundation).

Αντικείμενο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας είναι η αυστηρότερη δυνατή συγκριτική προσέγγιση των στάσεων των Ευρωπαίων πολιτών σε μια σειρά κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά ζητήματα, που έχουν κρίσιμη σημασία για τον «ευρωπαϊκό χώρο». Στόχος της ΕΚΕ είναι η συστηματική κατανόηση και ερμηνεία των γοργών μεταβολών που χαρακτηρίζουν αυτές τις στάσεις, προκειμένου ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των πολιτικών της ΕΕ να λαμβάνουν υπόψη τις τάσεις που διαμορφώνονται στους κόλπους των πολιτών της.

Για να ανταποκριθεί σ' αυτά, η ΕΚΕ σχεδιάζεται σε έναν μακροπρόθεσμο ορίζοντα ως ερευνητικό πρόγραμμα σταθερά επαναλαμβανόμενων διετών «φάσεων». Έχοντας ως στόχο να αποτελεί ένα πρότυπο ακαδημαϊκής εμπειρικής έρευνας, οργανώνεται με αυστηρές μεθοδολογικές προδιαγραφές στο δειγματοληπτικό σχεδιασμό, στις τεχνικές έρευνας πεδίου και μέτρησης στάσεων, και με κοινό ερωτηματολόγιο για όλες τις συμμετέχουσες χώρες, όπου ορίζονται σταθερές θεματικές και μεταβαλλόμενες θεματικές ενότητες ανά διετή φάση. Αυτά αντιστοιχούν σε ενότητες ερευνητικού ενδιαφέροντος, οι οποίες τεκμηριώνονται ως προς την επιστημονική επάρκεια και καινοτομία τους, ελέγχονται ως προς τη σημασία τους για τις πολιτικές της ΕΕ, και, στη συνέχεια, συναποφασίζονται σε κεντρικό επίπεδο.

Οι βασικές επιστημονικές και επιχειρησιακές αρχές, με βάση τις οποίες συγκροτούνται η δομή και οι διαδικασίες της ΕΚΕ σε διάφορα επίπεδα, υπηρετούν την κεντρική φιλοσοφία αυτού του ερευνητικού σχεδίου, η οποία ορίζεται από τρεις αλληλένδετους άξονες:

- τη μεγιστοποίηση της συγκρισιμότητας των εμπειρικών δεδομένων μιας διεθνικής-κοινωνικής πολιτικής έρευνας,
- την εισαγωγή απαιτητικών καινοτομιών στα μεθοδολογικά και τεχνικά εργαλεία των εμπειρικών δειγματοληπτικών ερευνών κοινού, προκειμένου να επιτευχθούν υψηλότεροι βαθμοί ακρίβειας, εγκυρότητας και αξιοπιστίας, και
- τη σύνδεση της ακαδημαϊκής κοινωνικής-πολιτικής έρευνας με το σχεδιασμό των πολιτικών στη διαμορφούμενη «ευρωπαϊκή πολιτεία», μέσα από μια περιοδική χαρτογράφηση των προσανατολισμών του κοινού, από την οποία και νομομοποιούνται αυτές οι πολιτικές.

Στόχο της έρευνας αποτελεί η συλλογή ποσοτικών δεδομένων σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ευρωπαϊκών χωρών, η ένταξη των δεδομένων αυτών στη Διεθνή Βάση Δεδομένων της ΕΚΕ και η διάθεσή τους στην ερευνητική κοινότητα για δευτερογενή ανάλυση.

Ως εκ των παραπάνω, και το τέταρτο κύμα της ΕΚΕ είχε ως αντικείμενο να καταγράψει και να ερμηνεύσει τις δημόσιες στάσεις και αξίες, όπως αυτές διαμορφώνονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι και να ερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο αυτές βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τους μεταβαλλόμενους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Παράλληλα, να προωθήσει και να εδραιώσει βελτιωμένες επιστημονικές μεθόδους διεθνικής ποσοτικής έρευνας στον ευρωπαϊκό και ευρύτερο χώρο.

Το ΕΚΚΕ είναι ο Εθνικός Συντονιστής της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας στην Ελλάδα. Ελέγχει και εποπτεύει την οργάνωση της έρευνας πεδίου και ασκεί τους προβλεπόμενους ποιοτικούς ελέγχους από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Συντονιστική Επιτροπή. Η εμπειρία του ΕΚΚΕ από τους προηγούμενους γύρους της έρευνας, μας επιτρέπει την ακριβή γνώση των αναγκών της, που είναι η επιτυχής διεξαγωγή της έρευνας και η παράδοση των δεδομένων της σε κατάλληλη μορφή για την οργάνωση του Αρχείων όπως επιτάσσει η Κεντρική Ευρωπαϊκή Επιτροπή ώστε να είναι απολύτως συγκρίσιμα με αυτά των άλλων χωρών.

Το ΕΚΚΕ, διά του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας, συμμετείχε στον 1^ο, τον 2^ο και τον 4^ο γύρο (2003, 2005, 2009,

αντίστοιχα).¹ Αυτή η «κατά κύματα» συνέχεια παρέχει τη δυνατότητα παραγωγής σειρών στη συγχρονία και τη διαχρονία υπηρετώντας τις προδιαγραφές της ποσοτικής σειραϊκής προσέγγισης. Ο εντυπωσιακός όγκος δεδομένων που διαχέονται μέσα από τον επίσημο ιστότοπο του ESS περιλαμβάνει συγκρίσιμες πληροφορίες και αναφέρεται, κατά την αρχή της δεκαετίας που διανύουμε, σε δεδομένα από 22 ευρωπαϊκές χώρες, ενώ σήμερα παρουσιάζει δεδομένα από τον διευρυμένο αριθμό 28 χωρών που συμμετείχαν στον 4^ο γύρο.

Ο 1^{ος} γύρος της έρευνας αυτής διεξήχθη το διάστημα 2002-2003 και συμμετείχαν 22 ευρωπαϊκές χώρες, ανάμεσά τους και η Ελλάδα. Ο 2^{ος} έγινε το 2004-2005 με συμμετοχή 26 ευρωπαϊκών χωρών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, ο 3^{ος} το 2006-2007 με 25 ευρωπαϊκές χώρες, χωρίς όμως τη συμμετοχή της Ελλάδας, και ο 4^{ος} το 2008-2009 με 28 ευρωπαϊκές χώρες, με τη συμμετοχή και της Ελλάδας. Τα δεδομένα από τους τέσσερις αυτούς γύρους της έρευνας, για όλες τις συμμετέχουσες χώρες, είναι διαθέσιμα στον ιστότοπο: www.europeansocialsurvey.org

Για λόγους εξυπηρέτησης της επιστημονικής αλήθειας, στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ο 4^{ος} γύρος στη χώρα μας διενεργήθηκε από το ΕΚΚΕ κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες –με το Κέντρο να αντιμετωπίζει σχεδιασμό κατάργησής του– οι οποίες καθόρισαν και τη διενέργεια του πεδίου σε χρονική υστέρηση από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες που συμμετείχαν στο γύρο αυτό. Η υστέρηση αυτή δεν κρίθηκε τέτοια που να ακυρώνει την ένταξη των δεδομένων της Ελλάδας στη διεθνή βάση δεδομένων, μετά από διορθωτικές κινήσεις, τόσο επί της δειγματοληψίας όσο και επί της μεθοδολογίας υλοποίησης του ερευνητικού έργου από την κεντρική επιστημονική επιτροπή της ΕΚΕ.

Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε το διάστημα 25 Ιουλίου – 23 Νοεμβρίου 2009. Το αρχικό δείγμα πληθυσμού της έρευνας ήταν 3.097 νοικοκυριά σε εθνικό επίπεδο, το τελικό-προσαρμοσμένο δείγμα ήταν 2.790 νοικοκυριά, και οι ολοκληρωμένες συνεντεύξεις έγιναν σε 2.072 άτομα. Το ποσοστό των

1. Η συμμετοχή στο 3^ο «κύμα» παρακάμφθηκε εξαιτίας κυρίως οικονομικών δυσχερειών.

ολοκληρωμένων συνεντεύξεων ανέρχεται στο 75% περίπου του δείγματος, υπερκαλύπτοντας το σχετικό στόχο στο πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, ο οποίος ήταν 70%.

Η κατανομή του δείγματος, όπως προέκυψε κατά τον 4^ο γύρο της ΕΚΕ είναι:

Φύλο	%
Άνδρες	45,4
Γυναίκες	54,6
Σύνολο	100,0
Ηλικιακές κατηγορίες	%
15-17 ετών	2,6
18-24 ετών	9,5
25-34 ετών	17,1
35-44 ετών	22,8
45-54 ετών	18,4
55-64 ετών	13,5
65 και άνω	16,0
ΔΑ	0,1
Σύνολο	100,0
Επίπεδο εκπαίδευσης	%
Αναλφάβητοι/μερικές τάξεις Δημοτικού	2,8
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	18,9
Μερική μέση εκπαίδευση	16,9
Πλήρης μέση εκπαίδευση	35,5
Μεταλυκειακή μη παν/κή εκπαίδευση	8,9
Απόφοιτοι ΤΕΙ/ΑΕΙ	15,5
Κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων	1,5
Σύνολο	100,0%

Παράλληλα συλλέχθηκαν και κωδικοποιήθηκαν τα γεγονότα της επικαιρότητας σύμφωνα με τις μεθοδολογικές προδιαγραφές της έρευνας. Τα γεγονотоλογικά δεδομένα (event data) αποτελούν ένα συμπληρωματικό μεθοδολογικό εργαλείο ερμηνείας και ελέγχου των αποτελεσμάτων της έρευνας με στόχο τη

στάθμιση της συγκυρίας.² Η συγκυρία για τη χώρα μας κατά τη διάρκεια της έρευνας καθορίστηκε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 2009, την προϋούσα οικονομική κρίση, τις εξελίξεις του σκανδάλου της Siemens, το φόβο της πανδημίας από τον ιό της γρίπης και τη μεγάλη περιβαλλοντική καταστροφή που προκάλεσε η φωτιά στην ανατολική Αττική τον Αύγουστο του 2009.³ Η εκτίμηση της πιθανής επίδρασης των συγκεκριμένων γεγονότων στις απαντήσεις των υποκειμένων της έρευνας αποτελεί προϋπόθεση για την πληρέστερη κατανόηση των όρων της συγχρονίας και του κλίματος της έρευνας.

Στο σημείο αυτό και για την πληρέστερη κατανόηση του παραγόμενου ερευνητικού αποτελέσματος πρέπει να αποσαφηνίσουμε τις εξής μεθοδολογικές προπαραδοχές και προαπαιτούμενα του ερευνητικού έργου.

Μια σημαντική και ξεχωριστή πτυχή της ΕΚΕ είναι ότι σχεδιάστηκε για να υπακούει στη *λογική τακτού χρονοδιαγράμματος*, ότι, δηλαδή, η συλλογή των δεδομένων, για παράδειγμα θα διενεργείται ανά διετία. «Γενικό θέμα» του ερευνητικού σχεδίου, είναι η *«μελέτη και ερμηνεία των κατανομών, διαφορών και μεταβολών στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές των Ευρωπαίων»*.⁴ Πρόκειται για την αναζήτηση της *σταθερότητας* μέσα στη *μεταβολή* με τη χρήση ενός καινοτόμου εργαλείου–ερωτηματολογίου το οποίο αρθρώνεται πολυθεματικά: γύρω από ένα σώμα σταθερά επαναλαμβανόμενων και ενός ανά διετία μεταβαλλόμενου σώματος μεταβλητών και μετα-μεθοδολογικών εργαλείων ελέγχου της αξιοπιστίας και εγκυρότητας αυτών των ίδιων των τεχνικών μέτρησης.

2. Βλ. Σταθοπούλου Θ., 2007, *Τα γεγονотоλογικά δεδομένα στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα. Προβλήματα καταγραφής και ανάλυσης*, στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική - Κοινωνία - Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 315-339.

3. Βλ. Σταθοπούλου Θ., 2010 (15 Ιουνίου), «Γεγονότα της επικαιρότητας και αντιλήψεις των Ευρωπαίων πολιτών. Η στάθμιση της συγκυρίας στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», Εισήγηση στην ημερίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

4. Π. Καφετζής, 2007, ανωτ. σημ., σ. 32-33.

Εθνικός Εκπρόσωπος του 4^{ου} Γύρου της ΕΚΕ στην Ελλάδα ήταν ο Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών και τ. Πρόεδρος του ΕΚΚΕ κ. Ιωάννης Υφαντόπουλος.

Στην υλοποίηση του 4^{ου} γύρου της ΕΚΕ συμμετείχαν (αλφαβητικά) οι κάτωθι επιστήμονες και ερευνητές του ΕΚΚΕ:

Χ. Βαρουξή, Ν. Γεωργαράκης, Θ. Μαλούτας (Διευθυντής ΙΑΑΚ – ΕΚΚΕ), Ι. Μιχελογιαννάκης, Δ. Μπαλούρδος (Υπεύθυνος δειγματοληψίας), Β. Παπλιάκου (Υπεύθυνη στατιστικής ανάλυσης), Ν. Σαρρής, Χ. Στρατουδάκη, Ε. Τεπέρογλου (Συντονίστρια αλληλογραφίας με την Κεντρική Επιστημονική Επιτροπή του ESS), Ο. Τσακηρίδη, Ι. Τσίγκανου (Αν/τρια Διευθύντρια Ι.ΠΟ.ΚΟΙΝΩ - ΕΚΚΕ, Υπεύθυνη έρευνας πεδίου), Θ. Σταθοπούλου (Υπεύθυνη των Event Data), Α. Φραγκίσκου, Α. Χατζηγιάνη (Υπεύθυνη έρευνας πεδίου).

Η δειγματοληψία και η διενέργεια της επιτόπιας έρευνας του 4^{ου} γύρου ανατέθηκε με δημόσιο διαγωνισμό στην εταιρεία OPINION (Συντονιστής έρευνας πεδίου Θ. Λιβάνιος). Για την έρευνα στο πεδίο εκπαιδεύτηκαν και απασχολήθηκαν 82 συνεντευκτές/επόπτες. Ολόκληρη η διαδικασία τελούσε υπό την επιστημονική ευθύνη του ΕΚΚΕ και των Κεντρικών Συντονιστών της ΕΚΕ.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρηματοδότηση και των τριών γύρων του Προγράμματος εξασφαλίστηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (Υπουργείο Ανάπτυξης -2009 και Υπουργείο Παιδείας από το 2009 κι εντεύθεν).

Γιάννης Μιχελογιαννάκης

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΤΗΣ ΒΑΡΥΤΗΤΑ:
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ
ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο πρώτο μέρος του παρόντος κειμένου το *European Social Survey* αντιμετωπίζεται ως μια σημαντική απόπειρα συστηματικής μακροσκοπικής ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, και, παράλληλα, ως μια εξαιρετική άσκηση στη μεθοδολογία της συγκριτικής έρευνας· επισημαίνεται, επίσης, η αναγκαιότητα της συμμετοχής της Ελλάδας, μέσω του ΕΚΚΕ, σε όλες τις φάσεις του. Υπογραμμίζεται ως ιδιαίτερα γόνιμη η επικέντρωση στη συγκριτική μελέτη **των αξιών** και τονίζεται ότι το ESS αποτελεί μια διαδικασία **εν τω γίνεσθαι**, κάτι που επιτρέπει παρεμβάσεις και, ενδεχομένως, την καταπολέμηση στρεβλώσεων που εντοπίζονται. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται σχολιασμός στοιχείων της τέταρτης φάσης, όπου επιβεβαιώνεται για την Ελλάδα η αντιφατική εικόνα μιας κοινωνίας που παραπαίει μεταξύ μιας «παρωχημένης» και μιας «σύγχρονης» κουλτούρας, η οποία, επιπλέον, στη διαχρονική μελέτη των στοιχείων που επιτρέπουν οι φάσεις του ESS, διαφαίνεται όλο και περισσότερο να καταρρέει αξιακά. Παράλληλα, παρατηρείται επιβεβαίωση όλων των παραμέτρων που καταδεικνύουν τη σταδιακή απομάκρυνση από την πολιτική, την απαξίωση του πολιτικού και την απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών, με στροφή, συγχρόνως, προς το συντηρητικότερο, ενώ, και με σημείο αναφοράς το σύστημα έμφυλων σχέσεων, παρατηρείται πώς το «παρωχημένο» σύστημα αντιλήψεων μοιάζει να ανακάμπτει μόλις διαφανεί κίνδυνος προβλημάτων.

MARO PANTELIDOY-MALOUTA

ESS AND ITS IMPORTANCE
FOR RESEARCH:
AN INITIAL APPROACH ON DATA
FOR GREECE

ABSTRACT: In the first part of the text, the ESS is presented as an important exercise in research methodology, as well as, as a systematic long term research project for comparative research in Europe, underlining the necessity of EKKE's partaking in it. The importance of investigating values, as indicators of attitudes and behavior is also stressed, while ESS's character, of being a "work in progress" is underlined. In the second part, data concerning Greece, are analyzed, showing a contradictory image of a society balancing a contemporary culture with a traditional one. A society which, furthermore, seems, on the basis of data from successive ESS phases, to be undergoing an important value change. A growing distancing from politics is noted, accompanied by a turn towards more conservative values, and the delegitimation of the political system. On the gender front, a more traditional (i.e. sexist) world view reappears en force, following what is perceived as a condition of socio-economic crisis.

Tο European Social Survey αποτελεί μια σημαντική απόπειρα συστηματικής μακροσκοπικής ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, η σημαντικότερη, θα έλεγα, και, παράλληλα, μια εξαιρετική άσκηση στη μεθοδολογία της συγκριτικής έρευνας.¹ Συνεπώς, το πρώτο σχόλιο που θα ήθελα να κάνω είναι ότι πρέπει απαραίτητως να συμμετέχουμε σε όλες τις φάσεις του για να αποκτήσουμε όσο γίνεται πιο πλήρη χρονολογική σειρά δεδομένων. Είμαστε, εκ των πραγμάτων, στην περιφέρεια της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, ας μη δεχτούμε να είμαστε στο περιθώριο. Και βεβαίως, η ΕΚΕ πρέπει να συνεχίσει να διεξάγεται στην Ελλάδα με την ευθύνη του ΕΚΚΕ, που αποτελεί και τον «φυσικό» του φορέα.

Η επικέντρωση στη συγκριτική μελέτη των αξιών που επιχειρείται στην ΕΚΕ έχει ήδη αποδειχτεί ιδιαίτερα γόνιμη για την κατανόηση της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, αλλά, βεβαίως, και για τη σύγκρισή της με άλλες ευρωπαϊκές· σύγκριση, η οποία, εκτός των άλλων, στηρίζει και αυτή την καλύτερη γνώση της ελληνικής περίπτωσης. Παραπέμπω εδώ στην έκδοση του ΕΚΚΕ του 2007,² όπου δημοσιεύτηκαν αναλύσεις με στοιχεία του 2^{ου} γύρου του ESS, οι οποίες αποτελούν ήδη σημαντικά σημεία αναφοράς για την αυτογνωσία της

1. Τα σχόλια αυτά αποτελούν ελαφρώς επεξεργασμένη μορφή προφορικής ανακοίνωσης που έγινε στο πλαίσιο της ημερίδας του ΕΚΚΕ για την 4^η φάση του ESS την Τρίτη 15 Ιουνίου 2010 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2. Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

ελληνικής κοινωνίας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα: Είναι φανερό, για να παραφράσω τον Γιάννη Βούλγαρη, ότι *στον καθρέφτη των άλλων, βλέπουμε καλύτερα τον εαυτό μας*.³ Το ότι συχνά δε μας αρέσει αυτό που βλέπουμε, είναι μια άλλη ιστορία. Μια ιστορία που συμπυκνώνει τις αντιφάσεις, τη σύγκρουση νεωτερικού και παρωχημένου και την μη πλήρη αφομοίωση βασικών αξιών του λεγόμενου δυτικού κόσμου, που χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι οι αξίες συνδέονται στενά με τις προδιαθέσεις και τις στάσεις μας και επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς, ενώ, παράλληλα, συνθέτουν ένα πλαίσιο, με βάση το οποίο τα υποκείμενα αξιολογούν τη συμπεριφορά των άλλων. Απ' όλες τις πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας που έχουν διαμορφωθεί ιστορικά, αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, συμπεριφορές, οι αξίες είναι αυτές που μεταβάλλονται με αργότερους ρυθμούς και οι οποίες μπορούν δυσκολότερα να αμφισβητηθούν σε μια προσωπική διεργασία αυτογνωσίας, ενώ προσφέρουν ένα πλαίσιο για τη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικών κανόνων και επιταγών. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και πιο δόκιμο να χρησιμοποιούνται ως δείκτες για την ποιότητα της δημοκρατίας σε μια κοινωνία μεταβλητές που αντιπροσωπεύουν αξίες που δεν παραπέμπουν άμεσα και αυτόματα στην έννοια της δημοκρατίας. Η «εμπιστοσύνη στους άλλους», η «ικανοποίηση από την προσωπική ζωή» κ.λπ., στάσεις στις οποίες μπορεί να φανεί ένα συγκεκριμένο αξιακό υπόστρωμα, διαφαίνονται/αντιμετωπίζονται, όλο και περισσότερο, ως υποδηλωτικές της λειτουργίας της δημοκρατίας, ενώ, παράλληλα, παρατηρούμε ότι οι σχετικές τιμές μειώνονται σταθερά στο ελληνικό δείγμα.

Παρά τις όποιες, περισσότερο ή λιγότερο, δικαιολογημένες κριτικές μπορούμε να ασκήσουμε στην εμπειρική κοινωνική και πολιτική ανάλυση, γενικά, αλλά και ειδικότερα στην ΕΚΕ, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η όλη προσέγγιση του ESS είναι εξαιρε-

3. Βούλγαρης Γ., «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης: Εθνικές πολιτικές-πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

τικά επεξεργασμένη και θεωρητικά υποψιασμένη, ίσως όχι πάντα προς την κατεύθυνση που θα επιθυμούσαμε. Πάντως, μόνο μια επιπόλαιη ανάγνωση του σχεδιασμού και των στοιχείων που προκύπτουν θα μπορούσε να του προσάψει «χυδαίο εμπειρισμό». Κυρίως, όμως, αυτό που είναι εξαιρετικά σημαντικό σε σχέση με το σχεδιασμό της έρευνας είναι ότι αποτελεί μια διαδικασία εν τω γίνεσθαι. Και δυνητικά μπορούμε να συμμετάσχουμε και, ενδεχομένως, να επηρεάσουμε και το θεωρητικό της υπόβαθρο.

Ξέρουμε ότι δίπλα στον κεντρικό κορμό ερωτήσεων βάσης, που στοχεύουν στη μακροσκοπική συγκριτική ανάλυση πολιτισμικών μεταβολών, υπάρχουν οι εναλλασσόμενες ενότητες, που αναφέρονται στη συγκυρία ή σε συγκυριακά επιστημονικά ενδιαφέροντα κεντρικών συμμετεχόντων του. Κι αυτό το θεωρώ απόλυτα θεμιτό, αφού η ΕΚΕ αποτελεί, εκτός των άλλων, και μεθοδολογική άσκηση. Ωστόσο, κυρίως σ' αυτές, τις εναλλασσόμενες ενότητες, μπορούμε ενίοτε να διακρίνουμε μια στρέβλωση υπέρ κοινωνικών προβλημάτων και, κυρίως, θεωρητικών προβληματικών του επιστημονικού κέντρου. Θα πρέπει, συνεπώς, να επιχειρήσουμε να εμπλακούμε στη διαδικασία διαμόρφωσης και πρότασης νέων ενοτήτων, οι οποίες, ενώ θα είναι βέβαια γενικού ενδιαφέροντος, θα μας αφορούν ουσιαστικά και σε βάθος. Η συγκριτική μελέτη επίκαιρων/νέων όψεων των κοινωνικών δεδομένων, όπως είναι κάποιες νέες διαιρετικές τομές, θρησκευτικές ή εθνοτικές για παράδειγμα, ή ο μεταβαλλόμενος χαρακτήρας παλαιών τομών, όπως το φύλο ή η ηλικία, ή η διαίρεση υλιστικών-μεταυλιστικών αξιών, μπορεί να προσφέρει πολύτιμη κατανόηση των τάσεων εξέλιξης και των καθοριστικών παραμέτρων που διέπουν την ελληνική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Δεν χρειάζεται να επιμείνω περισσότερο στην εξαιρετική μεθοδολογική χρησιμότητα της συγκριτικής μελέτης, ακόμη και στην περίπτωση που επιλέξουμε την ουσιαστική ερευνητική επικέντρωση για την ελληνική περίπτωση.

Αναφερόμενη στις στρεβλώσεις υπέρ κοινωνικών προβλημάτων και θεωρητικών προβληματικών του λεγόμενου επιστημονικού κέντρου, οι οποίες, ενδεχομένως, εντοπίζονται στις εναλλασσόμενες ενότητες, θα μπορούσα να σημειώσω, για παράδειγμα, ότι η πληθώρα των ερωτήσεων, συγκεκριμένου τύπου, σχετικά με την ηλικία (όχι η ηλικία *per se* ως μεταβλητή, αλλά οι αντιλή-

ψεις περί ηλικίας), η βαρύτητα που αποδίδεται στα συναισθήματα και την αίσθηση προσωπικής ευτυχίας κ.ά. αποτελούν, βεβαίως, πολύ ενδιαφέρουσες θεματικές, και οι απόπειρες αιτιακής σύνδεσής τους με μεταβλητές φαινομενικά άσχετες είναι γόνιμη, όπως ήδη αποδείχτηκε, και ανοίγει νέους ερευνητικούς δρόμους. Αλλά υπάρχουν και άλλες θεματικές εξίσου ενδιαφέρουσες που δεν καταγράφονται και δεν μελετώνται με βάση τα στοιχεία του ΕΚΚΕ, ή προσφέρονται για μελέτη κατά τρόπο που δεν ταιριάζει σε όλες τις χώρες, λόγω του τρόπου διατύπωσης της αντίστοιχης ερώτησης. Τα περί *ικανοποίησης* από τη λειτουργία της Δημοκρατίας για παράδειγμα: Αναμφίβολα, οι διαφορετικές μορφές της δημοκρατικής οργάνωσης σχετίζονται με διαφορετικές αντιλήψεις περί Δημοκρατίας, και διαφορετικά συμμετοχικά πρότυπα, διαφορετικοί τύποι διάρθρωσης κομματικών συστημάτων, κοινωνικών κινήματων και κοινωνίας πολιτών συμβάλλουν σε διαφορετική αξιολόγηση περί λειτουργίας της Δημοκρατίας σε μια κοινωνία. Συνεπώς, πόσο λειτουργικά ισοδύναμες είναι οι απαντήσεις στη σχετική ερώτηση σε δύο χώρες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, οι οποίες επιπλέον μπορεί να διαφέρουν και ως προς την κοινοβουλευτική τους ιστορία; Και σε ό,τι μας αφορά, τι ακριβώς εννοούν Έλληνες πολίτες όταν δηλώνουν ικανοποίηση από τη λειτουργία της Δημοκρατίας με μικρότερο μέσο όρο από τον ευρωπαϊκό για πρώτη φορά; (4.3 προς 5.1) Αυτό δεν είναι κάτι που θα είχε πολύ ενδιαφέρον να διερευνήσουμε τόσο *per se* όσο και συγκριτικά; Και αν η ερώτηση αυτή, περί ικανοποίησης από τη Δημοκρατία, λειτουργεί ως ένα θερμόμετρο που δείχνει τη γενική αντίληψη για το «πώς πάνε τα πράγματα», μήπως θα έπρεπε να βρούμε πιο επεξεργασμένους συγκεκριμένους/στοχευμένους τρόπους να μετρήσουμε τη γενική αίσθηση δυσαρέσκειας ή ικανοποίησης από την τρέχουσα κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα; Οι συνιστώσες της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας που οδηγούν σε αυτή τη γενική αίσθηση πιθανότατα θα διαφοροποιούνται σε διαφορετική κοινωνία, και βεβαίως ενδιαφέρει να μάθουμε *τι είναι αυτό που βαρύνει σε διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα ως προς τη διαμόρφωση της αίσθησης αυτής*. Αφετέρου, καθώς αναφερόμαστε στη Δημοκρατία, δεν θα ήταν χρήσιμο να προβούμε σε λεπτότερους τρόπους προσέγγισης; Ώστε, όντως, ρωτώντας για τη λειτουργία της, να

έχουμε στοιχειώδη εχέγγυα ότι σε όλες τις κοινωνίες οι απαντήσεις είναι λειτουργικά ισοδύναμες και αναφέρονται πράγματι στη λειτουργία της *Δημοκρατίας*; Και δεν θα ήταν αυτός ένας εξαιρετικός τρόπος για τη συγκριτική μελέτη της κυρίαρχης, σε κάθε εθνική πολιτική κουλτούρα, εννοιολογικής πρόσληψης της δημοκρατίας; Για παράδειγμα, μπορούμε θεμητά να υποθέσουμε ότι σε μια σκανδιναβική κοινωνία, με ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας, οι όποιες αδυναμίες στον τομέα των κοινωνικών παροχών προσλαμβάνονται και ως πρόβλημα δημοκρατίας, αφού λόγω αυτών δεν διευκολύνεται επαρκώς η ισότιμη συμμετοχή όλων στα κοινά. Δεν είναι καθόλου δεδομένο, όμως, ότι κάτι τέτοιο ισχύει σε χώρες με ταραγμένη κοινοβουλευτική πορεία, όπως η Ελλάδα. Να ένας πολύ ενδιαφέρων τομέας μεθοδολογικής άσκησης και μάλιστα στην κεντρικότερη, κατά τη γνώμη μου, θεματική την οποία θα μπορούσε να μελετήσει η ΕΚΕ, τη Δημοκρατία, και, κατ' επέκταση, την τομή δημοκρατικότητα/αυταρχισμός, στις αξίες, τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές... πολιτικές αλλά και ευρύτερα κοινωνικές.

Σε συνδυασμό με αυτή τη θεματική, η διερεύνηση των τύπων συμμετοχής και συμμετοχικής προδιάθεσης θα μπορούσε να μελετηθεί ανάλογα με τις διαφορετικές μορφές δημοκρατικής οργάνωσης σε διαφορετικές κοινωνίες που, λόγω της ιστορικής πορείας τους, χαρακτηρίζονται από ουσιώδεις διαφορές ως προς την πολιτική κουλτούρα τους. Σε αυτό το πλαίσιο, πολιτικά κόμματα, σχέσεις εκπροσώπησης, κομματικά συστήματα, αλλά και κοινωνικά κινήματα και ΜΚΟ, ως χώροι έκφρασης της σύγχρονης κοινωνίας πολιτών, μπορούν να μελετηθούν συγκριτικά και να διαφανούν έτσι οι ενδεχόμενες ουσιώδεις διαφορές τους, και, συνεπώς, ουσιώδη χαρακτηριστικά τους που στη μονογραφική προσέγγιση αντιμετωπίζονται συχνά ως αυτονόητα και δεδομένα.

Αν οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν μια πρώτη αναφορά στο τι είναι, κατά τη γνώμη μου, και τι θα μπορούσε επιπλέον να μας προσφέρει η ΕΚΕ, θα ήθελα να διατυπώσω και ορισμένα σχόλια για το τι ως τώρα μας έχει δείξει. Επί της ουσίας των στοιχείων του τέταρτου γύρου δεν μπορώ να πω πολλά, διότι η πρόσβασή μου σε αυτά ήταν περιορισμένη, με αποτέλεσμα να μην έχω προς το παρόν διασταυρώσεις, έστω απλές, με βασικές κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές, ώστε να μπορώ

να δω πληρέστερα την εξέλιξη στάσεων και αντιλήψεων. Από τα πρώτα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου, πάντως, βλέπω ότι επιβεβαιώνεται για την Ελλάδα η αντιφατική εικόνα μιας κοινωνίας που παραπαίει μεταξύ χαρακτηριστικών μιας «παρωχημένης» και μιας «σύγχρονης» κουλτούρας (τονίζω τα εισαγωγικά και στις δύο έννοιες) με την έννοια που έδωσε ο Διαμαντούρος στον πολιτισμικό δυϊσμό της ελληνικής κοινωνίας,⁴ μια κοινωνία που δεν έχει αφομοιώσει βασικές αρχές του Διαφωτισμού, και η οποία, επιπλέον, στη διαχρονική μελέτη των στοιχείων που επιτρέπουν οι γύροι της ΕΚΕ, διαφαίνεται όλο και περισσότερο να καταρρέει αξιακά και ηθικά. Η οπτική του Διαμαντούρου, παρά τις περισσότερες ή λιγότερες δίκαιες κριτικές που έχει δεχτεί, παραμένει ένα εξαιρετικά χρήσιμο σημείο αναφοράς για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: Με την έννοια βέβαια των αντιφατικών πολιτισμικών συνιστωσών της πολιτικής κουλτούρας που τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και ενίοτε συνυπάρχουν ακόμη και στο επίπεδο του ίδιου υποκειμένου. Και αυτό διαφαίνεται στην αντιφατική εικόνα που βλέπουμε, όταν αντιλήψεις που εκφράζονται μαζικά αντιπαρατίθενται με άλλες, επίσης μαζικές, κατά τρόπο που δίνει την εικόνα μιας εσωτερικά «ασυνεπούς» κουλτούρας. Παράλληλα, στα πρώτα στοιχεία της ΕΚΕ, που είχα στη διάθεσή μου, παρατηρείται και επιβεβαίωση όλων των παραμέτρων που καταδεικνύουν, σε όλες τις πρόσφατες έρευνες, τη σταδιακή απομάκρυνση από την πολιτική, την απαξίωση του πολιτικού και την απονομομοποίηση του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών, με στροφή, συγχρόνως, προς το συντηρητικότερο. Τα *τρία βασικά σχόλια* που θα ήθελα να κάνω εικονογραφούν την υπόθεση αυτή περί του χαρακτήρα της εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας:

Μιλώντας για αντιφάσεις, παρατηρούμε για παράδειγμα, τα ποσοστά που αναφέρονται σε δύο διαφορετικές ερωτήσεις που αφορούν στην αντίληψη περί εισοδηματικών διαφορών: Η πρώτη ερώτηση αναφέρεται στο κατά πόσον είναι σύμφωνοι/ες οι ερωτώμενοι/ες με το ότι «Οι μεγάλες εισοδηματικές διαφορές

4. Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

μεταξύ των ατόμων είναι αποδεκτές όταν ανταποκρίνονται στα προσόντα και στην ατομική προσπάθεια του καθενός», (Παράρτημα Β, Πίνακας 1) και η δεύτερη με το εάν «Η κυβέρνηση πρέπει να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων» (Παράρτημα Α, Πίνακας 15). Στην πρώτη περίπτωση, αν δούμε τη σύγκριση των ελληνικών στοιχείων με στοιχεία άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εντυπωσιάζει το γεγονός ότι με τη διατύπωση συμφωνεί (συμφωνώ απόλυτα και συμφωνώ) το 72,7% του ελληνικού δείγματος, ενώ το ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό είναι 51,2%. Στη δεύτερη περίπτωση, που αναφέρεται στο εάν πρέπει η κυβέρνηση να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων, βλέπουμε τα ελληνικά ποσοστά στους διαφορετικούς γύρους της ΕΚΕ να είναι σταθερά μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, στο δε 4^ο γύρο, η συμφωνία με την αντίληψη αυτή ανέρχεται στο 91,5% στην Ελλάδα έναντι του ευρωπαϊκού μέσου ποσοστού που είναι 71,1%.

Θα μπορούσε θεμιτά να υποστηριχθεί ότι οι αντιλήψεις που διαφαίνονται μέσω της συμφωνίας στις δύο αυτές διαφορετικές διατυπώσεις, ενδεχομένως, να συνδυάζονται. Με δεδομένο ότι η πρώτη, εκφράζοντας πρωτίστως επιθυμία αξιοκρατίας και σύγχρονου κράτους δικαίου, μπορεί να συνυπάρχει με μια άλλη, στην οποία υπερισχύει ως βαρύνουσα αντίληψη η καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας. Ωστόσο, δεν παύει η συγχρονική τόσο μαζική διάδοσή τους, 72,7% και 91,5%, να προκαλεί έκπληξη, διότι μπορούμε εξίσου θεμιτά να υποθέσουμε ότι οι αντιλήψεις αυτές είναι πρωτίστως συστατικές διαφορετικής συνολικής κοσμοαντίληψης, και, προφανώς, υποδηλούν διαφορετικές προτεραιότητες όσον αφορά την αντιμετώπιση των εισοδηματικών διαφορών.

Αν η διάκριση σύγχρονη/παρωχημένη κουλτούρα διαφάνεται στα συμφραζόμενα του παραπάνω παραδείγματος, είναι φανερό και όσον αφορά στα θέματα εμπιστοσύνης προς την κοινωνία και τους «άλλους». Ακόμη και η πιο πρόχειρη ματιά στα στοιχεία της ΕΚΕ δεν μπορεί να μην καταγράψει την αυξημένη δυσπιστία, την καχυποψία, την αίσθηση έλλειψης αλληλεγγύης και τη μεγαλύτερη έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους άλλους, που σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές: Οι σχετικές τιμές για την ελληνική περίπτωση τοποθετούνται σταθερά σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ:

- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή ...πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους;» (3,6 έναντι 5,0 στην πρώτη φάση, 3,9 με 4,9 στη δεύτερη και την τρίτη)
- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή... θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;» (3,7 έναντι μ.ό. 5,5)
- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλο, ή ...νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;» (3,0 έναντι 4,8 στην πρώτη φάση, 3,3 με 4,9 στη δεύτερη και την τρίτη).

Τι δείχνει αυτή η αυξημένη δυσπιστία και η καχυποψία προς τους άλλους; Γιατί, περισσότερο απ' ό,τι αλλού, στην Ελλάδα οι πολίτες θεωρούν ότι οι άλλοι είναι έτοιμοι να τους εκμεταλλευτούν, ότι ο καθένας κοιτάει τον εαυτό του και ότι *οφείλουμε* να είμαστε δύσπιστοι; Μήπως, επειδή εμείς οι ίδιοι έχουμε χαμηλή αίσθηση δημοσίου συμφέροντος και αλληλεγγύης προς τους άλλους; Μήπως, γιατί τελικά έχουμε αφομοιώσει την αρχή ότι πέραν του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος «ο σώζων εαυτόν σωθήτω»; Στοιχεία πολιτισμικά, που βεβαίως εντάσσονται στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής/«παρωχημένης» αμυντικής κουλτούρας, όπου όλοι/ες έχουν μάθει να έχουν συνεχώς την αίσθηση ότι κινδυνεύουν.

Παράλληλα, για πρώτη φορά στον τέταρτο γύρο, οι ελληνικές τιμές στην *εμπιστοσύνη στους νόμους* τοποθετούνται κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. Ενώ, για παράδειγμα, στην πρώτη φάση οι σχετικές τιμές ήταν αντίστοιχα, 6,3 έναντι 5,5, στην τέταρτη ανέρχονται σε 4,8 έναντι 5,1, κάτι που δείχνει και τη μεγάλη μείωση στην αίσθηση εμπιστοσύνης στους νόμους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Πολύ πιο χαμηλές από πριν, και χαμηλότερες από τον ευρωπαϊκό μ.ό. είναι και οι τιμές που καταγράφουν την εμπιστοσύνη των πολιτών της χώρας αυτής προς το κοινοβούλιο: Στον πρώτο γύρο, ο ελληνικός μ.ό. έφτανε στο 4,8 έναντι 4,9 του ευρωπαϊκού. Στον τέταρτο γύρο, τα αντίστοιχα δεδομένα δίνουν 3,6 για την Ελλάδα έναντι 4,4 για το σύνολο

της Ευρώπης. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι αντίστοιχη είναι και η εικόνα που αναφέρεται στην *εμπιστοσύνη στην αστυνομία*, όπου η αισθητή μείωση του μ.ό του ελληνικού δείγματος (από 6,4 στον πρώτο γύρο σε 4,9 στον τέταρτο) καταγράφει για πρώτη φορά (στον τέταρτο γύρο) την ελληνική εμπιστοσύνη στην αστυνομία ως μικρότερη από τον ευρωπαϊκό μ.ό που είναι 5,7.

Η *εμπιστοσύνη στους πολιτικούς*, που ήταν στους προηγούμενους γύρους για την Ελλάδα ελαφρώς μικρότερη ή ίση με τον ευρωπαϊκό μ.ό., στον τέταρτο γύρο είναι σαφώς χαμηλότερη (2,4 έναντι 3,5). Είναι δε αξιοσημείωτο ότι στις τρεις χαμηλότερες τιμές (0, 1, 2) τοποθετείται το 56% περίπου του δείγματος στην Ελλάδα, με το 23% μάλιστα να τοποθετείται στο 0. Και τα δύο αυτά ποσοστά είναι διπλάσια από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.

Παράλληλα βλέπουμε ότι σταθερά χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μ.ό. είναι στην Ελλάδα η *ικανοποίηση από τη ζωή γενικά* (6,0 έναντι 6,8 στον τέταρτο γύρο), αλλά για πρώτη φορά σημειώνεται μικρότερη τιμή από την μέση ευρωπαϊκή και στην *ικανοποίηση από τη δημοκρατία* (4,3 έναντι 5,1) με ό,τι σημαίνει αυτό (παρά την ασάφεια της διατύπωσης) ως δείκτης του γενικού πολιτικού κλίματος. Αυτό το τελευταίο καταγράφεται και –για πρώτη φορά στον τέταρτο γύρο– στην όχι πλέον ελαφρώς δεξιότερη μέση τιμή του ελληνικού δείγματος, έναντι του ευρωπαϊκού, στον άξονα αριστεράς/δεξιάς, αλλά παρατηρείται σύμπτωση στο 5,1 (ενώ προηγουμένως ήταν 5,7 με 5,1 και 5,2). Στον τέταρτο γύρο σημειώνεται μάλιστα και μεγάλη μείωση της διαφοράς στις θέσεις 0-3, που ήταν στον πρώτο γύρο 9,3% έναντι 19,3%, αντίστοιχα, σε Ελλάδα και Ευρώπη, για να γίνει στον τέταρτο 15,9% με 18,9%. Όσο για το *πολιτικό ενδιαφέρον*, με όλα όσα σημαίνει η σχετική δήλωση, βλέπουμε ότι οι τιμές του εμφανίζονται σταθερά σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ χαμηλότερες από τις ευρωπαϊκές ως προς την ύπαρξη μεγάλου και αρκετού ενδιαφέροντος (30,3% έναντι 47,6% στον τέταρτο γύρο), κάτι που δεν θα μπορούσαμε ούτε να φανταστούμε τη δεκαετία του 1980. Παράλληλα, οι ελληνικές τιμές είναι πολύ πάνω από το ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό στην απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος: 30,8% έναντι 18,1%. Σχεδόν ένας/μία στους/ις τρεις ερωτώμενους/ες στο ελληνικό δείγμα δηλώνει πλέον απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος. Το 1988, με βάση στοι-

χεία της έρευνας του ΕΚΚΕ για την *πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*⁵ το ποσοστό ήταν 18%.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ορισμένες υποθέσεις που είχαν διατυπωθεί σε σχέση με την εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις από το 1988, οπότε διεξήχθη η παραπάνω έρευνα, μέχρι το 2006, οπότε έγινε η έρευνα του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του Προγράμματος Πυθαγόρας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας⁶ –η οποία εν πολλοίς αποτέλεσε επανάληψη της έρευνας του ΕΚΚΕ το 1988– μοιάζουν να αναφέρονται γενικότερα στην εξέλιξη των κοινωνικών αντιλήψεων. Είχαμε παρατηρήσει ότι, στη διάρκεια της «μικρής εικοσαετίας» που μεσολάβησε μεταξύ της έρευνας του 1988 και αυτής του 2006, σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στις αντιλήψεις για την έμφυλη ανισότητα, τις έμφυλες σχέσεις και τους ρόλους γυναικών και ανδρών. Η βασική τάση που διακρίνεται στις αλλαγές αυτές προβάλλει ένα πρότυπο αντιλήψεων που μοιάζουν γενικά πιο «εκσυγχρονισμένες», αφού παρατηρείται μεγάλη μείωση των ακραίων σεξιστικών αντιλήψεων, ενώ συγχρόνως σημειώνονται σταθερά συντηρητικότερες απαντήσεις. Ενώ, δηλαδή, υπάρχουν πλέον ορισμένα πολιτισμικά κεκτημένα, ως προς την κυρίαρχη πρόσληψη του φύλου, που δεν αμφισβητούνται ούτε στο επίπεδο των αντιλήψεων ούτε σε αυτό των έμφυλων ρόλων, παράλληλα, παρατηρείται μεγαλύτερη πρόσδεση με παραδοσιακές/συντηρητικές αντιλήψεις και πρακτικές, ιδιαίτερα σε νέες και νέους. Αυτή η συνύπαρξη «εκσυγχρονισμένης» και παράλληλα πιο συντηρητικής φυσιογνω-

5. Βλ. Νικολακόπουλος Η., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1988, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Τελική έκθεση, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ΓΠ, και Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1992, *Γυναίκες και πολιτική: Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Gutenberg.

6. Πρόκειται για έργο που συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II. Τη σχετική ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι Μ. Παντελίδου-Μαλούτα (υπεύθυνη του έργου), Η. Νικολακόπουλος, Κ. Δοξιάδης, Μ. Κακεπάκη (μεταδιδακτορική ερευνήτρια), οι υποψήφιοι διδάκτορες, Γ. Διακουμάκος και Ά. Νικολάου, καθώς και οι πολιτικοί επιστήμονες Φ. Γεωργακόπουλος, Α. Κοσφολόγου, και Ε. Τσιδεμάδου. Για αναλυτική παρουσίαση της έρευνας, βλ. *Κείμενα Εργασίας*, Εργαστήριο Ελληνικής Πολιτικής, τμήμα ΠΕΔΔ.

μίας, που χαρακτηρίζει το δείγμα του 2006 σε σχέση με αυτό του 1988 εκφράζεται σχηματικά και μέσω της μειωμένης πόλωσης που παρατηρείται στη διάχυση συγκεκριμένων αντιλήψεων. Για παράδειγμα, το 1988, ένα συμπαγές τμήμα ανδρών και γυναικών (γύρω στο 10%-15%), κυρίως ηλικιωμένοι/ες και με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, υιοθετούσαν πλήρως ένα σεξιστικό πρότυπο αντιλήψεων, αποδεχόμενοι/ες ως «φυσική» την κατωτερότητα των γυναικών. Απέναντι σε αυτό, γύρω στα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού εξέφραζαν την απόλυτη αντίθεσή τους, αφήνοντας ελάχιστο χώρο για ενδιάμεσες τοποθετήσεις. Αντίθετα, το 2006, αν και υποχωρούν σαφώς οι ακραία σεξιστικές αντιλήψεις, παρατηρείται μια τάση συγκέντρωσης προς περισσότερες ενδιάμεσες τοποθετήσεις, ακόμα και αναδίπλωση σε κάποιες περιπτώσεις.

Με βάση τα στοιχεία της 4^{ης} φάσης του ESS, παρατηρούμε πως με την άποψη ότι *«Όταν δεν υπάρχουν αρκετές δουλειές, οι άνδρες θα πρέπει να έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα σε μια δουλειά από τις γυναίκες»*, το ελληνικό δείγμα συμφωνεί κατά 44,2%. Το επόμενο μεγαλύτερο ποσοστό είναι στο δείγμα της Πορτογαλίας και ανέρχεται σε 23,3%, το δε ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό φτάνει το 20,6%. Όσο για την απόλυτη διαφωνία με την παραπάνω αντίληψη, η Ελλάδα με 11,5% αντιπαρατίθεται στο μέσο ποσοστό που είναι στο 29,1%! (Παράρτημα Β, Πίνακας 6).

Παρατηρούμε, συνεπώς, με σημείο αναφοράς το σύστημα έμφυλων σχέσεων, αλλά σίγουρα δεν περιορίζονται σε αυτό, την ανάδυση αντιλήψεων ακραία συντηρητικών, σεξιστικών και ενδεικτικών σαφούς πισωγυρίσματος στην πορεία πολιτισμικού εκσυγχρονισμού που έμοιαζε να παγιώνεται τη δεκαετία του 1980. Τριάντα χρόνια πολιτικές για την έμφυλη ισότητα, τριάντα χρόνια «κρατικού φεμινισμού», για να βρεθούμε, το 2009, στο σημείο μόνο ένας/μία στους/στις τρεις να διαφωνεί με την άποψη ότι *οι άνδρες έχουν περισσότερο δικαίωμα στην εργασία από τις γυναίκες*. Το «παρωχημένο» σύστημα αντιλήψεων μοιάζει να ανακάμπτει και στον τομέα των έμφυλων ρόλων, όπως και σε άλλους τομείς κοινωνικών σχέσεων, μόλις διαφανεί κίνδυνος προβλημάτων.

Και ακόμη δεν είχε ξεσπάσει η κρίση...

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ

ΑΚΗΔΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΥΝΙΣΜΟΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ), με τους αλληπάλληλους γύρους της, έχει συγκροτήσει μια σημαντική χρονοσειρά δεδομένων, η οποία μας επιτρέπει να μελετήσουμε τα πολιτικά φαινόμενα στη διαχρονική τους διάσταση, αλλά και να ερμηνεύσουμε τον κόσμο του πολιτικού συγκριτικά, πέρα από τα πλαίσια του έθνους-κράτους. Έτσι, ο τέταρτος γύρος της επιβεβαιώνει τάσεις που ήρθαν στο φως από προηγούμενες εμπειρικές διερευνήσεις του πολιτικού (διαχρονία), ενώ, ταυτόχρονα, απομακρύνει την παραμυθία του «ανάδελφου γένους» (σύγκριση). Δίνοντας το λόγο σε νέα υποκείμενα, όπως οι «ξένοι», επιτρέπει μια άλλη ανάγνωση των ευρημάτων που μπορεί να συνεισφέρει σε μια λιγότερο μεταφυσική και φαντασιστική αυτογνωσία.

Σε αυτό το πλαίσιο, στρεφόμαστε στη διερεύνηση ενός κεντρικού και πολυδιάστατου πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας, δηλαδή της σχέσης πολιτών – πολιτικής. Για τη μέτρηση των στάσεων των πολιτών στη σχέση τους με το Πολιτικό, η ΕΚΕ υιοθετεί την έννοια της εμπιστοσύνης, η οποία –στον τέταρτο γύρο– βρίσκεται σε ελεύθερη πτώση, συνοδευόμενη από μια ιστορικά πρωτόφαντη δυσαρέσκεια για τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας. Τα δεδομένα μάς επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε μια σωρευτική αποσάθρωση στη σχέση των πολιτών με το πολιτικό, η οποία στη χώρα μας, σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της ΕΚΕ, βαίνει παράλληλα με την κοινωνική εκκένωση της πολιτικής. Επιπλέον, η αδιαφορία για την πολιτική αποτελεί ένδειξη κυνικής ιδιώτευσης και απονομιμοποίησης του πολιτικού πεδίου. Η ελληνική κοινωνία, όπως αποκαλύπτεται από όλους τους γύρους της ΕΚΕ, είναι μια κοινωνία φοβική, μια κοινωνία ατομικιστικής περιχαράκωσης και ανομικής βιοτής χωρίς αλληλεγγύη, με δυσανεξία ή επιθετικότητα απέναντι στο διαφορετικό και την ετερότητα.

PANAGIOTIS KAFETZIS

POLITICAL INDIFFERENCE
AND SOCIAL CYNICISM

ABSTRACT: European Social Survey, with its repeated rounds, has accumulated a significant volume of data, which allows the study of political phenomena in diachrony, as well as the comparative interpretation of politics beyond the confinements of nation-state. Thus, ESS fourth round confirms trends previously spotted by empirical political research, while undermining the myth of «Greek exceptionalism». Calling upon new subjects, e.g. the «foreigner», allows a different reading of the findings, supporting a less metaphysical self-understanding.

In this framework, we investigate a central and multidimensional nucleus of political culture, namely the relationship between citizens and politics. To measure this relationship, ESS adopts the concept of trust, which in the fourth round is found to be «skydiving», accompanied by a unprecedented dissatisfaction with the functioning of democracy. ESS data support the recognition of a cumulative collapse of the relationship between citizens and politics, which, contrary to other participant countries, in Greece is followed by the social evacuation of politics. Moreover, indifference towards politics constitutes a clue of cynical privatization and delegitimization of politics. Greek society is revealed to be a phobic one, a society of individualistic entrenchment without solidarity, intolerant or aggressive towards alterity.

Εκινώ την υποχρεωτικά συνοπτική παρέμβαση που θα επιχειρήσω εδώ, με μια διττή μεθοδολογική «υπενθύμιση». Είναι δεκαετίες τώρα που, ό,τι έχει οριστεί εν γένει ως «εμπειρική πολιτική ανάλυση» (πολλές φορές αδικώντας και τον θετικιστικό εμπειρισμό και τη θεωρητικά αρτιωμένη ανάλυση), ακουμπά σε δύο «λιθαράκια», ταυτόχρονα: τη *διαχρονία* και τη *σύγκριση*. Η πρώτη διασφαλίζεται από τη συγκρότηση τεράστιων, πλέον, χρονοσειρών δεδομένων – με πρωτοπόρους εδώ όσους αποτέλεσαν την ιδρυτική ομάδα της «σχολής του Michigan», και το περίφημο και περισπούδαστο υπόδειγμα των National Election Studies. Η δεύτερη, η σύγκριση, εκκινεί από μια μεταπολεμική, δυτικοκεντρική έστω, πεποίθηση ότι ο κόσμος του Πολιτικού δεν μπορεί πλέον να εννοηθεί και ερμηνευθεί στα πλαίσια μόνον, ή κυρίως, του έθνους-κράτους. Αυτή η πεποίθηση ενσαρκώθηκε πρωταρχικά, τέλη της δεκαετίας του 1950, από τους Almond και Verba, σκαπανείς της εμπειρικής εφαρμογής του δομολειτουργισμού και ένθερμους θιασώτες της «αναπτυξιακής-εκσυγχρονιστικής» θεωρίας, στην πενταεθνή μελέτη τους για την «civic culture».

Η ανάγκη για αυτήν τη διττή μεθοδολογική υπενθύμιση προέκυψε σ' αυτόν που γράφει τις αράδες που ακολουθούν, όταν προσπαθούσε να διαβάσει κάποια εμπειρικά δεδομένα από τον 4^ο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ΕΚΕ), που, ευτυχώς (για πλείστους λόγους), πραγματοποιήθηκε και πάλι στην Ελλάδα, έστω και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Στην προσπάθεια ανάγνωσης αυτών των εμπειρικών δεδομένων, λοιπόν, συνειδητοποιούσα – σαν να ανέσυρα σιγά-σιγά στη μνήμη και στη σκέψη σελίδες ημερολογίου από την Πολιτική σ' αυτή τη χώρα τα τελευταία κοντά 40 χρόνια – δύο «πράγματα» (με την έννοια που δίνει ο Durkheim στο «fait social»): Πρώτον, ότι ο 4^{ος} γύρος της ΕΚΕ,

όπως και ο 1^{ος}, όπως και ο 2^{ος}, δεν ανακαλύπτει την πυρίτιδα. Με τη μεθοδολογική και θεωρητική αυστηρότητα που διακρίνει αυτό το «παράδειγμα» εμπειρικής κοινωνικής έρευνας, έρχονται να επιβεβαιωθούν τάσεις που ήρθαν στο φως από προηγούμενα, επιστημολογικά «αφελέστερα», διαβήματα εμπειρικής διερεύνησης του Πολιτικού, στη μικρο-κλίμακα της ψυχο-υποκειμενικής βαθμίδας του. Και, δεύτερον, ότι η «ελληνική εξαίρεση» (the Greek exceptionalism), ακόμα κι αν υπάρχει, τροφοδοτώντας μιαν ανακουφιστική για πολλά άλγη παραμυθία, υφασμένη γύρω από το «απαρομοίωτο και ανάδελφο γένος», δεν μπορεί παρά να συνθλιβεί κάτω από το βάρος του «ανήκειν στην Ευρώπη» – άρα και της αποτίμησης αυτού του ανήκειν «μας» σε σχέση με το «ευρωπαϊκό κοινό». Αυτή η αποτίμηση μπορεί, από μόνη της, να τινάξει στον αέρα όλους τους μύθους της «εξαίρεσης». Κι αν κάτι μας δωρίζει η ΕΚΕ, είναι, νομίζω, το ότι, στον καθρέφτη, δεν μπορείς πια να είσαι μόνος σου, εσύ και το είδωλό σου. Στον καθρέφτη αντικρίζονται πια μαζί σου πολλά πρόσωπα και σώματα. Κι αν νοιώθεις «εξαιρετικός», καθότι αυτάρκης και ανεπίγνωστα πια μόνος, δεν έχεις παρά να σπάσεις αυτόν τον καθρέφτη.

Η ΕΚΕ είναι ήδη η διαχρονία και η σύγκριση, για όλους όσους δεν έχουν καταφύγει στη φαντασίωση του ασύλου μιας «εθνικής κοινωνίας». Και παραπέρα, η ΕΚΕ μπορεί να είναι η αφορμή, από τα ευρήματά του και μόνον, στα τρία «κύματά» του που έγιναν στην Ελλάδα, για να μιλήσουν, να *μιλήσουν*, νέα υποκείμενα στο ανάπηρο, έστω, κοινωνικό συμβόλαιο που συνάφθηκε σ' αυτή τη χώρα, με το μετεμφυλιακό κράτος έκτακτης ανάγκης και τα πελατειακά του ακολουθήματα. Κι αυτά τα νέα υποκείμενα είναι οι «ξένοι». Με τις όποιες, επώδυνες σ' αυτό τον τόπο, περιπέτειές τους στις προσπάθειές τους να υπάρξουν ως νέα συλλογικότητα.

Μπορεί, όμως, αυτά τα δεδομένα να επικουρήσουν επίσης μιαν άλλη ανάγνωσή τους, η οποία οδηγεί στην αμφισβήτηση έως αναιρέση του «εξαιρετικού εαυτού». Που, ίσως, είναι σταθερά απαξιωτικός για τον ίδιον. Επειδή, μέσα από ένα σύνδρομο αυτιστικής αυτοαναφορικότητας που έχει τις ρίζες του στην «εξαιρετικότητα» του εαυτού, διαβάζει ανάποδα τι του συμβαίνει. Αλλά και τι λέει για τον ίδιον. Αυτή η άλλη ανάγνωση των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας μπορεί να

συνεισφέρει σε μια περισσότερο έλλογη και λιγότερο μεταφυσική, α-ιστορική και φαντασιωτική αυτογνωσία. Το κλειδί αυτής της άλλης ανάγνωσης των υπό συζήτηση δεδομένων είναι, και πάλι, οι δύο έννοιες: διαχρονία και σύγκριση.

Μετά από αυτήν τη φλύαρη παρέκβαση, «επανέρχομαι». Τα δεδομένα και των τριών γύρων της ΕΚΕ, δείχνουν μια κονιορτοποιημένη κοινωνία κι ένα πολιτικό πεδίο σε επίμονο κοινωνικό κενό. Μια παρένθεση εδώ. Επειδή η δειγματοληψία της ΕΚΕ ακολουθεί τους αυστηρούς πιθανοθεωρητικούς κανόνες, θα μιλήσω για ελληνική κοινωνία, κι όχι για «δείγμα κοινού». Είναι παρακινδυνευμένο, βεβαίως, καθώς εδώ κρύβονται όλες οι παγίδες της αναγωγής (inference) και του ατομικιστικού σφάλματος (individualistic fallacy). Όμως, επειδή έχω στοιχειώδη εμπιστοσύνη στους ελέγχους αξιοπιστίας και εγκυρότητας που πραγματοποιούν οι κεντρικές ομάδες εξέτασης της δειγματοληπτικής μεθοδολογίας, εποπτείας της έρευνας πεδίου και λογικού ελέγχου των εμπειρικών δεδομένων της ΕΚΕ, θα θεωρήσω ότι οι εμπειρικές αποτυπώσεις των συλλογικών πολιτικών στάσεων «είναι η Ελλάδα».

Επιλέγω ως αναφορά μου για το σημείωμα αυτό εμπειρικά δεδομένα της ΕΚΕ, τα οποία αφορούν σε μεταβλητές που διερευνούν πτυχές ενός κεντρικού και πολυδιάστατου πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας, τη σχέση πολιτών-πολιτικής. Δηλαδή, τις γνωστικές και θυμικές παραστάσεις, τις εκάστοτε τρέχουσες αντιλήψεις, τις αξιολογικές στάσεις, και τις κανονιστικές προσλήψεις αυτής της σχέσης από τους ίδιους τους πολίτες. Σεβόμενος τη *rationale* του εργαλείου που λέγεται εμπειρική πολιτική έρευνα, καθώς με αυτής τα ευρήματα αποδέχτηκα να καταπιστώ και να διαλέγομαι, δεν θα υπείσέλθω σε κριτική της φαινομενολογίας και του νομιναλισμού που ορίζουν εγγενώς το διάβημά της – και, κυρίως, τη ρηματική διατύπωση του ερωτηματολογίου της μαζί με τις τεχνικές μέτρησης των στάσεων. (Γι' αυτά έχουν μιλήσει μετά λόγου αυθεντίας ο Bourdieu, ο Champagne, ο Wright Mills, και πλείστοι όσοι ανήκουν στη σχολή κριτικής του θετικιστικού κοινωνιολογικού εμπειρισμού).

Προηγουμένως, έγινε αναφορά σε ένα πεδίο, το πεδίο της Πολιτικής, το οποίο διατελεί σε ένα επίμονο κοινωνικό κενό. Το «επίμονο» παραπέμπει στη μια διάσταση, στο ένα «λιθαράκι» για

το οποίο έγραφα προηγουμένως: τη *διαχρονία*. Εμπειρικές έρευνες του ΕΚΚΕ για την πολιτική κουλτούρα έδειξαν, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ότι υπάρχει μια προϊούσα τάση των πολιτών στην υιοθέτηση στάσεων κυνισμού και αλλοτριώσης απέναντι στο Πολιτικό, συλλήβδην. Με καταλύτη το «σκάνδαλο Κοσκωτά», τότε, ο τίτλος του μονόπρακτου που ανεβαζόταν σε όλες τις γωνιές της χώρας, ήταν, «οι πολιτικοί τα παίρνουν», αλλά και (άρα), «ο καθένας για την πάρτη του». Άρχισε να εξαπλώνεται έτσι μια «ρεαλιστική» και διάχυτη κατάφαση απέναντι στην ανομία του δημόσιου και πολιτικού χώρου. Σε μια κοινωνία με μακροχρόνια ανταλλακτική-ωφελιμιστική εικόνα της πολιτικής της αντιπροσώπευσης ως πελατειακής σχέσης, ήταν απλώς θέμα αναβάθμισης-αναδιπλασιασμού αυτής της εικόνας στην κεντρική πολιτική εξουσία και τα κλειδωμένα στεγανά των κορυφών της. Από το μέσον της δεύτερης μεταπολιτευτικής δεκαετίας η ελληνική κοινωνία αρχίζει να αποστρέφεται την πολιτική, υιοθετώντας ευθέως αντιπολιτικές στάσεις, ενώ, σε επίπεδο δομών, την ίδια εποχή, κάνει την εμφάνισή του το «πολιτικό χρήμα».

Αυτό είναι, και πάλι, μια υπενθύμιση που ακουμπά στη διάσταση της διαχρονίας, σε ένα, θεωρητικώς τουλάχιστον, κρίσιμο ζήτημα: το βαθμό νομιμοποίησης των «*αρχών*» από τους πολίτες, τους τρόπους που αυτή η νομιμοποίηση σχετίζεται με τη νομιμοποίηση του «*καθεστώτος*», και το κατά πόσον αυτή η νομιμοποίησή του (ή, μη-νομιμοποίησή του) μπορεί να ενισχύσει, ή να διαβρώσει τους δεσμούς του ύπατου σημείου συνοχής μιας πολιτείας, κατά τους συστημικούς-φιλελεύθερους, δηλαδή, την «*πολιτική κοινότητα*» (για να τηρήσω τις διακρίσεις του Πολιτικού που κάνει ο Easton).

Για τη μέτρηση των στάσεων των πολιτών απέναντι στη σχέση τους με το Πολιτικό, το ESS υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό την έννοια της «εμπιστοσύνης». Μια έννοια του κοινωνιολογικού συρμού την τελευταία 20ετία, μια έννοια προς πάσα χρήση για την ερμηνεία της «κρίσης της Δημοκρατίας» στις κοιτίδες της, τον ανεπτυγμένο δυτικό κόσμο, όπου συμβαίνει να υπάρχει μια «πολιτική χωρίς πολίτες», δηλαδή μια κρίση στη συμβατική πολιτική της θέσμας μαζικής-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που φέρνει αμφισβήτηση παλαιών σχημάτων πολιτικής αυθεντίας και, μαζί, ανάπτυξη νέων μορφών αντισυμβατικής συμμετο-

χής των πολιτών, με βασικό στοιχείο την αμφισβήτηση της «elite politics». Ένα θέμα προνομακό στις αναλύσεις του Inglehart.

Στην Ελλάδα, αυτή η κρίση εμπιστοσύνης απέναντι στις σημερινές μορφές ύπαρξης του Πολιτικού δεν εξισορροπείται από την ανάδυση μιας «νέας πολιτικής», όπως συμβαίνει σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, ήδη από τη δεκαετία του 1970. Εδώ, η εμπιστοσύνη στο *Κοινοβούλιο*, στους *πολιτικούς*, στους *νόμους*, στην *αστυνομία* βρίσκεται σε ελεύθερη πτώση στον 4^ο γύρο της ΕΚΕ σε σύγκριση με τους δύο προηγούμενους γύρους – όπου, όμως, οι σχετικά χαμηλοί δείκτες αυτής της εμπιστοσύνης δεν αποτελούσαν προνόμο της Ελλάδας, αλλά συγκρίσιμο γνώρισμα όλων των χωρών που μετείχαν στην ΕΚΕ. Έχει σημασία να αναφερθεί εδώ, ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης για το Κοινοβούλιο σημειώνει στην Ελλάδα κάθετη πτώση μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 2008, όπου από το 51% εκτινάσσεται στο 68%. Όπως επίσης έχει σημασία να αναφερθεί ότι το φθινόπωρο του 2008, η έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων για τα πολιτικά κόμματα χαρακτηρίζει την τεράστια πλειονότητά τους, το 86% (στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο*, τεύχ. 70.1). Η εικόνα αυτή έρχεται να συμπληρωθεί από μια ιστορικά πρωτόφαντη *δυσανεμία από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας*, μια συνολική και συστημικά κρίσιμη μεταβλητή στις εμπειρικές πολιτικές έρευνες που συμπυκνώνει επιμέρους δείκτες πολιτικών στάσεων του κοινού: στις θέσεις ικανοποίησης της 11βάθμιας κλίμακας μέτρησης (7-10) συγκεντρώνεται μόλις το 21%, ενώ στις θέσεις της απεριόριστης δυσανεμίας (0-3) το 37%. Η μέση τιμή στην κλίμακα είναι το 2009 στο 4,3, ενώ το 2004 ήταν στο 6,2 και το 2003 στο 5,8. Αυτό από μόνο του παραπέμπει σε μια τάση σωρευτικής και σφαιρικότερης αποσάθρωσης στη σχέση των πολιτών με το Πολιτικό.

Η διαφορά στην περίπτωση της Ελλάδας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΚΕ έγκειται στο ότι αυτή η κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης βαίνει παράλληλα με συνολική αντιπολιτικότητα της κοινωνίας της, με κοινωνική εκκένωση της Πολιτικής. Σε μια κοινωνιο-ψυχολογική μεταβλητή-«πυκνωτή» διαφόρων διαστάσεων της σχέσης πολιτών και Πολιτικής στο μικρο-επίπεδο της εμπειρικής έρευνας, το «ενδιαφέρον για την πολιτική», η ελληνική κοινωνία, σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ, εμφανίζε-

ται σταθερά «αδιάφορη», με τη στάση «ψυχολογικής ανάμειξης στην πολιτική» (όπως έχει ερμηνευθεί η μεταβλητή μέτρησης του «ενδιαφέροντος» γι' αυτήν) να αφορά περίπου ένα 30% των πολιτών της (έναντι 45% στο σύνολο των χωρών της ΕΚΕ). Το ότι η αδιαφορία για την πολιτική στην Ελλάδα καταγράφεται στη ζέουσα πολιτική συγκυρία του προεκλογικού φθινοπώρου του 2009 είναι ήδη ένδειξη κυνικής ιδιώτευσης και απονομιμοποίησης του πολιτικού πεδίου στην κρισιμότερη «στιγμή» του, τις εκλογές. Ήδη, στις προεκλογικές δημοσκοπήσεις για την ανανέωση της 4^{ης} Οκτωβρίου, το επίμονο ζήτημα για τους αναλυτές ήταν οι τρόποι φερέγγυας εκτίμησης της εκλογικής αποχής. Γιατί είχαν προηγηθεί οι ευρωεκλογές του Ιουνίου, με εκείνο το απαράμιλλο σύνθημα στα blogs, «σήμερα πάμε παραλία». Που, προφανέστατα, «έπιασε τόπο».

Στις προηγούμενες παραγράφους αναφέρθηκαν στην εικόνα της Ελλάδας ως μιας «κονιορτοποιημένης κοινωνίας». Η εικόνα αυτή διαγράφεται από τα δεδομένα 3 κλασικών μεταβλητών που υιοθετούνται και από την ΕΚΕ και που μετρούν τη λεγόμενη διαπροσωπική εμπιστοσύνη ή εμπιστοσύνη στην κοινωνία. Στα πλαίσια της δομολειτουργιστικής σχολής της civic culture πρόκειται για μια σφαίρα σχέσεων προ-πολιτική, ακόμα και προνεωτερική, η οποία όμως έχει σαφείς πολιτικές επιπτώσεις, στο βαθμό που η ύπαρξη αυτού του είδους της εμπιστοσύνης θεωρείται βασικής σημασίας για μια βιώσιμη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα ή «κουλτούρα πολιτών», η οποία είναι και μεικτή, αποτελούμενη από πολιτικά και προ-πολιτικά στοιχεία. Κοινωνίες με ανεπτυγμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη εμφανίζουν επαρκή πολιτική εμπιστοσύνη και ικανοποίηση και vice versa – με τη σχετική αιτιώδη κατεύθυνση της καμπύλης παλινδρόμησης να εξαρτάται από την αναλυτική στρατηγική του εκάστοτε μελετητή.

Σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ η Ελλάδα εμφανίζεται ως μια κοινωνία φοβική (με τους ανθρώπους να έχουν κανόνα τους την *επιφυλακτικότητα* στη σχέση τους με τους άλλους), μια κοινωνία που στα μέλη της κυριαρχεί η παράσταση της *εκμετάλλευσής τους* από τους άλλους, μια κοινωνία *ατομικιστικής περιχαράκωσης* έως και ανομικής βιοτής, χωρίς περιθώρια αλληλεγγύης, στην οποία «οι άνθρωποι νοιάζονται κυρίως για τον

εαυτό τους». Σκόρπια θεωρητικά ενθυμήματα έρχονται εδώ για ένα σκαρίφημα ερμηνευτικής υπαγωγής αυτών των ευρημάτων. Το χομπσιανό σχήμα του «πολέμου πάντων κατά πάντων», ο amoral familism του Banfield, οι «Τζαμπατζήδες» του Τσουνκαλά, οι επεξεργασίες του Durkheim για την ανομία...

Μοιάζει να υπάρχει ένα διπλό, μακροσκοπικό, κυνικό σύνδρομο, απέναντι και στο Πολιτικό και στο Κοινωνικό. Παράγει φόβο, συστροφή, αλλά μαζί και διακρίσεις, δυσανεξία ή επιθετικότητα απέναντι στο διαφορετικό και την ετερότητα – τους ομοφυλόφιλους, τους ξένους (ακόμα κι αν είναι ίδιας φυλής), τις γυναίκες. Σε όλα αυτά η Ελλάδα κατέχει σταθερά μια θλιβερή ξεχωριστή θέση μεταξύ των χωρών του ESS. Το ότι αυτή αντισταθμίζεται από μια θρησκευτικότητα στα όρια της θρησκευτικότητας και από έναν παραδοσιοκρατικό εξισωτισμό στατικής μικροαστικής/αγροτικής κοινωνίας είναι κάτι που επιδεινώνει έτι περαιτέρω αυτά τα σύνδρομα.

Η ΕΚΕ είναι πράγματι ένα ανεκτίμητο ειλητήριο για τη συγκριτική εκδίπλωση της αυτογνωσίας μας σε προοπτική...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσσες

- Almond G., Verba S., 1972, *The civic culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Banfield E., 1958, *The moral basis of a backward society*, Illinois, Glencoe, The Free Press.
- Barnes S., Kaase M., 1979, *Political action*, Beverly Hills – London, Sage.
- Van Deth-Elinor Scarbrough Ian W., 1995, *The impact of values*, Oxford N. York, Oxford University Press.
- Inglehart R., 1977, *The silent revolution*, Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1990, *Culture shift*, Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart R., 1997, *Modernization and postmodernization*, Princeton, Princeton University Press.
- Kent Jennings M. et als, 1990, *Continuities in political action*, Berlin – N.York, Walter de Gruyter.
- Kaase M., Newton K., 1995, *Beliefs in government*, Oxford, Oxford University Press.

- Klingemann H. D., Fuchs D., 1995, *Citizens and the state*, Oxford, Oxford University Press.
- Nye Jr, J. S., et als, 1997, *Why people don't trust government*, Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.
- Pharr S., Putnam R., 2000, *Disaffected democracies*, Princeton, Princeton University Press.

Ελληνόγλωσσες

- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1988, «Πολιτική συμπεριφορά», Ειδικό τεύχος 69^Α.
- Καφετζής Π., 1996, «Το πολιτικό χρήμα», στο του ιδίου (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, τόμ. Α', σ. 127-131.
- Τσουκαλάς Κ., 1993, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 1, σ. 9-52.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ

ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ 4^{ΟΥ} ΓΥΡΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το κείμενο περιορίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, τα οποία αναδεικνύουν τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας με το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Στη βάση των δεδομένων των διαδοχικών γύρων της ΕΚΕ, μπορεί κάποιος δειλά να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση τάσεων σε φλέγοντα ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού προβληματισμού από το 2000 κι εντεύθεν. Με την ολοκλήρωση και του τέταρτου «κύματος» οι πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες τόσο στη χώρα μας όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα δεδομένων για επιστημονική συζήτηση και προβληματισμό. Στο κείμενο αυτό παρατίθεται μια αρχική ανάγνωση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων της ΕΚΕ. Η ερμηνεία που ακολουθεί σε καμιά περίπτωση δε δεσμεύει τον οποιοδήποτε μελλοντικό χρήστη των σχετικών δεδομένων.

JOANNA TSIGANOU

TRACING THE RESEARCH RESULTS:
4TH ROUND OF EUROPEAN
SOCIAL SURVEY

ABSTRACT: On the basis of an initial reading of the information produced through the consecutive rounds of the ESS from 2000 onwards one may detect trends of important social, political, economic and cultural issues and provide grounds for a broad academic discussion. The scope is to overview the data produced in the 4th round of the European Social Survey, which underline the general sociopolitical circumstances of modern Greek society vis a vis contemporary Europe. Thus, the explanations offered reflect personal ideas of the author and are prone to contradictions and debates.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εγχάραξη του «πολιτικού προσώπου»¹ αλλά και του κοινωνικού και του πολιτισμικού της χώρας μας, στη βάση των δεδομένων του 4ου «γύρου» της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ΕΚΕ), κατατείνει σήμερα στην ανάδειξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Το κείμενο που ακολουθεί περιορίζεται σε μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της ΕΚΕ που σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή, με ειδικότερες εκφάνσεις της, καθώς και των ευρημάτων που αναδεικνύουν τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Τα δεδομένα των διαδοχικών «γύρων-κυμάτων» της ΕΚΕ καλύπτουν την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα τόσο για τη χώρα μας όσο και για την Ευρώπη. Σε αυτή τη βάση μπορεί κάποιος δειλά να ανιχνεύσει τη διαμόρφωση τάσεων σε φλέγοντα ζητήματα πολιτικού και κοινωνικού προβληματισμού. Είναι σαφές ότι με την ολοκλήρωση και του τέταρτου κύματος οι πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες τόσο στη χώρα μας όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα δεδομένων για επιστημονική συζήτηση και προβληματισμό. Στο κείμενο αυτό παρατίθεται μια αρχική ανάγνωση συγκεκριμένων αποτελεσμάτων της ΕΚΕ. Η ερμηνεία που ακολουθεί σε καμιά

1. Κατά την έκφραση του Ι. Βούλγαρη, βλ. Βούλγαρης, 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61, εδώ σ. 39.

περίπτωση δε δεσμεύει τον οποιοδήποτε μελλοντικό χρήστη των σχετικών δεδομένων.

Ένας πρώτος κύκλος συνοπτικών πορισμάτων για τις πεποιθήσεις του ελληνικού κοινωνικού σώματος σε σχέση με το μέσο ποσοστό απαντήσεων στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών που συμμετείχαν (χάριν συντομίας ευρωπαϊκός μέσος όρος ε.μ.ο.) αναφορικά με τα σημαντικότερα από τα μεγέθη που προαναφέρθηκαν αφορούν τη δεκαετία 2000-2010:

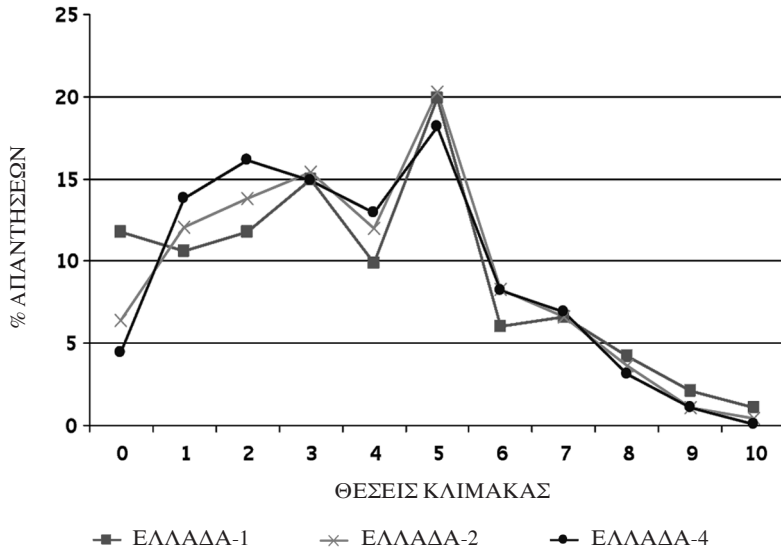
2. ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Από τον δείκτη *εμπιστοσύνης* και ειδικότερα σχετικά με την παράμετρο της *εμπιστοσύνης στην κοινωνία*, οι Έλληνες εξακολουθούν να εμφανίζονται επιφυλακτικοί στις σχέσεις τους με τους συνανθρώπους τους. Σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (εφεξής ε.μ.ο.) των χωρών που συμμετείχαν στους 1^ο, 2^ο και 4^ο «γύρους» (Παράρτημα Α, Πίνακας 1), οι Έλληνες εμφανίζονται με σημαντική απόκλιση περισσότερο επιφυλακτικοί από τους λοιπούς Ευρωπαίους. Και ενώ η απόκλιση τείνει να μειώνεται ιδιαίτερα στις απόλυτες τιμές της κλίμακας, η ρωγή της κοινωνικής δυσπιστίας, που είχε διαπιστωθεί ήδη από την αρχή της δεκαετίας, παραμένει ισχυρή. Η σχετική σύγκλιση που φάνηκε να διαγράφεται στη μέση της δεκαετίας δεν κινήθηκε προς τη θετική πλευρά της *εμπιστοσύνης* αλλά παρέμεινε στην αρνητική εκδοχή της *επιφυλακτικότητας* (Διάγραμμα 1).

Φαίνεται πως η κοινωνική αποξένωση διευρύνεται και αντ' αυτής συμπληρώνεται με μια «θέαση» της κοινωνίας παρά συμμετοχή.

Αν σκιαγραφήσουμε επικουρικά την καθημερινή χρήση των Μέσων Επικοινωνίας στη χώρα μας, θα διαπιστώναμε ότι: Οι μισοί περίπου των ερωτηθέντων πολιτών δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο (46%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 32), τα δύο τρίτα των πολιτών δεν διαβάζουν καθόλου εφημερίδα (61,3%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 31), το 30,6% παρακολουθεί τηλεόραση περισσότερο από τρεις ώρες την ημέρα (Παράρτημα Α, Πίνακας 29), και περίπου το ένα τέταρτο (18,4%) ακούει καθημερινά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Εμπιστοσύνη στην κοινωνία - 2

ραδιόφωνο περισσότερο από τρεις ώρες.² (Παράρτημα Α, Πίνακας 30). Η κυριαρχία της τηλεόρασης αφορά τόσο στη σταθερή εγχώρια προτίμηση σε σχέση με άλλα μέσα όσο και στην ιδιαίτερα μεγάλη χρήση της τηλεόρασης σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Στη συνέχεια, η κοινωνική εμπιστοσύνη, όπως αυτή οικοδομείται με όρους απουσίας εκμετάλλευσης και απουσίας αδικίας, συνεχίζει να κυμαίνεται στη χώρα μας κάτω από τον ε.μ.ο. Ο φόβος (ή/και η πεποίθηση) της εκμετάλλευσης από τον συνάνθρωπο στην αρχή της δεκαετίας ήταν εντονότερος, προς το τέλος όμως της δεκαετίας εμφανίζεται μια αργή τάση σύγκλισης με τον ε.μ.ο. Ο δε φόβος της αδικίας από το συνάνθρωπο ενισχύ-

2. Παρά την ιδιαίτερα αυξημένη χρήση της τηλεόρασης, δεν φαίνεται να αφιερώνεται χρόνος σε πολιτικά και ειδησεογραφικά θέματα. Το ραδιόφωνο δεν χρησιμοποιείται για πολιτική ενημέρωση από την μεγάλη πλειονότητα των ακροατών. Όσον αφορά στην ανάγνωση εφημερίδων, το 1/5 περίπου των αναγνωστών δεν διαβάζει καθόλου πολιτικά θέματα ή πολιτική ειδησεογραφία, ενώ τα 3/4 των αναγνωστών διαθέτουν λιγότερο από μια ώρα στην ανάγνωση εφημερίδας.

εται με αποτέλεσμα η απόκλιση από τον ε.μ.ο. να μεγαλώνει. Με το τέλος της δεκαετίας, η πεποίθηση για την ύπαρξη κοινωνικής αλληλεγγύης στη χώρα μας παραμένει σε χαμηλά ποσοστά.

Η ΕΚΕ επιβεβαιώνει την πλήρη απαξίωση της πολιτικής στη χώρα μας, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί σε όλες τις σύγχρονες πολιτικές έρευνες (Παράρτημα Α, Πίνακας 4). Η απόκλιση από τον ε.μ.ο. είναι σημαντική στην αρνητική εκδοχή της μεταβλητής. Τελευταία, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η διακρινόμενη τάση, μεγαλύτερης απόκλισης των ελληνικών δεδομένων από τον ε.μ.ο. και στην απόλυτα θετική εκδοχή της μεταβλητής.

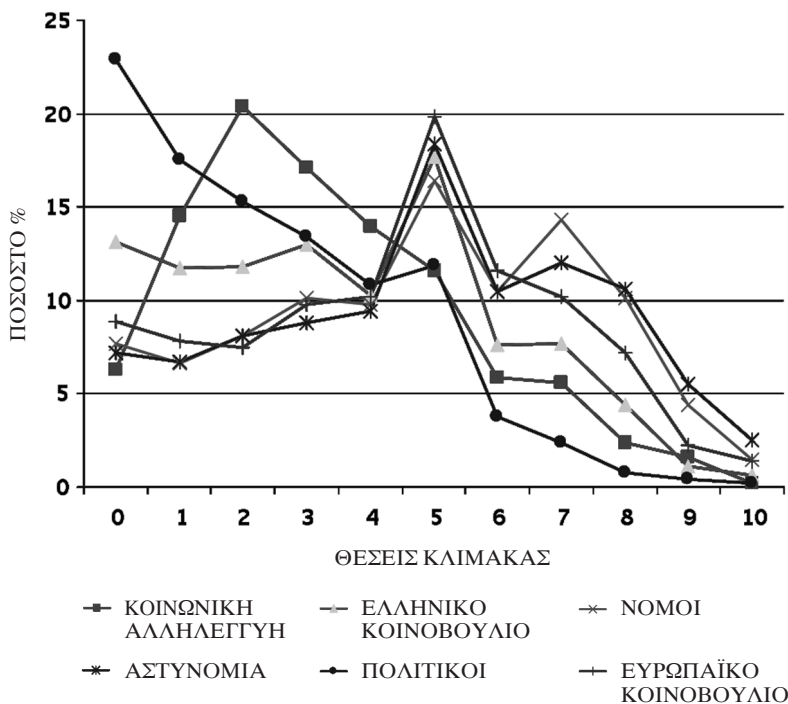
Γενικά, τόσο στη χώρα μας (σε μεγαλύτερο βαθμό) όσο και στην Ευρώπη (σε μικρότερο βαθμό), η εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο φθίνει (Παράρτημα Α, Πίνακας 5). Στη χώρα μας η απόλυτη απαξίωση αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας και σχεδόν εξαφανίστηκε η απόλυτα θετική ψήφος εμπιστοσύνης. Οι ευρωπαϊκοί μέσοι όροι επίσης αναδεικνύουν μια κρίση αξιοπιστίας του θεσμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Και η τάση εμπιστοσύνης που εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας απέναντι στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο φαίνεται πως έχει υποχωρήσει αισθητά σήμερα, ενώ η ήδη διαπιστωμένη δυσπιστία απέναντι σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ έχει ενισχυθεί έτι περαιτέρω.

Ως προς την εμπιστοσύνη στους νόμους, φαίνεται πως στη χώρα μας διπλασιάζεται σχεδόν η δυσπιστία, ενώ μειώνεται εξαιρετικά σημαντικά (υποπενταπλασιάζεται) η απόλυτη εμπιστοσύνη με το τέλος της δεκαετίας. Οι διακυμάνσεις του ε.μ.ο. επίσης καταδεικνύουν μια αργή αλλά σταθερή δυσπιστία του κοινωνικού σώματος έναντι των νόμων και του νομικού συστήματος.

Ούτε ο θεσμός της αστυνομίας, ο οποίος φαινόταν πως σχεδόν διέθετε την εμπιστοσύνη του κοινού στη χώρα μας κατά τη διάρκεια του 1^{ου} γύρου και εμφανίζεται ακόμη και σήμερα ισχυρότερος από άλλους δημόσιους θεσμούς δεν ξέφυγε του γενικότερου κλίματος δυσπιστίας και απαξίωσης (Παράρτημα Α, Πίνακας 7).

Εξαιρετικά αυξημένα –και δραματικά μειούμενα με την πάροδο των χρόνων της δεκαετίας– εμφανίζονται τα ποσοστά απαξίωσης των πολιτικών στη χώρα μας, ενώ και στον ε.μ.ο. η απαξίω-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Εμπιστοσύνη σε θεσμούς στην Ελλάδα 2009

ση εμφανίζεται διευρυνόμενη. Με το τέλος της δεκαετίας, το 22,9% (Παράρτημα Α, Πίνακας 8) του ελληνικού κοινού «δεν έχει καμία απολύτως εμπιστοσύνη στους πολιτικούς (Διάγραμμα 2).

Ως προς την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα «Αριστερά–Δεξιά», οι μετατοπίσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας είναι μικρές. Στη μέση της δεκαετίας κέρδιζε έδαφος η δεξιόστροφη αυτοτοποθέτηση,³ ενώ σήμερα φαίνεται μια σχεδόν αριστερόστροφη τάση (Παράρτημα Α, Πίνακας 11), δεδομένο που επιβεβαιώνεται και από τα εκλογικά αποτελέσματα των εθνικών

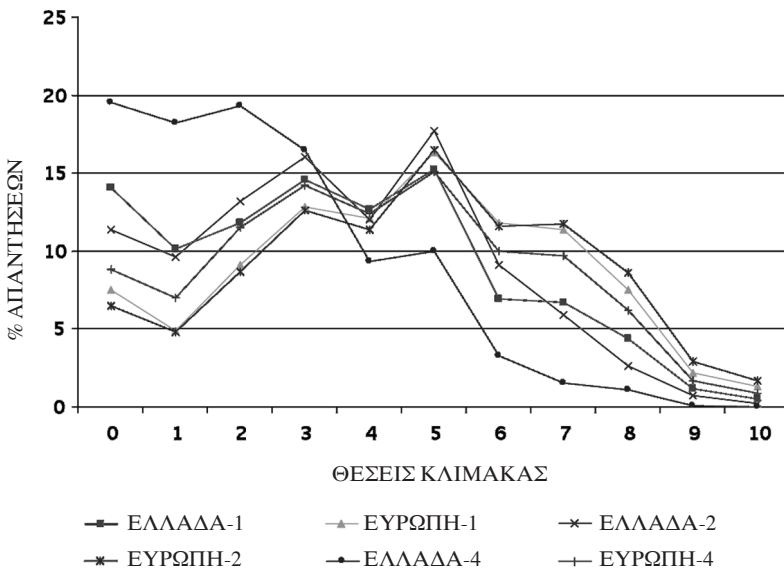
3. Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61.

εκλογών της δεκαετίας. Το υψηλό ποσοστό όσων δεν επιθυμούν να αυτοτοποθετηθούν (αμηχανία, αποχή, αδιαφορία, αδιευκρίνιστη ψήφος) παραμένει υψηλότερο των αντίστοιχων ποσοστών του ε.μ.ο., αν και καταγράφεται διογκωμένο ως προς αυτή την κατηγορία της μεταβλητής, βαίνει συστηματικά μειούμενο.

Κατόπιν τούτων, δικαιολογημένο εμφανίζεται το αίτημα για *ισοκατανομή εισοδημάτων με την παρέμβαση της κυβέρνησης –της κάθε κυβέρνησης–* (Παράρτημα Α, Πίνακας 15). Περίπου ένας στους δύο Έλληνες –και διαχρονικά– συμφωνεί απόλυτα με την άποψη ότι «η κυβέρνηση πρέπει να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων» (Βλ., ενδεικτικά, Διάγραμμα 3).

Τέλος, φαίνεται πως σήμερα περισσότερο από τα προηγούμενα χρόνια με εξαιρετικά κλονισμένη την εμπιστοσύνη σε ολόκληρη τη θεσμική συγκρότηση της πολιτείας, οι Έλληνες στρέφονται στη σύγχρονη επιστήμη για να επιλυθούν τα προβλήματα του μέλλοντος (Παράρτημα Α, Πίνακας 18). Ένα ιδιαίτερα αισιόδοξο εύρημα αποτελεί η αύξηση των ποσοστών που σημειώνεται στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας. Το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Ικανοποίηση από την οικονομία

36,9% στην κατηγορία «*συμφωνώ απόλυτα*» και το 41,7% στην κατηγορία «*συμφωνώ*» (με αντίστοιχα μέσα ευρωπαϊκά ποσοστά (ΜΕΠ), 12,1% και 36,9%) είναι ενδεικτική της εμπιστοσύνης με την οποία εξακολουθεί να περιβάλλει τη γνώση το ελληνικό κοινό.

3. ΑΤΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Γενικά το κοινωνικό σώμα δείχνει σχετικά ικανοποιημένο από τη ζωή του, με το επίπεδο ικανοποίησης να χειροτερεύει και στη χώρα μας, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ως προς την ικανοποίηση από την οικονομία, καταγράφεται καθ'όλη τη δεκαετία κάποια απόκλιση των πεποιθήσεων του ελληνικού κοινού από τον ε.μ.ο. ενώ πρόσφατα εκδηλώνονται εμφανή σημάδια επιδείνωσης (Παράρτημα Α, Πίνακας 13).

Ως προς την ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και της δημοκρατίας μας ο 4ος γύρος της ΕΚΕ καταδεικνύει εμφανή αντιστροφή τού ως τώρα σχετικά θετικού κλίματος με τα ποσοστά να αθροίζονται προς την κατεύθυνση της δυσαρέσκειας. Απόκλιση εντοπίζεται και από τον ε.μ.ο. στις ακραίες θέσεις της μεταβλητής.

Ως προς την αίσθηση ατομικής ευτυχίας, γενικά φαίνεται πως εξακολουθούμε να είμαστε χαρούμενος λαός και σε γενικές γραμμές «*νοιώθουμε καλά*». Όμως νοιώθουμε λιγότερο καλά συγκριτικά με τον ε.μ.ο., ενώ μειώνονται αισθητά τα ποσοστά αυτών που νοιώθουν πολύ ευτυχισμένοι, τα οποία, σε κάθε περίπτωση, είναι υποδιπλάσια του ε.μ.ο., που και αυτός εμφανίζεται μειωμένος.

Αναφορικά με τις κοινωνικές φοβίες και το αίσθημα ανασφάλειας, με τον τρόπο που καταμετράται η άμεση και η έμμεση θυματοποίηση στη βίαιη εγκληματικότητα από την ΕΚΕ προκύπτει ότι, ενώ η άμεση και έμμεση έκθεση του ελληνικού κοινού στη βία εμφανίζεται σχετικά μειωμένη στη βάση βιωματικής εμπειρίας, στο τέλος της δεκαετίας που διανύουμε, το μέγεθος της ανασφάλειας του Έλληνα πολίτη (υποκειμενικό κριτήριο) εμφανίζεται να μεγαλώνει. Η τάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί συνδυαστικά και αναφορικά με την κρίση εμπιστοσύνης στο

θεσμό της αστυνομίας αλλά και την όξυνση των ξενοφοβικών τάσεων.

Η κοινωνική ανοχή εμφανίζεται να συρρικνώνεται. Ως πλέον αποδεκτή πολιτική απέναντι στους «ξένους» για το ελληνικό κοινό και σε ποσοστό 54,5% θεωρείται εκείνη που επιτρέπει σε λίγους να έρχονται και να ζουν εδώ. Ως δεύτερη πλέον αποδεκτή πολιτική (28,5%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 24) θεωρείται εκείνη που δεν επιτρέπει σε κανέναν να έρχεται και να ζει εδώ. Οι τάσεις αυτές φαίνεται να παγιώνονται στη δεκαετία και να αφίστανται σημαντικά των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ποσοστών (33,9% για την πρώτη περίπτωση και 14,5% για τη δεύτερη), των οποίων το αρνητικό πρόσημο μεγεθύνεται αργά αλλά σταθερά. Το ελληνικό κοινό σταθερά αλλά με αυξημένη δυσανεξία εμφανίζεται να πιστεύει πως οι ξένοι επιδρούν περισσότερο αρνητικά στην εθνική οικονομία παρά θετικά. Η μικρή ένδειξη ανοχής στο μέσον της δεκαετίας φαίνεται πως σύντομα εξουδετερώθηκε από την ενεργοποίηση ισχυρών αρνητικών αντανακλαστικών, τα οποία επανέκαμψαν με την έλευση της κρίσης. Μάλιστα οι ακραία αρνητικές θέσεις της κλίμακας συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά που προσεγγίζουν στο 25%, αρκετά υψηλότερα από τον αντίστοιχο ΜΕΠ που κυμαίνεται στο 9,4%.

Επιπλέον και αντίθετα με τις ευρωπαϊκές καταγραφές που τοποθετούνται σε υψηλότερα ποσοστά προς την κατεύθυνση της πεποίθησης ότι με τους «ξένους» η πολιτιστική ζωή εμπλουτίζεται, το ελληνικό κοινό διακατέχεται από μια εμμονή στη θέση ότι με τους «ξένους» η πολιτιστική ζωή υποβαθμίζεται. Οι απόλυτα αρνητικές ακραίες θέσεις εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά σε σχέση με τις προηγούμενες καταγραφές (27,4% στον 4^ο γύρο έναντι 23,4% του 1^{ου} και 20,5% του 2^{ου}) ενώ κινούνται σε σημαντική απόκλιση από το αντίστοιχο ΜΕΠ (7,6%).

Ως προς τις λοιπές ελευθερίες, η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται περισσότερο ανεκτική απέναντι στην ελευθερία των ομοφυλοφίλων να ζουν τη ζωή τους όπως τη θέλουν συγκλίνοντας σχετικά με τον ε.μ.ο. ενώ παράλληλα φαίνεται πως η κοινωνία εκκοσμικεύεται (23,1% έναντι 29,3%) (Παράρτημα Α, Πίνακας 16).

4. ΑΞΙΕΣ – ΣΤΑΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Αναφορικά με την αξιοκρατία και την οικονομική επιβράβευση των προσπαθειών που οδηγούν στην αποδοχή των μεγάλων εισοδηματικών διαφορών μεταξύ των ατόμων σε μια κοινωνία, το ελληνικό κοινό συμφωνεί σε ποσοστά πολύ υψηλότερα από τον ε.μ.ο. (συνολικά 71% έναντι του 51% του ε.μ.ο.) αναδεικνύοντας όχι μόνο το ανάλογο κοινωνικό αίτημα αλλά επίσης το έλλειμμα αξιοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Από την άλλη πλευρά το ελληνικό κοινό διακατέχεται σε συντριπτικά υψηλά ποσοστά από την πεποίθηση ότι «για να είναι δίκαιη μια κοινωνία, οι διαφορές στο βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων πρέπει να είναι μικρές» (38%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 2). Παρά το γεγονός ότι στη Βρετανία και Γερμανία (5,2% και 4,1%, αντίστοιχα) συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις και διαιρέσεις ταξικού τύπου φαίνεται να εμμένουν και να αντιτίθενται σ' αυτήν την αντίληψη, τελικά η φωνή των ευρωπαϊών πολιτών στην πλειονότητά της συντάσσεται μαζί της.

Στο πεδίο των διακρίσεων, σε σχέση με το φύλο, το ελληνικό κοινό περίπου κατά το ήμισυ (49%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 3) διακατέχεται από την πεποίθηση ότι «η γυναίκα θα πρέπει να είναι έτοιμη να αφήσει την εργασία της για χάρη της οικογένειάς της». Ανάλογη είναι η εικόνα στην Πορτογαλία (52%) και την Ισπανία (53%). Στον ευρωπαϊκό βορρά – η Βρετανία και η Γερμανία (με ποσοστά 38% και 38,9% αντίστοιχα) συντάσσονται με αυτήν την άποψη αν και σε μικρότερο βαθμό. Το ΜΕΠ εμφανίζει τους μισούς σχεδόν Ευρωπαίους να συμφωνούν με την παραπάνω άποψη.

Το ελληνικό κοινό φαίνεται επίσης να συντάσσεται με την άποψη ότι σε συνθήκες σπανιότητας πόρων, *οι άντρες πάνε για δουλειά και οι γυναίκες μένουν σπίτι*, σε διπλάσιο ποσοστό από τον ε.μ.ο. και με πολύ μεγάλη διαφορά από άλλες ευρωπαϊκές χώρες τόσο του νότου όσο και του βορρά.

Αναφορικά με την κοινωνική ευταξία ευνομία και ασφάλεια, σημειώνουμε τα εξής:

Ο κοινωνικός ρόλος του θεσμού του σχολείου ως μηχανισμού άσκησης τυπικού κοινωνικού ελέγχου στη χώρα μας όχι μόνο δεν αμφισβητείται αλλά επικροτείται ηχηρά, αφού το 82%

του κοινού *συμφωνεί απόλυτα* ή απλά *συμφωνεί* με την άποψη ότι «τα σχολεία πρέπει να διδάσκουν στα παιδιά να υπακούν σε κανόνες και να πειθαρχούν» άποψη με την οποία φαίνεται να συμφωνούν και οι υπόλοιπες χώρες (ΜΕΠ 77,9%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 4).

Η μέχρι τα τέλη του 1980 διαπιστωμένη πεποίθηση υπέρ μιας προοδευτικής-ριζοσπαστικής αντίληψης για τον εγκληματοπροληπτικό χαρακτήρα της ποινής και τη δι' αυτού εξασφάλιση κοινωνικής ευνομίας, ευταξίας και ασφάλειας, σήμερα δοκιμάζεται με την επανάκαμψη του κλασικού προτύπου αυστηροποίησης των ποινών και την δι' αυτής ενίσχυση του κατασταλτικού σκέλους της τιμωρίας.⁴ Με τη μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού κοινού (75,2%) να συμφωνεί απόλυτα ή απλά να συμφωνεί με την άποψη πως «στα άτομα που παραβαίνουν το νόμο πρέπει να επιβάλλονται ακόμα αυστηρότερες ποινές από αυτές που επιβάλλονται σήμερα», αναδεικνύεται και μια έμμεση αλλά ηχηρή μομφή και στον τρόπο απονομής δικαιοσύνης στη χώρα. Η πεποίθηση αυτή φαίνεται να είναι κοινή –και σε ανάλογα ποσοστά– σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με το ΜΕΠ να ανέρχεται στο 71,5%. Επιπλέον, η πεποίθηση αυτή μοιάζει να αντανακλά το αίσθημα ανασφάλειας που διακατέχει τον πολίτη.

Σχετικά με το ζήτημα του αισθήματος ασφάλειας του πολίτη απέναντι στη βία, διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα υπάρχει μεγαλύτερη ανησυχία (34,4%) –όπως καταδεικνύεται με μεγαλύτερη ευκρίνεια από τη θέση «ποτέ» της μεταβλητής– τόσο από το ΜΕΠ (43,6%) όσο και από τα αντίστοιχα ποσοστά χωρών τόσο του ευρωπαϊκού βορρά όσο και του νότου, όπως ενδεικτικά, στην Αγγλία (39,5%), την Ισπανία (40,8%), την Πορτογαλία (43,1%), την Γερμανία (51,1%). Είναι ενδεικτικό ότι, αντίθετα από τα καθ' ημάς, στη Γερμανία οι πολίτες ανησυχούν εξαιρε-

4. Χαρακτηριστική ήταν η εδραιωμένη ριζοσπαστική πεποίθηση για την κατάργηση της θανατικής ποινής στη χώρα περί τα μέσα του 1980 που οδήγησε και στην τυπική κατάργησή της. Επίσης οι τάσεις ανοχής-κατανόησης του εγκληματικού φαινομένου και του εγκληματία. Βλ. σχετικά Δασκαλάκης Η., κ. ά., 1984, *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

τικά λίγο σε συντριπτικά ποσοστά (85,3%), στη δε Αγγλία, σε ποσοστό 77,1%.

Επίσης, στη χώρα μας οι πολίτες εκφράζουν τη διαρκή ή σχεδόν διαρκή ανησυχία τους μήπως πέσουν θύματα βίας σε ποσοστό διπλάσιο από το ΜΕΠ (6,9% και 3,4%, αντίστοιχα) (Παράρτημα Β, Πίνακας 7). Στη συνέχεια, η μέτρηση της επίδρασης αυτής της ανησυχίας στην ποιότητα της ζωής του πολίτη ο οποίος ανησυχεί μήπως πέσει θύμα άσκησης βίας εμφανίζεται επίσης, με αυξημένα ποσοστά στη χώρα μας. Αντίθετα από τα συμβαίνοντα στη λοιπή Ευρώπη, στη χώρα μας οι πολίτες αισθάνονται ότι η ανησυχία αυτή ασκεί επίδραση σε ποσοστό 65,7% (Παράρτημα Β, Πίνακας 8).

Αναφορικά με το ζήτημα του αισθήματος ασφάλειας του πολίτη απέναντι στην τρομοκρατία, η πίστη απέναντι στην *πιθανότητα εκδήλωσης κάποιας τρομοκρατικής επίθεσης στην Ευρώπη* σε ορατό χρονικό διάστημα (12 μήνες), φαίνεται να είναι ευθέως ανάλογη των βιωματικών εμπειριών από το μέγεθος και τη συχνότητα προηγούμενων επιθέσεων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, στη χώρα μας αυτή η πιθανότητα εμφανίζεται πιθανή ή πολύ πιθανή στο 55%, ενώ το ΜΕΠ αθροίζει στο μεγαλύτερο ποσοστό του 64,3%, στην Πορτογαλία στο 51,3%, στην Ισπανία στο 73,2%, στη Γερμανία στο 75,7%, στην Αγγλία στο 82,7% (Παράρτημα Β, Πίνακας 9).

Η πίστη όμως απέναντι στην *πιθανότητα εκδήλωσης κάποιας τρομοκρατικής επίθεσης στην Ελλάδα* σε ορατό χρονικό διάστημα (12 μήνες), συγκεντρώνει ποσοστό 47%, μεγαλύτερο από το 38% του ΜΕΠ (Παράρτημα Β, Πίνακας 10). Ενδεικτικό είναι πως αντίστοιχη *φοβία* και μάλιστα σε μεγαλύτερα ποσοστά από αυτά που σημειώθηκαν στη χώρα μας φαίνεται να εμφανίζουν χώρες με πρόσφατες τραυματικές εμπειρίες τρομοκρατίας και σημαντική προϋστορία όπως η Αγγλία (73,3%) και η Ισπανία (77,9%). Προς επίρρωση των ανωτέρω σημειώνουμε επίσης το χαμηλό ποσοστό του Πορτογαλικού κοινού (17,6%).

Κι ενώ η λεγόμενη «*τιμωρητικότητα*» εμφανίζεται, όπως προαναφέρθηκε, διευρυμένη και στη χώρα μας, η άποψη πως «*αν κάποιος/α είναι ύποπτος/η για σχεδιασμό μιας τρομοκρατικής επίθεσης στη χώρα σας η αστυνομία πρέπει να έχει το νόμιμο δικαίωμα να τον/την κρατήσει στη φυλακή μέχρι να αποδειχθεί*

η μη συμμετοχή του σε αυτόν τον σχεδιασμό» –που αγγίζει το ζήτημα της καταστρατήγησης θεμελιώδους δικαιώματος με την κράτηση υπόπτων– βρίσκει το ελληνικό κοινό σε δυσαρμονία με το αντίστοιχο ΜΕΠ (Ελλάδα 58,6% έναντι 78,1% του ΜΕΠ) (Παράρτημα Β, Πίνακας 11). Φαίνεται πως βιωματικές ιστορικές μνήμες από παρόμοιες πρακτικές στη χώρα μας σε συνδυασμό με τη διόγκωση της κρίσης εμπιστοσύνης στους θεσμούς ίσως να συνηγορούν γι' αυτή τη δυσαρμονία.

Ομοίως και αναφορικά με το ζήτημα της νομομοποίησης - νομιμότητας των βασανιστηρίων για την προστασία υπέρτατου αγαθού ή δημοσίου συμφέροντος η μνήμη και η ιστορία φαίνεται να διαδραματίζουν κι εδώ το ρόλο τους. Η τρομοκρατία της τρομοκρατίας δεν φαίνεται να πείθει τον Έλληνα αλλά και τον μέσο Ευρωπαίο ότι η βία των βασανιστηρίων είναι δικαιολογημένη (ΜΕΠ 52,9%) (Παράρτημα Β, Πίνακας 12).

Ως προς την κυρίαρχη διερευνητική οπτική των εμπειριών διακρίσεων με βάση την ηλικία σημειώνουμε τα εξής:

Αναφορικά με το *«πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 40 τους»* επιβεβαιώνεται το στερεότυπο περί του επιτυχημένου 40ρη που βρίσκεται στην ακμή της παραγωγικής του ηλικίας. Η σχετική απόκλιση από τον ε.μ.ο. είναι μικρή, καθώς οι περισσότεροι άνθρωποι και στην Ευρώπη βλέπουν τους σαραντάρηδες ως γενικά επιτυχημένους. Στην Ελλάδα, όμως, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων πιστεύουν ότι υπάρχουν και περιπτώσεις σαραντάρηδων που βρίσκονται στην «κατώτατη θέση» (*underclass*). (Βλ. ενδεικτικά, Διάγραμμα 4).

Αναφορικά με το *«πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 20 τους»* στη χώρα μας εντοπίζεται ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων (μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο.) που πιστεύουν ότι οι νέοι βρίσκονται στην *απόλυτα χαμηλή κοινωνική θέση*, με την Ισπανία και την Πορτογαλία να καταγράφουν επίσης υψηλά ποσοστά στις αρνητικές θέσεις της κλίμακας. Η συνολική εικό-

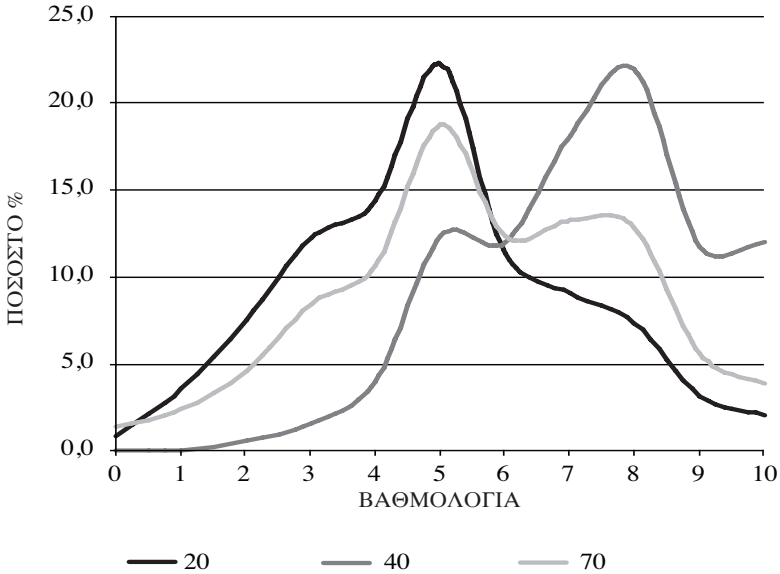
να παραπέμπει σε μια ευρωπαϊκή νεότητα χαμηλής κοινωνικής θέσης που *ρέπει προς την «κατώτατη τάξη»*.⁵ Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της Γερμανίας.

Τέλος, αναφορικά με το *«πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι πάνω από τα 70 τους»* (Παράρτημα Β, Πίνακας 15) αντίθετα διαπιστώνεται ότι στη χώρα μας εντοπίζεται ένα μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων (μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο.) που πιστεύουν ότι οι ηλικιωμένοι βρίσκονται στην *απόλυτα υψηλή κοινωνική θέση*. Τα ποσοστά υποδεικνύουν ότι στην Ελλάδα περισσότερο από τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι 70ρηδες βρίσκονται σε καλή ή πολύ καλή κοινωνική θέση. (Ελλάδα 5,6 έναντι 4,8 του ε.μ.ο.) (Παράρτημα Β, Πίνακας 15). Σχετικά με το *«πώς βλέπουν οι πολίτες τα άτομα στα 20 τους και τα άτομα άνω των 70 ετών»*, διαπιστώνεται ότι ένα μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων (38%) –μεγαλύτερο και από τον ε.μ.ο. (28,6%)– βλέπει τα άτομα αυτά ως άτομα και όχι ως ομάδες. Μια άλλη ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση διαφαίνεται στο ότι ενώ παντού στην Ευρώπη οι κυρίαρχες τάσεις δείχνουν ότι

5. Η συγκεκριμένη ερώτηση –και οι ερωτήσεις που ακολουθούν αντανακλούν μια προσπάθεια προσδιορισμού των αντιλήψεων– πεποιθήσεων του κοινωνικού σώματος για τις διαγενεακές διατρέξεις του κοινωνικού σώματος. Βλ. σχετική βιβλιογραφία που υποδεικνύει συμπληρωματικούς τρόπους διερεύνησης ενδεικτικά στα ακόλουθα: J. Westergaard, 1992, «About and beyond the underclass», BSA Presidential Address, *Sociology*, vol. 26, no 4, σ. 575-587. Ch. Murray, 1984, *Losing ground: American social policy 1950-1980*, Basic Books, New York, και Ch. Murray (ed.), 1990, «The emerging British underclass», Institute of Economic Affairs, London. Βλ. κριτικές αποτιμήσεις στο Ch. Murray's, *The emerging British underclass* (βλ. παρ. σημ.), J. Brown, *The focus on single mothers*, σ. 43-48, και A. C. Walker, *Blaming the victims*, σ. 49-58. A. H. Hasley, 1987, «Social trends since World War II», *Social Trends* 17, London. Βλέπε επίσης P. Townsend, 1990, «Underclass and overclass: the widening gulf between social classes in Britain in the 1980's», στο Payne G., Cross M. (eds), *Sociology in action*, Macmillan, London. F. Field, 1989, *Losing out: the emergence of Britain's underclass*, Blackwell, Oxford, και προηγούμενα, A. Gorz, 1982, *Farewell to the working class*, Pluto Press, London. Z. Bauman, 1982, *Memories of class*, Routledge and Kegan Paul, London. Ο όρος «κατώτατη τάξη» αποτελεί τη μετάφραση του όρου «underclass» από την Ι. Λαμπίρη-Δημάκη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

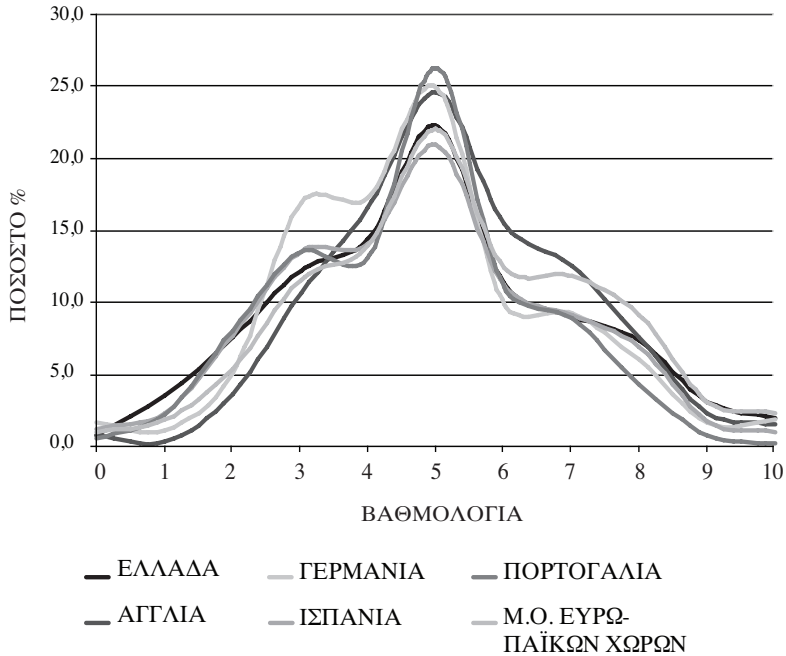
Πώς βλέπουν οι περισσότεροι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στις ηλικίες των 20, 40 και 70;

τα άτομα αυτά αντιμετωπίζονται ως δύο διαφορετικές ομάδες που ανήκουν στην ίδια κοινότητα στην Ελλάδα (8,9%) είναι μικρότερο το ποσοστό αυτό από το ΜΕΠ (12,1%) (Παράρτημα Β, Πίν. 16). Είναι σημαντικό να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η διαφαινόμενη διαφοροποίηση αφορά σε αυτή καθαυτή τη φύση της ερώτησης (bias). Στη χώρα μας πέρα από την ηλικιακή κατηγοριοποίηση μεγάλη ανταπόκριση πιθανόν να έχει για το κοινό μια κατηγοριοποίηση γενεών, π.χ. «γενιά του Πολυτεχνείου», «γενιά των 700 ευρώ» κ.λπ. (Βλ., ενδεικτικά, Διάγραμμα 5).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Πώς βλέπουν οι περισσότεροι στη χώρα σας την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 20 τους;

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στην αρχή της δεκαετίας που διανύσαμε, η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης, ως προς τους αξιακούς προσανατολισμούς, καταλάμβανε μια θέση που χαρακτηρίζεται από την έμφαση σε συντηρητικές αξίες σε αντίθεση με εκείνες της ατομικής αυτονομίας και της αλλαγής.⁶ Ο ευρύς δημόσιος σχολιασμός των αποτελεσμάτων επικεντρώθηκε στα δεδομένα που υποστήριζαν τη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε αντιδιαστολή με την πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980 στην οποία ηγεμόνευαν τα στερεότυπα της «δημοκρατικής-προοδευτικής παράταξης». Συγκεκριμένες μεταβλητές της ΕΚΕ υποστήριζαν αυτό

6. Βούλγαρης Ι., 2007, όπ.π., σ. 39.

το επιχείρημα όπως η αυτοτοποθέτηση των πολιτών στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, που έδειχνε μια συνεχή μετατόπιση του μέσου όρου προς τα δεξιά, η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη απέναντι στην αστυνομία και τους νόμους/δικαιοσύνη σε αντιδιαστολή με την απαξίωση του Κοινοβουλίου και των πολιτικών ταγών, η πτώση του πολιτικού ενδιαφέροντος, η συχνότητα της προσευχής και του εκκλησιασμού.⁷

Σήμερα μπορούμε να ανιχνεύσουμε συγκεκριμένες τάσεις παγίωσης πεποιθήσεων, στάσεων και συμπεριφορών αλλά και άλλες που φαίνεται να αλλάζουν κατά τη διαδρομή του χρόνου.

Μια γενική διαπίστωση είναι πως στη μέση περίπου της δεκαετίας που διανύσαμε, τα μεγέθη που αναλύθηκαν αναδεικνύουν τάσεις σύγκλισης με τη λοιπή Ευρώπη. Με το τέλος της δεκαετίας, οι τάσεις αυτές καθίστανται αποκλίνουσες. Σαν να υπήρξε μια σημαντική ευκαιρία σύγκλισης με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι που στην πορεία χάθηκε.

Ως προς τα επιμέρους, κατ' αρχάς διαπιστώνεται η παγίωση μιας τάσης πολιτικής αποξένωσης των Ελλήνων πολιτών από την πολιτική, τα κόμματα, τους πολιτικούς, αλλά και θεσμούς, όπως η δικαιοσύνη, το κοινοβούλιο, η αστυνομία, σε μεγαλύτερο βαθμό από τους λοιπούς Ευρωπαίους. Η απαξίωση των πολιτικών και ο πολιτικός κυνισμός διευρύνεται.⁸

Ένα συνεχώς διογκούμενο αίσθημα ανασφάλειας διαπερνά τόσο τις διαπροσωπικές σχέσεις όσο και τη στάση μας απέναντι στην πολιτική και την οικονομική μας κατάσταση, καθιστώντας ζητούμενο την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής αλλά και της ανοιχτής δημοκρατίας. Είναι ίσως αναπόφευκτη, με δεδομένη την αίσθηση της απειλής να χαρακτηρίζει το ελληνικό κοινό, μια συντηρητικότητα που εκφράζεται με αποδοχή – αν και με εμφανείς τάσεις υποχώρησης – σε θεσμούς «ασφαλείας»– όπως η αστυνομία. Η επιφυλακτικότητά μας, μάλιστα, στρέφεται όχι

7. Βλ. Ι. Βούλγαρης, 2007, όπ.π., σ. 56-57.

8. Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 161-192.

μόνον απέναντι στην κοινωνία γενικά αλλά αφορά και τους συνανθρώπους μας, παίρνοντας διαστάσεις «αλλοφοβίας». Κατέχουμε χαμηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους, η κοινωνική αλληλεγγύη εμφανίζεται αρκετά τραυματισμένη και η δυσπιστία μας εκτείνεται μέχρι την αντίληψη ότι οι άνθρωποι καιροφυλακτούν για να μας εκμεταλλευτούν. Πιστεύουμε πως η συμπεριφορά των ανθρώπων καθορίζεται από ιδιοτέλεια ενώ εμφανής είναι η διάχυση ενός αισθήματος αδικίας, αναξιοκρατίας, ανομίας και απειθαρχίας. Παρά το γεγονός ότι τα κοινωνικά δίκτυα εμμένουν, εμφανιζόμαστε περισσότερο αντικοινωνικοί από τα προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά οι φίλοι εξακολουθούν να κατέχουν σημαντική θέση στη ζωή μας.

Ο Έλληνας παραμένει ικανοποιημένος από τη ζωή του, η αισθηση όμως αυτή μάλλον αντανακλά επίτευξη ατομικών επιδιώξεων παρά θεσμικών-κρατικών παρεμβάσεων αφού ο βαθμός ικανοποίησης από τις θεσμικές διαστάσεις του βίου είναι εξαιρετικά χαμηλός.

Η δυσανεξία προς άτομα διαφορετικής φυλής, εθνότητας, και τους κάθε μορφής μετανάστες εμφανίζεται αυξημένη. Και άλλες όμως μορφές διακρίσεων αναδεικνύουν μια *επιστροφή στις ρίζες* καθώς το στερεότυπο του *άντρα κνηηγού και της γυναίκας τροφού* αναβιώνει και εμφανίζεται ενισχυμένο στη χώρα μας περισσότερο από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι δε απόψεις για διάφορες ηλικιακές κατηγορίες, 20ρηδες, 40ρηδες και 70ρηδες, αχνοφωτίζουν μια πρόσληψη των γενεών με όρους ασφαλιστικού συστήματος μάλλον παρά κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος, θα λέγαμε ότι η ήδη διαπιστωμένη προβληματική σχέση των Ελλήνων πολιτών με την πολιτική⁹ στις αρχές της δεκαετίας έχει βαθύνει. Η απουσία της πολιτικής εξακολουθεί κηδεμονικά να αντικαθίσταται από την τηλεόραση. Η ξενοφοβική δυσανεξία έχει διευρυνθεί καθώς αντανακλά το επίσης διαπιστωμένο χάσμα ανάμεσα σε μια δυναμική εξωστρεφή δημοκρατική αναδιάταξη των κοινωνικών σχέσεων και μια αντίρροπη εθνοτική-ταυτοτική αναδίπλωση. Οι γυναίκες, οι νέοι και

9. Βλ. σχετικά σχόλια των Π. Καφετζή και Ι. Βούλγαρη στην *Ελευθεροτυπία*, 6/11/2003, σχολιάζοντας τα αποτελέσματα του 1^{ου} γύρου της ΕΚΕ.

οι ηλικιωμένοι εμφανίζονται ευάλωτοι στις αλλαγές που συντελούνται και σε διακρίσεις μέσα από μια ιστορική περιστροφή σε παρελθοντικά πρότυπα και προσλήψεις.

Η κρίση φαίνεται να τροφοδοτεί όχι μόνο τη βία αυτή καθαυτή αλλά και την πρόσληψή της. Παρ' όλα αυτά όμως η εγχώρια ιστορική μνήμη σχετικά με τα βασανιστήρια παραμένει ισχυρή και ως ένα βαθμό προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα απέναντι στην αντιμετώπιση ακόμη και της ακραίας μορφής της τρομοκρατικής δράσης με τρόπο που υπερβαίνει την επιχειρούμενη προώθηση μορφολογικών και ιδεολογικών στερεοτύπων και κανόνων.

Τα δεδομένα εξακολουθούν να υποστηρίζουν τη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε αντιδιαστολή με την πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980 στην οποία ηγεμόνευαν τα στερεότυπα της «δημοκρατικής-προοδευτικής παράταξης».¹⁰ Όπως άλλωστε υποστηρίζει και ο Α. Πανταζόπουλος, «τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα παριστάμεθα ως μάρτυρες μιας άτυπης κρίσης πολιτικής αντιπροσώπευσης και ενός διάχυτου, αν και όχι δομημένου, νεοελληνικού διαφορισμού, θεμέλια του οποίου είναι η κυριαρχία μιας εθνοτικής προέλευσης αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη, η οποία συναρθρώνεται με μια ορθόδοξη αναθηροσκιοποίηση ευρύτερων τμημάτων της κοινωνίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανάδυση μιας δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη παραμένει ακόμα το βασικό ζητούμενο».¹¹

Σύμφωνα με τον Π. Καφετζή, τα ευρήματα της ΕΚΕ ανέδειξαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας «μια κρίσιμη διάζευξη ανάμεσα στη θεσμική διάσταση της πολιτικής και στην εξατομικευμένη πρόσληψή της»,¹² η δε σχετικά αυξημένη εμπιστοσύνη προς την Αστυνομία «μπορεί να συσχετίζεται με αυταρχικές συννεκδο-

10. Βούλγαρης Ι., 2007α, ανωτ. σημ., σ. 39.

11. Πανταζόπουλος Α., 2007, «Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και η ιδιότητα του πολίτη», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 149-159, εδώ σ. 149.

12. Από την εισήγηση του Π. Καφετζή, 5/11/2003 ΕΙΕ, Αθήνα, όπως αναδημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* 6/11/2003, σ. 46, «Ελλάδα».

χές αφ' ενός ή να ενεργοποιεί ένα φαντασιακό και ευκαίριο αντιστάθμισμα ευταξίας απέναντι σε μια διάχυτη αίσθηση ανομίας και κλονισμού κάποιων κανόνων και προτύπων αφ' ετέρου». ¹³

Τα δεδομένα –για ολόκληρη τη δεκαετία– πραγματικά επιβεβαιώνουν «μια συστάδα αξιών και αντιλήψεων που όλες μαζί, στη νοηματική τους αλληλεξάρτηση, δείχνουν ότι έχει ενεργοποιηθεί ένα εθνοτικο-πολιτισμικό σύστημα πεποιθήσεων κλειστό και εσωστρεφές». ¹⁴ Ερμηνευτικές προσεγγίσεις των ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών απόρριψης του «άλλου» στην Ελλάδα καταλήγουν στο ότι «το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα και η απόρριψη του “άλλου” αποκτούν σημαντική συσχέτιση στην Ελλάδα λόγω της έντονης συνύφανσης του πρώτου με εθνικιστικές στάσεις και αξίες, και όχι με κάποια άλλη πτυχή της θρησκευτικότητας». ¹⁵ Όπως τονίζεται, «η θρησκευτικότητα στη συγκεκριμένη ελληνο-ορθόδοξη εκδοχή της ... αποτελεί σημαντικότατο προδιαθεσικό παράγοντα ανάπτυξης απορριπτικών στάσεων απέναντι στους “άλλους”... Όπως φαίνεται το όραμα κοινωνίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού εξακολουθεί να αναφέρεται σε παρωχημένες και αμυντικές ιδεολογικές αναπαραστάσεις μιας πραγματικότητας που δεν υπάρχει». ¹⁶ Από την άλλη πλευρά διαπιστώνεται μια «υψηλή διάχυτη θρησκευτικότητα η οποία δεν μετατρέπεται σε ανάλογο βαθμό σε εκκλησιαστική πρακτική παρά το γεγονός ότι τα τελετουργικά στοιχεία του ορθόδοξου δόγματος βοηθούν ώστε η εκκλησία να καταστεί το επίκεντρο της θρησκευτικής ζωής. ...Πρόκειται για μια

13. Από την εισήγηση του Π. Καφετζή, 5/11/2003 ΕΙΕ, Αθήνα, όπως αναδημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* 6/11/2003, «Ελλάδα», σ. 46.

14. Βούλγαρης Ι., 2003, «Στον σκληρό πυρήνα του πολιτισμικού συντηρητισμού», *Τα Νέα*, Σαββατοκύριακο 22-23 / 11 / 2003, «Βιβλιοδρόμο» σ. 55/15.

15. Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98, εδώ σ. 63.

16. Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98, εδώ σ. 96-97.

αυστηρά εξατομικευμένη θρησκευτικότητα ...ο δε πυρήνας της εκκοσμίκευσης παρουσιάζεται εξαιρετικά συρρικνωμένος». ¹⁷

Τέλος, από τα στοιχεία συνολικά θεωρούμενα πραγματικά προκύπτει ότι «η Ελλάδα της μεταπολίτευσης δεν ζει παρά στις αναμνήσεις μας. Η Ελλάδα είναι πια μια άλλη χώρα... Μια χώρα που πέταξε και τις στάχτες ακόμη από τις φωτιές των ιδεολογικών και πολιτικών της παθών και των εξεγερτικών της διαθέσεων και συνθέτει ως κυρίαρχο, αν όχι μονοπωλιακό δημόσιο χώρο το γυαλί της τηλεόρασης. Η μεταπολίτευση, το «κλίμα» της η γλώσσα της, η ιδεολογική της ατμόσφαιρα, τριάντα χρόνια από τη μεγάλη, συμβολική στιγμή της, έχει πια εξατμιστεί». ¹⁸ Με αυτούς τους όρους θεωρούμενα τα στοιχεία θα μπορούσαν βάσιμα να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι ο μεν 1^{ος} γύρος της ΕΚΕ κατέδειξε το τέλος του κύκλου της μεταπολίτευσης και ο 4^{ος} γύρος την απαρχή ενός κύκλου μιας «νέας μεταπολίτευσης». ¹⁹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσσες

- Bauman Z., 1982, *Memories of class*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Field F., 1989, *Losing out: The emergence of Britain's underclass*, Blackwell, Oxford.
- Gorz A., 1982, *Farewell to the working class*, Pluto Press, London.
- Hasley A. H., 1987, «Social trends since World War II», *Social Trends 17*, London.
- Murray Ch., 1984, *Losing ground: American Social Policy 1950-1980*, Basic Books, New York.

17. Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 125-148.

18. Τσίμας Π., «Γνώμη», *Τα Νέα*, 8-9 / 11 / 2003, σ. 4.

19. Ο όρος αποδίδεται στον Ι. Βούλγαρη, *Τα Νέα*, 17/04/2010, «Βιβλίο-δρόμο-Ιδέες».

- Murray Ch. (ed.), 1990, *The emerging British underclass*, Institute of Economic Affairs, London.
- Townsend P., 1990, «Underclass and overclass: the widening gulf between social classes in Britain in the 1980's», στο Payne G., Cross M. (eds), *Sociology in action*, Macmillan, London.
- Westergaard J., 1992, «About and beyond the underclass», BSA Presidential Address 1992, *Sociology*, vol. 26, 1992/4, σ. 575-587.

Ελληνόγλωσσες

- Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 38-61.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 125-148.
- Δασκαλάκης Η., κ.ά., 1984, *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 161-192.
- Μαλούτας Θ., κ.ά., 2007, «Η απόρριψη του “άλλου”, ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98.
- Πανταζόπουλος Α., 2007, «Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και η ιδιότητα του πολίτη», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 149-159.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΟΥΞΗ, ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Θεωρείται μάλιστα μία από τις κύριες μεταβλητές που μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής και σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την ποιότητα της δημοκρατίας. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα (στους πολιτικούς ή τους θεσμούς ή και στα δύο) υποδεικνύει ότι κάποιο ή κάποια από τα συστατικά του στοιχεία λειτουργεί αναποτελεσματικά ή εσφαλμένα.

Στο άρθρο επιχειρείται μια επισκόπηση των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας στην Ελλάδα, σχετικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς. Από μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της ΕΚΕ, καταδεικνύεται μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών σε θεσμούς αντιπροσώπευσης, όπως, π.χ., στα κόμματα, το εθνικό και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενώ, αντιθέτως, για μη αντιπροσωπευτικούς θεσμούς που λειτουργούν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί ή ως αντίβαρο στις δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία, όπως, π.χ., η αστυνομία και η δικαιοσύνη, καταγράφονται πολύ υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης, σε σύγκριση με τους πολιτικούς θεσμούς.

Συμπερασματικά, τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας αποτυπώνουν μια αυξανόμενη αποστασιοποίηση των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης και μια προϊούσα κρίση του πολιτικού συστήματος και καθιστούν επίκαιρη την άποψη του Rawls ότι «δεν είναι η κοινωνία που παράγει δίκαιους θεσμούς, αλλά οι δίκαιοι θεσμοί μια δίκαιη κοινωνία».

CHRISTINA VAROUXI, NIKOS SARRIS

TRUST IN INSTITUTIONS

ABSTRACT: Trust in institutions is a necessary condition for democracy. It is considered as one of the main variables that count the distance between citizens and policy and is related with the function of political system and the quality of democracy. Low trust in the political system (politicians or institutions or both) suggests that one or some of its fundamentals is thought to be functioning poorly or that something is wrong.

This article presents a review of European Social Survey's (4th Round) findings in Greece concerning the trust of citizen in institutions. From a first point of view, it is observed a general lack of confidence of the respondents in political institutions such as politicians, political parties, the national and the European Parliaments. On the other hand, non representative institutions, such as police and justice, which act as control mechanisms and counterbalance anomy provoked inadequacies, are trusted more than political institutions.

Finally, European Social Survey's data present an increasing lack of interest of citizens concerning the representation procedures and an advancing crisis of the political system.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο όρος θεσμός καλύπτει δύο διαφορετικές εκδοχές: σημαίνει είτε τις κατεστημένες κοινωνικές μορφές, είτε τις διαδικασίες με τις οποίες οργανώνεται η κοινωνία. Με βάση την πρώτη προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στο «θεσμοποιημένο», οι θεσμοί ορίζονται ως «κοινωνικά φαινόμενα απρόσωπα και συλλογικά, που παρουσιάζουν μονιμότητα, συνέχεια, σταθερότητα».¹ Με άλλα λόγια, ο θεσμός «αναδεικνύει μια κανονιστική υπόσταση, λειτουργεί υπό την προϋπόθεσή μας ευρύτερης αποδοχής του και έχει τυποποιηθεί αναδεικνύοντας έτσι έναν αντικειμενικό χαρακτήρα»². Η δεύτερη εκδοχή επιχειρεί την προσέγγιση της έννοιας του θεσμού ως «μιας διαλεκτικής διαδικασίας που πηγάζει από τη συνεχή ένταση μεταξύ των οργανωμένων συνόλων όπου εκτυλίσσεται η κοινωνική ζωή και των δυνάμεων που τα κινούν»³. Η προσέγγιση αυτή αναζητεί την ουσία του θεσμού, δηλαδή το θεσμικό νόημα. Η θεσμική ιδιότητα ή η θεσμική ποιότητα προκύπτει από το νοηματικό, λειτουργικό και πολιτικό πυρήνα του θεσμού και όχι μόνο από την αναγωγή του σε κανόνες δικαίου που τον γεννούν και τον οργανώνουν. Θα μπορούσε ίσως κανείς να πει πως ένας θεσμός «δε νομοθετείται, δεν επιβάλλεται, δεν εισάγεται, αλλά ιστορικά προκύπτει και τότε γίνεται δεκτός ως περιεχόμενο ενός ή περισσότερων δικαιικών κανόνων».⁴ Με βάση αυτή τη διευ-

1. Chevallier J., 1993, *Διοικητική Επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 55-56.

2. Τσάτσος Δ., 2010, *Πολιτεία*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, σ. 162.

3. Chevallier J., 1993, όπ.π.

4. Τσάτσος Δ., 2010, σ. 165.

ρυμένη θεώρηση, οι θεσμοί δεν γίνονται αντιληπτοί ως εξωγενείς παράγοντες στο πεδίο δράσης των πολιτών, προκαλώντας στερεοτυπικές αντιλήψεις απέναντι στην πολιτική κοινωνία και τους φορείς της, αλλά διαμορφώνουν και εξελίσσουν το πεδίο αυτό, ανάλογα με την πρόσληψη της λειτουργίας τους και της εμπιστοσύνης που αυτοί εμπνέουν στους πολίτες.⁵

Η εμπιστοσύνη αυτή είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας και αυτό γιατί συνδέει τους πολίτες με τους θεσμούς που τους εκπροσωπούν, διασφαλίζοντας έτσι τη νομιμοποίηση και την αποτελεσματικότητα μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης⁶. Οι δημοκρατίες βασίζονται σε θεσμικούς μηχανισμούς, οι οποίοι μπορούν να διασφαλίσουν ότι οι πολιτικοί συμπεριφέρονται με αξιόπιστο τρόπο ή αναλαμβάνουν το πολιτικό κόστος των επιλογών τους. Συνεπώς, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς αποτελεί μια αξιολόγηση του πολιτικού κόσμου και καταγράφει το πόσο καλά λειτουργεί το πολιτικό σύστημα στα μάτια των πολιτών.⁷

Οι πολιτισμικές και οι θεσμικές θεωρίες είναι οι δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την προέλευση της εμπιστοσύνης και τη σχέση της με τη λειτουργία των θεσμών. Οι πρώτες εστιάζουν στην άποψη ότι η εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς θεσμούς είναι εξωγενής και διαμορφώνεται κυρίως από τις συλλογικές παραδόσεις και αξίες ή τις προσωπικές εμπειρίες και τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης των ατόμων. Οι δεύτερες, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η πολιτική εμπιστοσύνη είναι ενδογενής και είτε προκαλείται από τη συνολική αποτελεσματικότητα της λειτουργίας των θεσμών, είτε προέρχεται από τις ατομικές προσλήψεις και αξιολογήσεις σχετικά με την απόδοσή τους.⁸

5. Muller R., Surel Y., 2002, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους. Ανάλυση των δημόσιων πολιτικών*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

6. Βλ., σχετικά, Bianco, 1994, Braithwaite V., Levi M., 1998.

7. Κατά τον Fukuyama η έννοια της εμπιστοσύνης αναφέρεται σε προσδοκίες σταθερής και τίμιας συμπεριφοράς. Βλ. Fukuyama F., 1995, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, Νέα Υόρκη, The Free Press.

8. Mishler W., Rose R., 2001, «What are the origins of political trust?», *Comparative Political Studies*, vol. 34, no 1, February, σ. 31.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, υιοθετείται η θεσμική προσέγγιση της έννοιας της εμπιστοσύνης. Υποστηρίζεται δηλαδή, ότι η εμπιστοσύνη είναι συνέπεια της θεσμικής λειτουργίας, ενώ συμβαδίζει με το βαθμό ανταπόκρισης του δεδομένου πολιτικού συστήματος στις ανάγκες και τα προβλήματα των πολιτών.⁹ Γι' αυτό το λόγο, η μελέτη των σχέσεων εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους θεσμούς συναρτάται άμεσα με τη λειτουργία και τη νομομοποίηση του πολιτικού συστήματος ή με ορισμένες από τις θεσμικές εκφάνσεις του,¹⁰ τη σταθερότητα της πολιτικής ζωής και την ποιότητα της δημοκρατίας.

Η παρουσίαση που ακολουθεί επιχειρεί μια επισκόπηση των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ΕΚΕ 2009) στην Ελλάδα σχετικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς. Ειδικότερα, αναλύονται οι μεταβλητές που μετρούν την εμπιστοσύνη σε θεσμούς αντιπροσωπευσης (όπως, π.χ., οι πολιτικοί, τα κόμματα, το εθνικό και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο) και σε μη αντιπροσωπευτικούς, θεσμούς (όπως π.χ. η αστυνομία και η δικαιοσύνη που λειτουργούν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί). Στις απαντήσεις των ερωτώμενων περί εμπιστοσύνης στους θεσμούς πρέπει να συνεκτιμηθεί η τρέχουσα συγκυρία κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, που χαρακτηρίζεται από έντονη οικονομική και πολιτική ρευστότητα. Προτού λοιπόν παρουσιαστούν τα ευρήματα του πεδίου, κρίνεται απαραίτητο να αποτυπωθούν συνοπτικά τα γεγονότα

9. Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς επηρεάζει σαφώς τη στάση των πολιτών απέναντι στο πολιτικό σύστημα. Σύμφωνα με έναν από τους κλασικούς τρόπους μέτρησης της πολιτικότητας, τη μεταβλητή του ενδιαφέροντος των πολιτών για την πολιτική, οι Έλληνες το 2009 καταγράφουν αξιοσημείωτα χαμηλά επίπεδα πολιτικότητας, σε αντιδιαστολή με την έντονη πολιτικότητα και τις εν γένει έντονες θετικές στάσεις απέναντι στην πολιτική την περίοδο 1985-1990, όπως αυτές αποτυπώνονται στις εμπειρικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας του ΕΚΚΕ. Για πλήρη ανάλυση, βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69Α και *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1990, *Πολιτική κουλτούρα: συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις*, ειδικό τεύχος 75Α.

10. Καφετζής Π., 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 9, σ. 168-178.

της ελληνικής επικαιρότητας της περιόδου εκείνης, όπως αυτή αναδείχθηκε από τα πρωτοσέλιδα των ημερήσιων εφημερίδων.

Κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας πεδίου σε δύο φάσεις, από 20/7/2009 έως 20/9/2009 και από 1/11/2009 έως 22/11/2009, η χώρα μας, κατά την πρώτη φάση της έρευνας, βρισκόταν σε προεκλογική περίοδο, κατά δε τη δεύτερη φάση διεξαγωγής της, κυριαρχούσε στην επικαιρότητα η μετεκλογική προσπάθεια της νέας κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τα οξυμμένα οικονομικά προβλήματα. Τα θέματα που απασχόλησαν την ελληνική επικαιρότητα εκείνο το διάστημα ήταν οι συνέπειες της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης, οι αποκαλύψεις σκανδάλων, όπως αυτό της πολυεθνικής εταιρείας Siemens, η εξάπλωση του ιού H1N1 και η συζήτηση για τη θωράκιση του πληθυσμού απέναντι στη γρίπη. Τον Αύγουστο ξέσπασαν πυρκαγιές στη βορειοανατολική Αττική με συνέπεια να καταστραφούν πλέον των 140.000 στρεμμάτων δασικών εκτάσεων και καλλιιεργειών. Στις αρχές Σεπτεμβρίου ανακοινώθηκαν οι πρόωρες εκλογές για την 4^η Οκτωβρίου 2009.

Οι εθνικές εκλογές της 4^{ης} Οκτωβρίου 2009 ανέδειξαν νέα κυβέρνηση, η οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει άμεσα την ύφεση της ελληνικής οικονομίας, τη μείωση του ελλείμματος και να ανταποκριθεί στις προεκλογικές της δεσμεύσεις. Η εκλογική ήττα της Νέας Δημοκρατίας οδήγησε στην παραίτηση του Κ. Καραμανλή και στην έναρξη των εσωκομματικών διαδικασιών για την ανάδειξη νέου αρχηγού, που ολοκληρώθηκαν με την εκλογή του Α. Σαμαρά στη θέση του προέδρου του κόμματος.

Αναντίρρητα, το μείζον θέμα που απασχόλησε ιδιαίτερα την ελληνική κοινή γνώμη ήταν η οικονομική κρίση που αντιμετώπιζε η χώρα, τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν, οι δεσμεύσεις προς την ΕΕ για ισορροπημένη δημοσιονομική πολιτική και οι ανακοινώσεις διεθνών οίκων πιστοληπτικής αξιολόγησης που έκαναν λόγο για υποβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας.

2. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όπως ήδη αναφέραμε, η ανάλυση που ακολουθεί αποτυπώνει το βαθμό εμπιστοσύνης των πολιτών σε θεσμούς της ελληνικής και της διεθνούς πολιτικής κοινωνίας με βάση τις απαντήσεις τους σε επτά επιμέρους ερωτήματα. Στην ενδεκαβάθμια κλίμακα μέτρησης της εμπιστοσύνης που χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ), από 0= «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» έως 10=«απόλυτη εμπιστοσύνη», ορίζουμε ως καμία απολύτως ή ελάχιστη εμπιστοσύνη τις θέσεις 0-3, ως σχετική εμπιστοσύνη τις θέσεις 4-6, και ως μεγάλη ή απόλυτη εμπιστοσύνη τις θέσεις 7-10 της κλίμακας. Οι μεταβλητές που διερευνώνται αφορούν την εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς, τα πολιτικά κόμματα, το εθνικό κοινοβούλιο, το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, τα Ηνωμένα Έθνη, τη δικαιοσύνη και την αστυνομία (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Εμπιστοσύνη στους θεσμούς
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως
εμπιστοσύνη», 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»*

Θέσεις κλίμακας	0-3		4-6		7-10		Δ.Γ./Δ.Α.	
	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ
Πολιτικοί	69,1	52,2	26,4	35,4	3,8	10,1	0,6	2,3
Κόμματα	66,8	51,6	28,2	35,8	4,2	9,7	0,8	2,9
Ελληνικό Κοινοβούλιο	49,7	38,9	35,5	36,9	13,8	21,3	1,1	3,0
Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	33,9	29,0	41,7	38,8	21,0	19,4	3,4	12,8
Ηνωμένα Έθνη	38,9	24,0	37,2	35,6	18,8	28,3	5,0	12,0
Δικαιοσύνη	32,5	31,9	36,7	34,0	30,3	31,1	0,5	3,0
Αστυνομία	30,8	24,2	38,3	33,4	30,6	41,0	0,3	1,5

Πηγή: Αποτελέσματα Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, 4^{ος} γύρος, 2009.

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς καταγράφει έντονα ποσοστά απόρριψης. Οι ερωτώμενοι στη μεγάλη τους πλειονότητα (69,1%) έχουν μηδαμινή ή ελάχιστη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, εκφράζοντας υψηλότερα επίπεδα απαρésκειας και δυσπιστίας (Παράρτημα Α, Πίνακας 8). Ο μέσος όρος εμπιστοσύνης της 11βάθμιας κλίμακας στην Ελλάδα το 2009 που είναι 2,4 παρουσιάζει τιμή σημαντικά μειωμένη έναντι των αντιστοίχων μ. ό. 3,4 και 3,6 που καταγράφηκαν στον 1^ο και 2^ο γύρο της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005. Παρατηρείται, επίσης, ότι ενώ στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ η Ελλάδα δεν αποκλίνει από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο που είναι 3,4 και 3,6, αντίστοιχα, στον 4^ο γύρο καταγράφεται σημαντικά επιδεινούμενη διαφοροποίηση, με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο να διαμορφώνεται στο 3,5 έναντι 2,4 του αντίστοιχου ελληνικού. Αξιοσημείωτο είναι, τέλος, το γεγονός ότι μελετώντας συνολικά την εμπιστοσύνη στους θεσμούς στην Ελλάδα, η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς το 2009 καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό.

Από τα παραπάνω ευρήματα αποτυπώνεται εμφανώς η παγιωμένη δυσπιστία των Ελλήνων πολιτών απέναντι στους πολιτικούς. Είναι σαφές πλέον ότι οι πολίτες αισθάνονται αποξενωμένοι από τους πολιτικούς που τους αντιπροσωπεύουν,¹¹ γεγονός που αιτιολογεί την ενίσχυση της αρνητικότητας των διαθέσεων τους, τη διεύρυνση της απόστασης μεταξύ τους και την επίταση του αισθήματος πολιτικής εγκατάλειψής τους.¹² Η έλλειψη

11. Η μεταβλητή που μετρά την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, θεωρείται μια από τις μεταβλητές μέτρησης της πολιτικής αποξένωσης. Βλ., σχετικά, Καφετζής Π., 1988, «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, καλοκαίρι 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69 Α, σ. 24-65.

12. Η αίσθηση πολιτικής εγκατάλειψης των πολιτών από τους πολιτικούς σχετίζεται άμεσα και με την αίσθηση «πολιτικής αποτελεσματικότητας» που βιώνουν οι πολίτες. Ο πρωτότυπος ορισμός της πολιτικής αποτελεσματικότητας είναι «η αίσθηση ότι η ατομική πολιτική δράση έχει ή μπορεί να έχει επίδραση στην πολιτική διαδικασία... ότι η πολιτική και κοινωνική αλλαγή είναι δυνατή και ότι ο πολίτης μπορεί να συμμετέχει στην πραγματοποίηση αυτής της αλλαγής», όπως αναφέρεται στο Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα – πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολι-

εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς, ως συνέπεια της αίσθησης πολιτικής εγκατάλειψης των πολιτών από αυτούς, ενισχύεται και από άλλα ευρήματα της ΕΚΕ, σύμφωνα με τα οποία, κατά τους τελευταίους 12 μήνες, το 89,8% των ερωτηθέντων υποστηρίζει ότι δεν έχει έρθει σε επαφή με κάποιο πολιτικό ή κάποιο αρμόδιο της κυβέρνησης ή των τοπικών αρχών, προκειμένου να βελτιωθούν τα πράγματα στην Ελλάδα ή τουλάχιστον να μην χειροτερέψουν, ενώ το 95,8% δεν έχει δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή κάποια πολιτική ομάδα.¹³

Μία από τις βασικές συνιστώσες του δημοκρατικού μας πολιτεύματος είναι η αρχή του πολυκομματισμού που προστατεύεται από το άρθρο 29 του Συντάγματος. Η σημερινή κρίση του πολιτικού συστήματος ερμηνεύεται τόσο ως κρίση αντιπροσωπευσης όσο και ως κρίση νομιμοποίησης. Τα πολιτικά κόμματα είναι οι διαμεσολαβητές μεταξύ της βάσης, δηλαδή του εκλογικού σώματος, και των κέντρων λήψης αποφάσεων (Βουλή, ΠτΔ, Κυβέρνηση).

Μία από τις μεταβλητές εκτίμησης της στάσης των πολιτών απέναντι στα κόμματα είναι η μέτρηση του βαθμού εμπιστοσύνης προς αυτά. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας, ο μέσος όρος εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών προς τα πολιτικά κόμματα τοποθετείται στο 2,5, με το 66,8% των ερωτηθέντων να δηλώνει από καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη.¹⁴ Το ποσοστό που καταγράφεται είναι μάλιστα αρκετά αυξημένο συγκριτικά με το 2004/2005 (48,2%), εκφράζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο έντονα απορριπτικές διαθέσεις για έναν από τους πλέον παραδοσιακούς θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Τα παραπάνω αποτελέσματα είναι συμβατά με τα ευρήματα των μετρήσεων του Ευρωβαρόμετρου (72/Φθινόπωρο 2009), καθώς, επίσης, και με την αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της εταιρείας ερευνών Public Issue (2009). Στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου,¹⁵ το 81% από τους Έλληνες ερωτηθέντες τοποθετείται

τική: μια ασύμβατη σχέση;», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σελ. 225.

13. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>.

14. *ibid.*

15. Βλ. τακτικό *Ευρωβαρόμετρο 72.4*, Κοινή Γνώμη στην Ευρωπαϊκή

αρνητικά απέναντι στο θεσμό των πολιτικών κομμάτων, ενώ σε αυτήν της Public Issue, τα πολιτικά κόμματα καταλαμβάνουν την προτελευταία θέση στην κατάταξη μεταξύ των 48 θεσμών που διερευνώνται, με τιμή 15 στο δείκτη εμπιστοσύνης, που δηλώνει πλήρη δυσπιστία απέναντι στο θεσμό.¹⁶

Παρά ταύτα, οι Έλληνες πολίτες παρουσιάζουν διαχρονικά αξιοσημείωτα υψηλά ποσοστά του βαθμού προσήλωσης σε δημοκρατικά κόμματα. Αυτό ίσως εξηγείται και από την πρόσφατη πολιτική μας ιστορία, αφού η μεταπολιτευτική περίοδος χαρακτηρίζεται από πολιτική ομαλότητα, σαφώς διαφοροποιούμενη από την προδικτατορική. Όπως καταγράφεται στην ΕΚΕ (Παράρτημα Α, Πίνακας 17), το 70,4% των πολιτών συμφωνούν με την άποψη ότι «πολιτικά κόμματα που θέλουν να ανατρέψουν τη δημοκρατία θα πρέπει να απαγορεύονται», άποψη η οποία υπερβαίνει κατά πολύ το αντίστοιχο ποσοστό συμφωνίας του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών (57,9%). Όσον αφορά τη διαχρονική εξέταση του επιπέδου προσήλωσης σε δημοκρατικά κόμματα, παρατηρείται ένα σταθερά υψηλό επίπεδο συμφωνίας. Ειδικότερα, το 74% των ερωτηθέντων το 2002/2003 και το 71,6% το 2004/2005 (με τα αντίστοιχα ποσοστά του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών να είναι 64,6% το 2002/2003 και 58,4% το 2004/2005), υποστηρίζουν την απαγόρευση των αντιδημοκρατικών κομμάτων. Ο υψηλός βαθμός και η σταθερότητα της προσήλωσης του ελληνικού κοινού σε δημοκρατικά κόμματα επιτρέπει την υπόθεση ότι η προαναφερθείσα κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης, παρόλο που θέτει σε δοκιμασία τη νομοποίηση των λειτουργιών των πολιτικών θεσμών της αντιπροσωπευ-

Ένωση (Φθινόπωρο 2009). Η έρευνα διεξήχθη στο διάστημα 23 Οκτωβρίου – 18 Νοεμβρίου 2009, χρονικό διάστημα που συμπίπτει με την διεξαγωγή του πεδίου έρευνας της ΕΚΕ.

16. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue για λογαριασμό της εφημερίδας *Καθημερινή*, Αθήνα, *Καθημερινή*, 3/1/2010. Η ετήσια αυτή έρευνα μετρά τον ελληνικό δείκτη εμπιστοσύνης σε 48 θεσμούς που καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Ο δείκτης εμπιστοσύνης προκύπτει με βάση το λόγο θετικών/ αρνητικών γνώμων για το θεσμό. Η τιμή 100 στο δείκτη εμπιστοσύνης υποδηλώνει ότι υφίσταται ισοδυναμία θετικών και αρνητικών αντιλήψεων.

τικής δημοκρατίας, δεν εμφανίζεται να πλήττει καταλυτικά τη βασική νομιμοποιητική ιδεολογία του πολιτικού συστήματος.

Όσον αφορά στο θεσμό του ελληνικού Κοινοβουλίου, εκφράζεται η διάβρωση της αξιοπιστίας του από σημαντική μερίδα των ερωτηθέντων στο πλαίσιο της ΕΚΕ. Σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες πολίτες (49,7 %) τείνει να εμπιστεύεται καθόλου ή ελάχιστα το εθνικό κοινοβούλιο (Πίνακας 1). Ο ελληνικός μέσος όρος εμπιστοσύνης στην 11βάθμια κλίμακα τοποθετείται στο 3,6 (Παράρτημα Α, Πίνακας 5), τιμή ουσιαστικά μειωμένη έναντι των μ.ό. 4,8 και 4,7 που διαμορφώθηκαν στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005, αντίστοιχα. Σημειώνεται επίσης ότι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος εμπιστοσύνης προς το Κοινοβούλιο διαμορφώνεται σε υψηλότερα επίπεδα 4,4 από τον αντίστοιχο ελληνικό, ενώ στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ δεν υπήρχε διαφοροποίηση ελληνικού-ευρωπαϊκού μέσου όρου.

Τα παραπάνω αποτελέσματα είναι συμβατά και με τα ευρήματα των μετρήσεων του Ευρωβαρόμετρου (φθινόπωρο 2009), όπου το 52% της ελληνικής κοινής γνώμης δεν εμπιστεύεται τη Βουλή, καθώς επίσης και με την αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της εταιρείας ερευνών Public Issue (2009), όπου η Βουλή καταλαμβάνει επίσης χαμηλή θέση στη γενική κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς.¹⁷

Η μείωση της εμπιστοσύνης προς το ελληνικό Κοινοβούλιο μπορεί να διαπιστωθεί και από τη διαχρονική αύξηση της αποχής των πολιτών από τις βουλευτικές εκλογές, όπως αυτή αποτυπώνεται από τα επίσημα αποτελέσματα των εκλογών του 2007, όπου το ποσοστό συμμετοχής ήταν 74,2%, ενώ το αντίστοιχο του 2009 ήταν ακόμη χαμηλότερο (70,9%). Συνεπώς, τόσο τα ευρήματα της ΕΚΕ, όσο και η αυξανόμενη αποχή από τις εκλογές συνηγορούν στη διαπίστωση της αυξανόμενης αποστασιοποίησης των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσής τους.

Όσον αφορά το θεσμό του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, σχετική δυσπιστία εκφράζει σημαντική μερίδα της ελληνικής κοι-

17. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue, όπ. π., όπου η Βουλή το 2009 καταλαμβάνει την τριακοστή θέση στην κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης (με δείκτη εμπιστοσύνης 74).

νής γνώμης, με 1 στους 3 πολίτες (33,9%) να αμφισβητεί έντονα το ρόλο του (Πίνακας 1). Αντίστοιχο ποσοστό δυσπιστίας (36%) απέναντι στο θεσμικό όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης καταγράφει και η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για το 2009 (Ευρωβαρόμετρο 72, Φθινόπωρο 2009). Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο μέσος όρος εμπιστοσύνης 4,4 προς το Ευρωκοινοβούλιο το 2009 παρουσιάζει σημαντική μείωση έναντι των μ. ό. 5,7 και 5,4 που καταγράφηκαν στην Ελλάδα το 2002/2003 και το 2004/2005, αντίστοιχα, γεγονός που ίσως επιβεβαιώνεται και από το διαχρονικά αυξανόμενο ποσοστό αποχής, το οποίο στις τελευταίες ευρωεκλογές του 2009 έφτασε στο 47,4%. Οι έρευνες τόσο της ΕΚΕ όσο και του Ευρωβαρόμετρου συγκλίνουν στο ότι το ποσοστό δυσπιστίας των Ελλήνων πολιτών προς το θεσμό του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό (ΕΚΕ: ΕΛ.33,9% - ΕΕ 27: 29%, Ευρωβαρόμετρο: ΕΛ.36% - ΕΕ 27: 33%). Σημειώνεται, ωστόσο, ότι παρά τη μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς το ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, η εμπιστοσύνη προς αυτό καταγράφεται σε σχετικά υψηλότερο επίπεδο, συγκριτικά με το εθνικό Κοινοβούλιο.¹⁸

Παρά την αποχή των πολιτών από τις διαδικασίες του αντιπροσωπευτικού συστήματος σχετικά με την ανάδειξη των εθνικών αντιπροσώπων στο ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τη σχετική δυσπιστία προς το θεσμό που αποτυπώνεται στην ΕΚΕ, εν τούτοις τα στοιχεία της έρευνας καταγράφουν την ύπαρξη σχετικής συναίνεσης των ερωτηθέντων όσον αφορά την ανάγκη περαιτέρω επέκτασης ή/και εμπάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στην 11βάθμια κλίμακα, το 32,5% των Ελλήνων πολιτών υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση πρέπει να προχωρήσει κι άλλο, έναντι του 21,8% των ερωτώμενων, οι οποίοι θεωρούν ότι η ενοποίηση έχει ήδη προχωρήσει.¹⁹ Ωστόσο, η υποχώρηση του σχετικού ποσοστού συναίνεσης από το 2004/2005, όταν το αντίστοιχο ποσοστό άγγιζε το 55,3% των Ελλήνων πολιτών (έναντι

18. Το ίδιο εύρημα αποτυπώνεται και στην έρευνα της Public Issue, όπου για το 2009 το ΕΚ κατέχει τη δέκατη θέση στο δείκτη εμπιστοσύνης με περισσότερες θετικές αντιλήψεις συγκριτικά με τη Βουλή που καταλαμβάνει την τριακοστή θέση και αρνητικό πρόσημο εμπιστοσύνης.

19. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>

17,5% των μη συναινούντων), καταγράφει αρνητική εξέλιξη στη στάση του ελληνικού κοινού και υποδηλώνει μια σχετική αποστασιοποίηση από το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Υψηλότερος βαθμός δυσπιστίας συγκριτικά με το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο αποτυπώνεται και στο θεσμό του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Πιο συγκεκριμένα, το 38,9 % των ερωτηθέντων δηλώνει καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη. Ειδικότερα, ο μ.ο. εμπιστοσύνης στα Ηνωμένα Έθνη διαμορφώνεται στο 4, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός σε 5,1 (Παράρτημα Α, Πίνακας 10). Η τιμή αυτή φαίνεται να αναδεικνύει την πιθανή εσωστρέφεια των ερωτηθέντων σχετικά με την αρωγή και την αποτελεσματικότητα των διεθνών οργανισμών ως προς την αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η μέτρηση της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου (72/2009) αναφορικά με τα Ηνωμένα Έθνη, σύμφωνα με την οποία οι τοποθετήσεις των Ελλήνων ερωτηθέντων διαφοροποιούνται πλήρως από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές, εμφανίζοντας το υψηλότερο ποσοστό δυσπιστίας απέναντι στο θεσμό (63%), με μεγάλη απόκλιση από τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο (ΕΕ 27: 30%).

Η προαναφερθείσα έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς εμφανίζεται να πλήττει και τη δικαστική λειτουργία με το 1/3 περίπου των πολιτών (32,5%) να δηλώνει καθόλου έως ελάχιστη εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη. Επίσης, η εμπιστοσύνη προς τη δικαιοσύνη παρουσιάζει μια σταθερά πτωτική τάση, συγκρίνοντας την τιμή του 2009 με αυτές που καταγράφηκαν στους προηγούμενους γύρους της ΕΚΕ το 2002/2003 και το 2004/2005 (16,7% και 24,6%, αντίστοιχα). Είναι πράγματι αξιοσημείωτη η επιδείνωση του μ.ο. εμπιστοσύνης 4,8 το 2009 σε σχέση με τις προηγούμενες μετρήσεις της έρευνας (μ.ο. 6,3 και 5,5, αντίστοιχα) (Παράρτημα Α, Πίνακας 6), θέτοντας σε αμφιβολία την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης ως του αμερόληπτου τρίτου που επιλύει αντικειμενικά και χωρίς την ανάληψη πολιτικού κόστους τα προβλήματα των πολιτών. Το παραπάνω εύρημα αποτυπώνεται και στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου για το 2009 (72/2009), όπου σημαντική μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης εκφράζει επίσης τη δυσπιστία της απέναντι στη δικαιοσύνη και το εθνικό νομικό σύστημα με το ποσοστό να είναι παρόμοιο με αυτό των Ευρωπαίων πολιτών (ΕΛ.: 46% - ΕΕ 27:

51%). Συγκρίνοντας τις δύο έρευνες για την Ελλάδα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα ποσοστά δυσπιστίας συγκλίνουν, αφού στην ΕΚΕ το 42,3%²⁰ και στο Ευρωβαρόμετρο το 46% των πολιτών εκφράζουν την απαξίωσή τους προς το θεσμό της δικαιοσύνης.

Τέλος, σχεδόν ένας στους τρεις πολίτες (30,6%) εμφανίζεται να εμπιστεύεται την αστυνομία, ως αντίβαρο στις πολλές δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία στην καθημερινή του ζωή.²¹ Θετική επίσης γνώμη για το θεσμό της αστυνομίας καταγράφεται και στην αντίστοιχη ετήσια μέτρηση της Public Issue (2009), όπου καταλαμβάνει την εικοστή τρίτη θέση στη γενική κατάταξη του δείκτη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς.²² Από την άλλη μεριά, μια εξίσου σημαντική μερίδα πολιτών (30,8%) αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα της αστυνομίας και δεν την εμπιστεύεται. Η δεύτερη αυτή κατηγορία πολιτών ίσως εστιάζει περισσότερο στα σκάνδαλα, τις παρατυπίες και στη διαφθορά που έχουν παρατηρηθεί στο χώρο των αστυνομικών αρχών. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι, παρόλο που τα ποσοστά εμπιστοσύνης/δυσπιστίας προς την αστυνομία εμφανίζονται περίπου ισοδύναμα στην έρευνα του 2009 και ο βαθμός δυσπιστίας (30,8%) προς αυτήν έχει σχεδόν διπλασιαστεί συγκριτικά με το 2002/2003 (15,9%) και το 2004/2005 (17,1%), εντούτοις ο θεσμός της αστυνομίας εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό εμπιστοσύνης, συγκριτικά με αυτά των λοιπών θεσμών (Παράρτημα Α, Πίνακας 7).

20. Το 42,3% καταγράφεται στις θέσεις 0-4 της 11βαθμιας κλίμακας της ΕΚΕ, για λόγους συγκρισιμότητας με τη μέτρηση του Ευρωβαρόμετρου.

21. Βλ. Βούλγαρης Ι., 2007, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης. Εθνικές πολιτικές – πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 39-61.

22. Βλ. ετήσια έρευνα της Public Issue, όπ.π. Η Αστυνομία το 2009 καταγράφει δείκτη εμπιστοσύνης 120 που σημαίνει περισσότερες θετικές γνώμες.

3. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς είναι θεμελιώδης για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Θεωρείται μάλιστα μία από τις κύριες μεταβλητές που μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής²³ και σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την ποιότητα της δημοκρατίας. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα (στους πολιτικούς ή τους θεσμούς ή και στα δύο) υποδεικνύει πως κάποιο ή κάποια από τα συστατικά του στοιχεία λειτουργεί αναποτελεσματικά ή εσφαλμένα.

Από μια πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, σκιαγραφείται η αυξανόμενη αποστασιοποίηση των πολιτών από τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης, η οποία αντανακλά την κρίση του πολιτικού συστήματος. Η αυξανόμενη πολιτική απορρύθμιση, που αποτυπώνεται και στην προϊούσα έντονη αμφισβήτηση των φορέων της αντιπροσωπευτικής πολιτικής διαδικασίας, παραπέμπει στη λειτουργική αναποτελεσματικότητά τους και θα μπορούσε να ερμηνευτεί με όρους πολιτικής αποξένωσης. Επιπλέον, η ικανοποίηση των Ελλήνων πολιτών από τον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης και της δημοκρατίας, η οποία καταγράφεται σε ιδιαίτερα ψηλά αρνητικά επίπεδα,²⁴ αποτυπώνει το αίσθημα αναποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος.

Πιο συγκεκριμένα, καταδεικνύεται μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης των Ελλήνων πολιτών στους πολιτικούς, τα κόμματα, το εθνικό και το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, καθώς και η επιδείνωση της εμπιστοσύνης προς τη δικαστική λειτουργία, συγκριτικά με παλαιότερες έρευνες. Η εμπιστοσύνη προς την Πολιτική έχει αρθεί και υποδηλώνει την έντονη αμφισβήτηση της κυρίαρχης θέσης της, ως του βασικού μέσου αντιπροσώ-

23. Για την ανάλυση και άλλων μεταβλητών που είναι σχεδιασμένες να μετρούν την απόσταση στις σχέσεις πολιτών-πολιτικής, όπως οι μεταβλητές μέτρησης της «πολιτικής αποξένωσης» και της «ανάμειξης στην πολιτική», βλ. Καφετζής Π., 1988, όπ.π.

24. Βλ. σχετικά, European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>.

πευσης,²⁵ χωρίς, ωστόσο, να έχει οδηγήσει, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, σε μια γενικευμένη κρίση αποδοχής και νομιμοποίησης του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αντιθέτως, οι μη αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, που λειτουργούν θεσμικά ως ελεγκτικοί μηχανισμοί ή ως αντίβαρο στις δυσλειτουργίες που προκαλεί η ανομία, καταγράφουν πολύ υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης, συγκρινόμενοι με τους πολιτικούς θεσμούς. Ειδικότερα παρατηρείται ότι το 30,6% και το 30,3% των πολιτών επιδεικνύουν μεγάλη εμπιστοσύνη στην αστυνομία και στη δικαιοσύνη, αντίστοιχα, ποσοστά που είναι σχεδόν δεκαπλάσια από αυτά της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς (3,8%) και τα κόμματα (4,2%) και υπερδιπλάσια από το αντίστοιχο ποσοστό εμπιστοσύνης προς το εθνικό κοινοβούλιο (13,8%).

Συμπερασματικά, η κρίση αντιπροσώπευσης και η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, καθιστά αναγκαία την επιστροφή στην αξία της πολιτικής, βασισμένης στις αρχές της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, της συναίνεσης και του δημοσίου συμφέροντος, ως μοναδικού και ενδεδειγμένου τρόπου αντιμετώπισης των οξυμμένων προβλημάτων που πλήττουν την ελληνική κοινωνία. Παραμένει έτσι πάντα επίκαιρη η άποψη του J. Rawls ότι «δεν είναι η κοινωνία που παράγει δίκαιους θεσμούς, αλλά οι δίκαιοι θεσμοί μια δίκαιη κοινωνία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

Βούλγαρης Γ. κ.ά., 1995, « Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «άλλου» στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 5, σ. 81-100.

Chevallier J., 1993, *Διοικητική Επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

25. Βλ. Πανταζόπουλος Α., 2007, στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 151-159.

- Δεμερτζής Ν., 1989, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα και πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2010, *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, Αποτελέσματα 4^{ov} γύρου*, http://www.ekke.gr/html/gr/NewsEvents/ESS4_results.pdf
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2003, *Ελλάδα-Ευρώπη, Κοινωνία-Πολιτική-Αξίες. Αποτελέσματα της μεγάλης Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, http://www.ekke.gr/ess/ess_results.doc
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, ειδικό τεύχος 69 Α.
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1990, *Πολιτική κουλτούρα: Συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις*, ειδικό τεύχος 75 Α.
- Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καφετζής Π., 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 9, σ. 168-178.
- Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα –πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση;» στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 217-251.
- Κοντιάδης Ε., Ανθόπουλος Χ. (επιμ.), 2008, *Κρίση «;» του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Μαυρής Γ., 2010, «Η βαθύτατη κρίση των αντιπροσωπευτικών θεσμών παραμένει», έρευνα της Public Issue για την εφ. Καθημερινή, *Καθημερινή*, 3/1/2010.
- Muller R., Sural Y., 2002, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους. Ανάλυση των δημόσιων πολιτικών*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Τσάτσος Δ., 2010, *Πολιτεία*, Αθήνα, Γαβριηλίδης.

Ξερόγλωσσες

- Bianco W., 1994, *Trust: Representatives and constituents*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Braithwaite V., Levi M. (eds), 1998, *Trust and governance*, New York, Russell Sage.
- Eurobarometers*, http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm.
- European Social Survey Data, Rounds 1-4, <http://ess.nsd.uib.no>
- Fukuyama F., 1995, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, Νέα Υόρκη, The Free Press.

- Mishler W., Rose R., 2001, «What are the origins of political trust?», στο *Comparative Political Studies*, Vol. 34, No 1, February, σ. 30-62.
- Varouxi Ch., «Confidence in institutions», στο Charalambis D., Maratou L., Hadjiyianni A. (eds), 2004, *Recent Social Trends in Greece: 1960-2000*, McGill-Queen's University Press, Montreal, σ. 434-444.

ΧΑΡΑ ΣΤΡΑΤΟΥΔΑΚΗ

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ:
ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΑΙ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο κείμενο που ακολουθεί μελετούμε την υποκειμενική αντίληψη των ανθρώπων σχετικά με την ευημερία τους. Συγκεκριμένα, διερευνούμε τη σχέση της ικανοποίησης των ανθρώπων από τη ζωή τους και του αισθήματος της ευτυχίας με την ηλικία, το οικογενειακό εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, τα κοινωνικά δίκτυα, την κοινωνική εμπιστοσύνη και το αίσθημα ασφάλειας.

Τα κυριότερα ευρήματα του 4^{ου} γύρου της ΕΚΕ συνοψίζονται ως εξής: Οι Έλληνες γενικά δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Είναι, όμως, περισσότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους και αισθάνονται περισσότερο ευτυχημένοι οι νέοι, όσοι έχουν σταθερή οικογενειακή ζωή, όσοι διαθέτουν ένα κοινωνικό δίκτυο που καλύπτει τις συναισθηματικές ανάγκες τους, όσοι διαθέτουν εισόδημα το οποίο τους επιτρέπει να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους, και όσοι έχουν επαρκή μόρφωση και εργασία. Επίσης, οι ευτυχημένοι και ικανοποιημένοι δείχνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους άλλους ανθρώπους και αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια.

HARA STRATOUDAKI

SUBJECTIVE WELLBEING: HAPPINESS
AND LIFE SATISFACTION IN GREECE

ABSTRACT: In this paper we discuss the subjective feelings of well-being. More specifically, we research the relationship between life satisfaction and happiness on the one hand and age, family income, education, social networks, social trust and the feeling of security on the other.

As significant findings of the fourth round of ESS, we indicate the following: Greek people are not so satisfied with their lives. Young people, as well as those who lead a stable familial life, participate in social networks that fulfill their emotional needs, depend on a income that allows them to respond to their obligations, those who are educated and have a job, have a higher level of well being. On the other hand, people who are happy and satisfied with their lives are trusting other people and feel more secure.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ποιότητα ζωής και η αποτύπωσή της σε ποσοτικούς δείκτες απασχολεί τις κοινωνικές επιστήμες σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, ενώ ως πρόβλημα απασχολεί την ανθρώπινη σκέψη από την αρχαιότητα (Veenhoven, 2010, σ. 605-606). «Οι κοινωνικοί επιστήμονες εστιάζουν τόσο στα αντικειμενικά (π.χ. εισόδημα, στέγαση, μορφωτικό επίπεδο), όσο και στα υποκειμενικά (π.χ. ευτυχία, ικανοποίηση από τη ζωή) στοιχεία της ποιότητας ζωής» (Bowling και Windsor, 2001, σ. 56). Οι προσεγγίσεις σε καθεμιά από τις δύο αυτές όψεις του φαινομένου ποικίλλουν, όσο και οι θεωρητικές αφητηρίες αλλά και οι παραδοχές τους (Bowling και Windsor, 2001). Το εύρος των επιμέρους κλάδων και των συνθηκών υπό τις οποίες προσεγγίζεται το ζήτημα συμβάλλει στη διατήρηση της ασάφειας του όρου. Στην παρούσα εργασία το βάρος πέφτει στη μελέτη της υποκειμενικής αντίληψης των ατόμων σχετικά με την ευημερία τους (Huppert κ.ά., 2009).

Οι αντικειμενικοί δείκτες ευημερίας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο (όπως, π.χ., το κατά κεφαλήν ΑΕΠ ή ο Human Development Index), οι οποίοι συνήθως στηρίζονται σε οικονομικά μεγέθη, έχουν απασχολήσει την έρευνα, την πολιτική και την κοινή γνώμη. Τα τελευταία χρόνια αμφισβητείται η χρήση τους από αρκετούς ερευνητές,¹ ενώ τονίζεται «η ανάγκη για αξιόπι-

1. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά στο Huppert F. A., Marks N., Clark A., Siegrist J., Stutzer A., Vitterso J., 2009, «Measuring well-being across Europe: Description of the ESS well-being Module and Preliminary Findings», *Social Indicators Research*, vol. 91, no 3, σ. 302. Βλ., επίσης, Bowling A., Windsor J., 2001, «Towards the good life: a population survey of dimensions of quality of

στους υποκειμενικούς δείκτες ευημερίας ώστε να διαμορφωθεί μια πληρέστερη εικόνα, η οποία να συμβάλλει στην ερμηνεία της ασυμβατότητας ανάμεσα στη σχετική υλική ευμάρεια και στα υψηλά ποσοστά εκδήλωσης ατομικών και κοινωνικών προβλημάτων» (Huppert κ.ά., 2009, σ. 302). Η γνώση η οποία προκύπτει από την ενασχόληση με την ευημερία των ανθρώπων, πέρα από την ευημερία των αριθμών, οδήγησε σταδιακά στην ανάδειξη ενός επιστημονικού κλάδου που φέρει τον τίτλο *Happiness Studies*. Από τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, αναδεικνύεται η επίδραση κοινωνικών και οικονομικών μεταβλητών στην υποκειμενική ευτυχία, αλλά, παράλληλα, αναπτύσσεται ένας κριτικός προβληματισμός απέναντι στην κοινοτοπία και μονοδιάστατη ερμηνεία τους. Βεβαίως, ένα από τα μείζονα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει ή έρευνα για το αίσθημα της ευτυχίας είναι τα αλληπάλληλα στρώματα κοινοτοπίας, ιδεολογημάτων και ευρύτατα διαδεδομένων αντιλήψεων.²

Ανάμεσα στις αντιλήψεις αυτές, δεσπόζει η άποψη πως η ευτυχία επηρεάζεται από το εισόδημα, την υγεία και το μορφωτικό επίπεδο. Οι απαντήσεις, τόσο στην ΕΚΕ όσο και σε άλλες έρευνες, επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή. Η υφιστάμενη βιβλιογραφία υποδεικνύει ορισμένες καίριες επιφυλάξεις:

1. *Εισόδημα και ευτυχία*: Είτε αναφερόμαστε στα άτομα είτε στα κράτη, το εισόδημα συνδέεται με την ευτυχία. Η σύνδεση αυτή εμφανίζεται αρκετά νωρίς στη βιβλιογραφία (Easterlin,

life», *Journal of happiness studies*, vol. 2, no 1, σ. 57. Jowell R., Eva G., 2009, «Happiness is not enough: cognitive judgements as indicators of national wellbeing», *Social Indicators Research*, vol. 91, no 3, σ. 317.

2. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση των Diener κ.ά.: Το 1967 «ο Wilson συμπέρανε πως οι ευτυχισμένοι είναι νέοι, υγιείς, μορφωμένοι, καλοπληρωμένοι, εξωστρεφείς, αισιόδοξοι, απαλλαγμένοι από στεναχώριες, θρησκευόμενοι, παντρεμένοι, με αυξημένοι αυτοπεποίθηση, ικανοποιημένοι από τη δουλειά τους και με μέτριες προσδοκίες (...)». Στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, «οι έρευνες για την υποκειμενική ευημερία εξελίχθηκαν (...), οι ερευνητές δεν ενδιαφέρονται να περιγράψουν απλά και μόνο τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την υποκειμενική ευημερία. Τουναντίον, εστιάζουν στην κατανόηση των διαδικασιών που βρίσκονται πίσω από την ευτυχία». Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., Smith H. L., 1999, «Subjective well-being: Three decades of progress», *Psychological Bulletin*, vol. 125, no 2, σ. 276.

1974).³ Ωστόσο, η σχέση αυτή δεν είναι γραμμική. Όπως σημειώνει ο Drakopoulos, «ένα σχετικά συχνό εύρημα των εμπειρικών ερευνών είναι πως σημαντική αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος δεν αντιστοιχεί σε ανάλογη αύξηση της ατομικής ευτυχίας» (Drakopoulos, 2008, σ. 304). Η αναντιστοιχία αυτή, την οποία ορισμένοι ερευνητές χαρακτηρίζουν ως σχέση φθίνουσας απόδοσης (Schimmel, 2009, σ. 99), έχει χαρακτηριστεί επίσης ως «παράδοξο της ευτυχίας» ή ως «παράδοξο του Easterlin». Η ερμηνεία που δίνει ο ίδιος ο Easterlin είναι πως το εισόδημα είναι ένα «σχετικό μέγεθος», δηλαδή ότι μια αύξηση του εισοδήματος δεν προκαλεί μεγαλύτερη ευτυχία, αν δεν συνεπάγεται και κοινωνική και οικονομική άνοδο του ατόμου σε σύγκριση με την υπόλοιπη κοινωνία (Easterlin, 1974, σ. 111 κ.επ., Easterlin, 1995).⁴

2. *Υγεία και ευτυχία*: Μολονότι η σχέση μεταξύ υγείας και ευτυχίας φαντάζει αυτονόητη, οι ερευνητές διακρίνουν την αντικειμενική κατάσταση της υγείας από την υποκειμενική αντίληψη κάθε ατόμου σχετικά με την κατάσταση της υγείας του (Diener κ.ά., 1999, σ. 287). Η αντικειμενική κατάσταση σχετίζεται μάλλον χαλαρά με το αίσθημα της ευτυχίας. Πράγματι, η εκδήλωση μιας σοβαρής πάθησης μειώνει το αίσθημα της ευτυχίας, όμως η προσαρμογή του ατόμου στις νέες συνθήκες επιτρέπει τη σταδιακή επιστροφή σε υψηλό-

3. Μεταξύ άλλων, ο Easterlin παρέπεμπε στο κείμενο του A. Inkeles, «Industrial man: The relation of status to experience, perception, and value», *American Journal of Sociology*, vol. 66, που δημοσιεύθηκε το 1960.

4. Για μια προσπάθεια κριτικής απάντησης, βλ. Fisher C. S., 2008, «What wealth-happiness paradox? A short note on the American case», *Journal of Happiness Studies*, vol. 9. Ο Fisher ισχυρίζεται πως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν είναι κατάλληλος δείκτης για να μελετήσουμε την ικανοποίηση των ατόμων από τη ζωή τους, καθώς διαμορφώνει μια παραμορφωμένη εικόνα: παραβλέπει την άνιση διανομή του ΑΕΠ στα πραγματικά άτομα, αλλά επίσης παραβλέπει «το κόστος σε προσπάθεια, την προσωπική επένδυση, που απαιτείται για να επιτευχθεί ο πλούτος» (σ. 220). Προτείνει, λοιπόν, την αντικατάσταση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με το οικογενειακό εισόδημα. Υπενθυμίζουμε πως τόσο οι έρευνες του Easterlin και όσων τις αξιοποιούν, όσο και η απάντηση του Fisher αναφέρονται στο σύνολο του πληθυσμού, και δεν ασχολούνται με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις.

τερο βαθμό ευτυχίας (Layard, 2005). Αντίθετα, η υποκειμενική αντίληψη για την κατάσταση της υγείας μας συνδέεται με τρόπο στατιστικά σημαντικό με το αίσθημα της ευτυχίας, «καθώς συνοψίζει τόσο την αντικειμενική κατάσταση όσο και την προσαρμογή του ατόμου σε αυτήν» (Schimmel, 2009, σ. 101).⁵ Παράλληλα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας κατά την ανάλυση πως η σχέση που συνδέει την υγεία και την ευτυχία είναι αμφίδρομη. Δεν επηρεάζει μόνο η υγεία την ευτυχία, αλλά και το αντίστροφο. Άτομα που αισθάνονται ευτυχισμένα και συνεπώς αισιόδοξα και με περισσότερη αυτοπεποίθηση αντεπεξέρχονται καλύτερα στα προβλήματα υγείας και ζουν περισσότερο από άτομα που αισθάνονται λιγότερο ευτυχισμένα (Schimmel, 2009, σ. 102, Layard, 2005, σ. 23, Diener and Sheligman, 2004, σ. 14).

3. *Μορφωτικό επίπεδο και ευτυχία:* Το μορφωτικό επίπεδο συνδέεται με την ευτυχία θετικά αλλά και αρνητικά. Υπό κανονικές συνθήκες, η μόρφωση επιτρέπει ευκολότερη πρόσβαση στην αγορά εργασίας, καλύτερες αμοιβές, μεγαλύτερη δημιουργικότητα και προκαλεί αισθήματα πληρότητας και ικανοποίησης. Πράγματι, οι έρευνες δείχνουν πως μικρές διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο, ιδίως στο χαμηλότερο τμήμα της κλίμακας (π.χ. ανάμεσα σε όσους δεν έχουν συμπληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση και σε όσους έχουν τελειώσει το Λύκειο) συμβάλλουν σημαντικά στο αίσθημα της ευτυχίας. Όμως στο άλλο άκρο της κλίμακας, οι πολύ μορφωμένοι δεν είναι αντίστοιχα ευτυχισμένοι. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο δημιουργεί προσδοκίες αντίστοιχης επαγγελματικής και κοινωνικής θέσης, ενώ η ομάδα με την οποία συγκρίνεται το άτομο είναι συνήθως η κοινωνική και οικονομική ελίτ. Τέτοιες συγκρίσεις και η διάψευση των προσδοκιών που

5. Πρόκειται για το ζήτημα της προσαρμογής, που δεν ισχύει μόνο για την υγεία αλλά και για κάθε παράμετρο της ζωής που σχετίζεται με την υγεία και την υποκειμενική ευημερία. Πριν από μια δεκαετία οι Diener κ.ά. σημείωναν πως «συνχά παρατηρείται σημαντικού βαθμού προσαρμογή τόσο στις θετικές όσο και στις αρνητικές συνθήκες, ωστόσο δεν έχουμε κατανοήσει ικανοποιητικά τις διαδικασίες που σχετίζονται με την προσαρμογή» (Diener κ.ά., 1999, σ. 276).

καλλιεργεί η κοινωνία μπορούν να προκαλέσουν αρνητικά συναισθήματα απογοήτευσης ή ματαίωσης και να μειώσουν σημαντικά το αίσθημα της ευτυχίας (Schimmel, 2009, σ. 102).

Στις επόμενες ενότητες διερευνούμε τη σχέση της ικανοποίησης των ανθρώπων από τη ζωή τους και του αισθήματος της ευτυχίας με την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το οικογενειακό εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, τα κοινωνικά δίκτυα, την κοινωνική εμπιστοσύνη και το αίσθημα ασφάλειας.

2. ΜΕΤΡΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

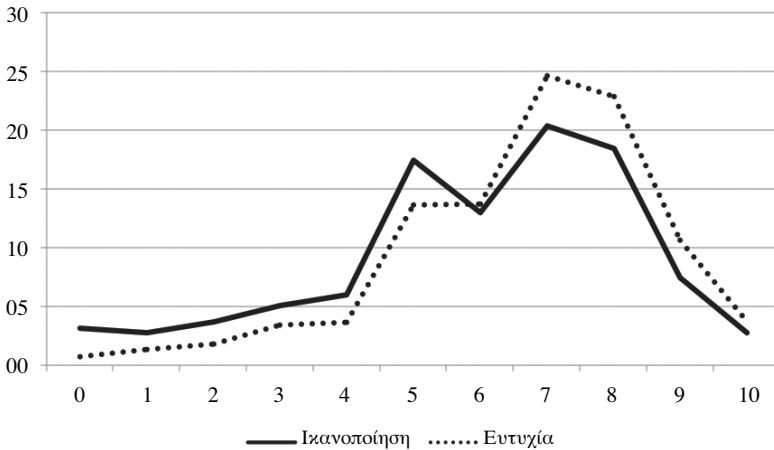
Η ΕΚΕ μετρά⁶ το αίσθημα ευημερίας,⁷ ζητώντας από τα

6. Για την εμπειρική μέτρηση της υποκειμενικής ευημερίας βλ. ενδεικτικά: Veenhoven R., 2010, «Greater happiness for a greater number: Is that possible and desirable?», *Journal of Happiness Studies*, vol. 11, no 5, σ. 611-612. Inglehart R., 1988, «The renaissance of political culture», *The American Political Science Review*, vol. 82, no 4, σ. 1205. Sandvik E., Diener E., Seidlitz L., 1993, «Subjective well-being: The convergence and stability of self-report and non-self-report measures», *Journal of Personality*, vol. 61, no 3. Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., Smith H. L., 1999, «Subjective well-being: Three decades of progress», *Psychological Bulletin*, vol. 125, no 2. Brown J., Bowling A., Flynn T., 2004, *Models of quality of life: A taxonomy, overview and systematic review of the literature*. European Forum on Population Ageing Research, σ. 21 κ.ετ.. Ειδικότερα για την μέτρηση της ευημερίας στην ΕΚΕ, βλ. Huppert F. A., κ.ά., 2009, «Measuring well-being across europe: Description of the ess well-being module and preliminary findings», *Social Indicators Research*, vol. 91, no 3.

7. Ο Veenhoven υποστηρίζει πως η ικανοποίηση ενός ανθρώπου από τη ζωή του γενικά συμπίπτει με την ευτυχία (Veenhoven, 2010, σ. 609), και την υποκειμενική ευημερία. Ο Diener ορίζει την υποκειμενική ευημερία ως την ικανοποίηση του ανθρώπου από τη ζωή του (γνωστική παράμετρος) και το «να αισθάνεται καλά» (συναισθηματική παράμετρος) (Diener κ.ά., 1999). Οι Huppert κ.ά. σημειώνουν πως ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει την ευημερία η ΕΚΕ συνιστά «την πρώτη συστηματική προσπάθεια ανάπτυξης μιας συνεπούς ομάδας μέτρων της υποκειμενικής ευημερίας. Ειδικότερος στόχος ήταν να ενσωματώσει δύο διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις: την ηδονιστική, που ενδιαφέρεται για την χαρά, την απόλαυση και την ικανοποίηση, και την ευδαιμονική, η οποία ενδιαφέρεται για τη λειτουργία και την εκπλήρωση των ατομικών δυνατοτήτων» (Huppert κ.ά., 2009, σ. 303).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

«Πόσο ικανοποιημένος/η είσαστε σήμερα από τη ζωή σας» και
 «Πόσο ευτυχισμένος/η θα λέγατε ότι είσαστε;» (Ποσοστά %)

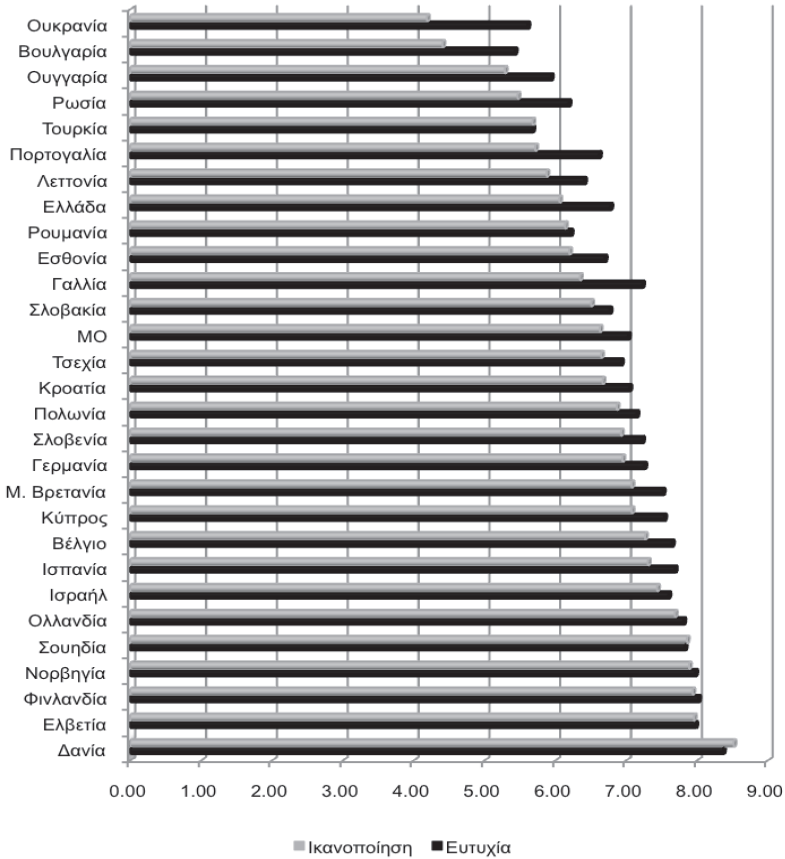

άτομα να δηλώσουν πόσο ικανοποιημένα είναι σήμερα από τη ζωή τους γενικά και πόσο ευτυχισμένα θα έλεγαν ότι είναι, σε γενικές γραμμές.⁸ Μολονότι συναφείς, οι δύο έννοιες δεν είναι ταυτόσημες. Όπως επισημαίνουν οι Caporale κ.ά., η ικανοποίηση από τη ζωή περιλαμβάνει γνωστικά στοιχεία, ενώ η ευτυχία αναφέρεται στα συναισθήματα. Από κοινού συνδιαμορφώνουν το αίσθημα της υποκειμενικής ευημερίας, όμως είναι σκόπιμο να τις μελετάμε και αυτοτελώς (Caporale κ.ά., 2007, σ. 4). Στην ΕΚΕ διαπιστώνουμε πως ικανοποίηση από τη ζωή και ευτυχία παρουσιάζουν παρόμοια διακύμανση (Διάγραμμα 1).

Οι Έλληνες δεν εμφανίζονται ιδιαίτερα ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Ο μέσος όρος των απαντήσεων 6,0 (Παράρτημα Α, Πίνακας 12), τους κατατάσσει στην 22^η θέση μεταξύ των 28 χωρών που συμμετείχαν στον τέταρτο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας. Ομοίως, ο μέσος όρος του αισθήματος υποκειμενικής ευτυχίας 6,7 (Παράρτημα Α, Πίνακας 19) τους κατατάσσει στην 19^η θέση. Οι θέσεις αυτές τοποθετούν την Ελλάδα πλάι στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, την Πορτογαλία και την Τουρκία, δηλαδή χαμηλότερα από εκεί που θα

8. Οι δυνατές απαντήσεις κινούνταν στην κλίμακα από το 0 ως το 10.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
 Ικανοποίηση από τη ζωή τους και αίσθημα υποκειμενικής
 ευτυχίας - Σύνολο Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας

προσδοκούσαμε με βάση τον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης⁹ (Διάγραμμα 2).

9. Η Ελλάδα στην τελευταία έκδοση καταλαμβάνει την 25^η θέση μεταξύ 182 κρατών, και περιλαμβάνεται στην ομάδα κρατών με πολύ υψηλή ανθρώπινη ανάπτυξη. Βλ. UNDP, 2009, *Human Development Report 2009. Statistical Annex*, New York, Palgrave Macmillan. Το γεγονός ότι οι διαφορές στην ικανοποίηση από τη ζωή «δεν αντικατοπτρίζουν τις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες με τρόπο άμεσο και απλό», το υποδείκνυε ο Inglehart ήδη από το 1988. Βλ. Inglehart R., 1988, «The renaissance of political culture», *The American Political Science Review*, vol. 82, no 4, σ. 1205 και 1208.

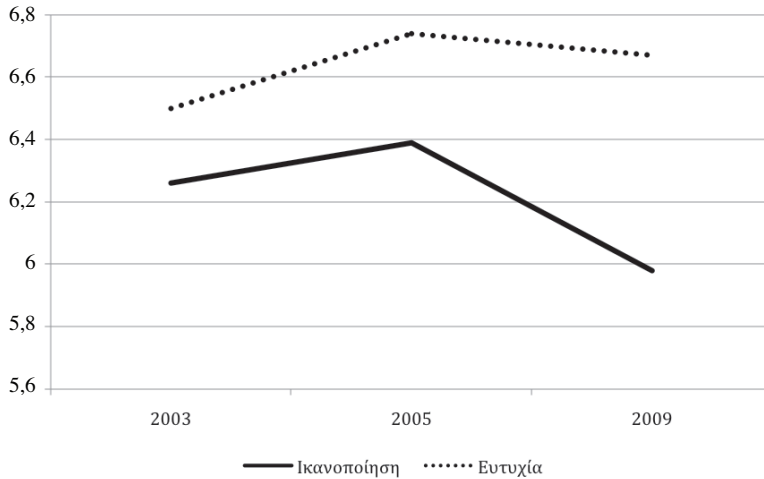
Το εύρημα αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, καθώς δεν παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση από τις αντίστοιχες τιμές της τελευταίας τριακονταετίας. Όπως δείχνει ο Veenhoven, η Ελλάδα κατατάσσεται στις χώρες με σταθερές τιμές ικανοποίησης, από το 1981 που διαθέτουμε ανάλογες μετρήσεις (Veenhoven, 2007, σ. 1, 10). Η σταθερότητα στην έκφραση ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα μας επιτρέπει να σκεφθούμε πως πέρα από τους αντικειμενικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ατομική ευημερία, είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε την επίδραση και πολιτισμικών παραγόντων. Πράγματι, στη βιβλιογραφία συναντούμε την αναφορά σε μια σταθερή πολιτισμική παράμετρο (cultural component)¹⁰ η οποία επηρεάζει την έκφραση της ευτυχίας.

Σε σύγκριση με τους δύο πρώτους γύρους της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, καταγράφεται σαφής τάση μείωσης της ικανοποίησης που νοιώθουν οι Έλληνες από τη ζωή τους. Η μείωση αυτή δεν αντανακλάται στο αίσθημα της προσωπικής ευτυχίας (Διάγραμμα 3). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η «ευτυχία» είναι μια περισσότερο «βαρεια» μεταβλητή, λιγότερο εξαρτημένη από την καθημερινότητα και τις δυσκολίες οι οποίες φαίνονται ως προσωρινές. Η επαλήθευση αυτής της υπόθεσης μένει να διερευνηθεί μετά τη διενέργεια του 5^{ου} γύρου της ΕΚΕ, οπότε θα μπορούμε να μελετήσουμε την εξέλιξη των δύο μεγεθών όχι πια στις αρχές της κρίσης, αλλά στη διάρκεια της.

10. Ο Inglehart υποστηρίζει πως πίσω από τις απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με την ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους «βρίσκεται μια σταθερή πολιτισμική παράμετρος (...) Οι απαντήσεις αντικατοπτρίζουν τόσο βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις (οι οποίες οφείλονται στα άμεσα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα) όσο και από μια μακροπρόθεσμη πολιτισμική παράμετρο. (...) Προτείνω πως η πολιτισμική παράμετρος των διαφοροποιήσεων μεταξύ των κρατών αντικατοπτρίζει την ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία κάθε έθνους». Inglehart R., 1988, «The renaissance of political culture», *The American Political Science Review*, vol. 82, no 4, σ. 1207. Και ο Easterlin, αναφέρεται σε πολιτισμικούς παράγοντες (cultural factors παραπέμποντας στο παραπάνω κείμενο του Inglehart. Βλ. Easterlin R. A., 1995, «Will raising the incomes of all increase the happiness of all?», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 27, σ. 42.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Διαχρονική εξέλιξη της ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους και του αισθήματος προσωπικής ευτυχίας, στον 1ο, 2ο και 4ο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ

Είναι σε κάποιο βαθμό αναμενόμενο η ευτυχία και η ικανοποίηση που νοιώθει κανείς από τη ζωή του να επηρεάζεται από κοινωνικούς και δημογραφικούς παράγοντες, καθώς οι κρίσεις και οι ευκαιρίες, τα βάρη του παρελθόντος και οι υποσχέσεις του μέλλοντος, μεταβάλλουν τόσο τις γνωστικές όσο και τις συναισθηματικές παραμέτρους του αισθήματος της ευημερίας (Easterlin, 1974, Veenhoven, 2010).¹¹

Στον τέταρτο γύρο της ΕΚΕ ο μέσος όρος της ικανοποίησης

11. Σύμφωνα με τις υφιστάμενες έρευνες «υψηλότερα επίπεδα ευημερίας σχετίζονται με υψηλότερο εισόδημα και κοινωνικο-οικονομική θέση, με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, με γάμο χωρίς παιδιά ή με παιδιά μικρότερα των πέντε ετών, με τη χώρα στην οποία ζει το άτομο και με καλή υγεία». Bowling A., Windsor J., 2001, «Towards the good life: A population survey of dimensions of quality of life», *Journal of Happiness Studies*, vol. 2, no 1, σ. 57.

και της ευτυχίας φθίνει με την αύξηση της ηλικίας.¹² Από την άλλη μεριά, ανύπαντροι και παντρεμένοι εμφανίζονται περισσότερο ικανοποιημένοι και ευτυχισμένοι σε σύγκριση με όσους αντιμετωπίζουν προβλήματα στην οικογενειακή τους ζωή.¹³ Η εργασία και το οικογενειακό εισόδημα φαίνεται πως επηρεάζουν θετικά τα αισθήματα ικανοποίησης και ευτυχίας (βλ. Πίνακα 1).

Το εισόδημα, όπως έδειξε ο Easterlin (1974), δεν είναι απόλυτο μέγεθος. Είναι το μέσον για να ανταποκριθεί κανείς στις ανάγκες και να ικανοποιήσει τις προσδοκίες του, ατομικές και οικογενειακές. Η ΕΚΕ μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε και την υποκειμενική αντίληψη των ερωτωμένων για το οικογενειακό τους εισόδημα. Διαπιστώνουμε πως όσο δυσκολότερα «τα βγάζει πέρα» το νοικοκυριό και όσο δυσκολότερο θεωρούν τα άτομα πως θα είναι να δανειστούν χρήματα σε περίπτωση ανάγκης, τόσο χαμηλότερη είναι η ικανοποίηση από τη ζωή τους και το αίσθημα υποκειμενικής ευτυχίας (βλ. Πίνακα 2).

12. Ο Pichler διερευνά για ποιο λόγο, παρά τις αυξημένες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι νέοι ενήλικες (15-29 ετών), εξακολουθούν να δηλώνουν εξαιρετικά ευτυχισμένοι. Στηριγμένος σε ευρήματα του πρώτου γύρου της ΕΚΕ, διαπιστώνει πως η ηλικιακή αυτή ομάδα δεν εξαρτάται τόσο πολύ από τις υλικές βιοτικές συνθήκες όσο τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ αντίθετα οι κοινωνικές επαφές συμβάλλουν σημαντικά στην αντίληψη των νέων για την ευημερία τους και την ποιότητα της ζωής τους (Pichler, 2006, σ. 435-436). Από την άλλη μεριά, οι Diener κ.ά. υποστηρίζουν πως στις πρόσφατες έρευνες, η ηλικία δεν συνεπάγεται μικρότερη ευτυχία, καθώς «οι ηλικιωμένοι είναι πλέον περισσότερο υγιείς και παραμένουν ενεργοί σε περισσότερους τομείς, σε σύγκριση με τις προηγούμενες γενιές» (Diener κ.ά., 1999, σ. 291).

13. Σύμφωνα με τον Veenhoven «η ενσωμάτωση σε πρωτογενή δίκτυα, και ιδίως ο γάμος, φαίνεται πως παίζει καθοριστικό ρόλο στην ευτυχία. Η σχέση αυτή ισχύει σε όλους τους πολιτισμούς. Παραδόξως, η παρουσία τέκνων δεν σχετίζεται με την ευτυχία, τουλάχιστον στα σύγχρονα δυτικά κράτη» (Veenhoven, 2010, σ. 618). Οι Diener κ.ά. συνοψίζουν σχετικά ευρήματα μεγάλου αριθμού ερευνών ως εξής: «οι παντρεμένοι αναφέρουν πως είναι περισσότερο ευτυχισμένοι από όσους δεν παντρεύτηκαν ποτέ, τους διαζευγμένους ή τους χήρους. Μεταξύ των ανύπαντρων, όμως, όσοι συγκατοικούν με το σύντροφό τους είναι –σε ορισμένες χώρες– σημαντικά πιο ευτυχισμένοι από όσους ζουν μόνοι τους» (Diener κ.ά., 1999, σ. 289).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Ικανοποίηση από τη ζωή, αίσθημα ευτυχίας
και κοινωνικοδημογραφικά γνωρίσματα*

	Ικανοποιημέ- νοι από τη ζωή τους (Μέσος όρος)	Ευτυχι- σμένοι (Μέσος όρος)		Ικανοποιημέ- νοι από τη ζωή τους (Μέσος όρος)	Ευτυχι- σμένοι (Μέσος όρος)
<i>Σύνολο</i>	<i>6,0</i>	<i>6,7</i>	<i>Σύνολο</i>	<i>6,0</i>	<i>6,7</i>
ΗΛΙΚΙΑ			ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ		
ΕΙΣΟΔΗΜΑ			ΕΙΣΟΔΗΜΑ		
έως 29 ετών			μέχρι 500 €	5,2	5,3
6,3	7,2		501-700 €	5,1	6,3
30-39	6,2	6,9	701-900 €	5,4	5,9
40-49	6,0	6,7	901-1080 €	6,0	6,6
50-59	5,8	6,2	1081-1300 €	6,0	6,8
60-69	5,7	6,3	1301-1560 €	5,9	6,4
άνω των 70 ετών	5,7	6,3	1561-1900 €	6,1	6,6
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ			1901-2300 €	6,3	6,9
ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ			2301-3000 €	6,5	7,1
Ανύπαντροι/ες	6,2	6,9	πάνω από 3000 €	7,0	7,3
Παντρεμένοι/ες	6,1	6,7	ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ		
Διαζευγμένοι/ες	5,3	6,0	ΕΠΙΠΕΔΟ		
Χήροι/ες	5,2	5,7	Αναλφάβητοι	5,0	5,7
Σε διάσταση	3,8	5,7	Δημοτικό	5,7	6,4
ΕΡΓΑΣΙΑ			Γυμνάσιο	5,8	6,5
Εργαζόμενοι	6,1	6,8	Λύκειο	6,1	6,8
Άνεργοι	5,6	6,4	Μεταδευτ/θμια	5,8	6,8
ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ			ΑΕΙ-ΤΕΙ	6,4	7,1
Πολύ καλή	6,4	7,2	Μεταπτυχιακό	6,0	6,8
Καλή	5,8	6,5			
Μέτρια	5,1	5,8			
Κακή	5,0	5,6			
Πολύ κακή	3,6	4,8			

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ικανοποίηση από τη ζωή τους, υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας και υποκειμενική πρόσληψη της οικονομικής κατάστασης του νοικοκυριού – (Μέσος όρος)

	Ικανοποιημένοι από τη ζωή τους	Ευτυχησμένοι
<i>Σύνολο</i>	6,0	6,7
Με το σημερινό εισόδημα του νοικοκυριού...		
...ζεις άνετα	6,7	7,2
...τα καταφέρνεις	6,4	7,0
...τα βγάζεις πέρα δύσκολα	5,7	6,4
...τα βγάζεις πέρα πολύ δύσκολα	5,1	6,0
Εάν για κάποιον λόγο βρισκόσασταν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση και έπρεπε να δανειστείτε χρήματα για να καλύψετε τις υποχρεώσεις σας, πόσο δύσκολο ή εύκολο θα ήταν αυτό;		
Πολύ δύσκολο	5,4	6,1
Αρκετά δύσκολο	5,9	6,6
Ούτε εύκολο ούτε δύσκολο	6,3	7,0
Αρκετά εύκολο	6,5	7,1
Πολύ εύκολο	6,6	7,0

Η υποκειμενική ευημερία επηρεάζεται και από το μορφωτικό επίπεδο. Ωστόσο, η σχέση μόρφωσης και ευτυχίας δεν είναι γραμμική, όπως επισημάναμε παραπάνω. Στα δεδομένα του τέταρτου γύρου της ΕΚΕ φαίνεται πως σε γενικές γραμμές το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο συνοδεύεται από υψηλότερη ικανοποίηση και ευτυχία. Η γενική αυτή εικόνα διαταράσσεται σε δύο σημεία: όσοι έχουν πραγματοποιήσει μεταλυκειακές σπουδές είναι λιγότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους σε σύγκριση με όσους έχουν απολυτήριο Λυκείου.¹⁴ Μεγαλύτερη κάμψη στην ικανοποίηση

14. Ένας από τους λόγους της μειωμένης ικανοποίησης όσων έχουν πραγματοποιήσει μεταλυκειακές σπουδές εκτός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ίσως αναφέρεται στις ιδιαιτερότητες οργάνωσης και αναγνώρισης

από τη ζωή και στο αίσθημα ευτυχίας καταγράφεται για όσους έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές, επαληθεύοντας το εύρημα και άλλων ερευνών,¹⁵ πως οι πολύ μορφωμένοι δεν είναι αντίστοιχα ευτυχισμένοι, καθώς η κοινωνία δεν είναι έτοιμη να ανταμείψει επαγγελματικά και οικονομικά τα επιπλέον προσό- ντα, ανάλογα με τις προσδοκίες που καλλιεργεί (βλ. Πίνακα 1).

Τέλος, όπως είναι αναμενόμενο, η εκτίμηση των ερωτηθέ- ντων για την κατάσταση της υγείας τους επηρεάζει θετικά το αίσθημα ευημερίας (βλ. Πίνακα 1).¹⁶

Η ύπαρξη κοινωνικών δικτύων και η συχνότητα κοινωνικών επαφών, επίσης επηρεάζουν την ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους.¹⁷ Η ύπαρξη κάποιου προσώπου με το οποίο μπορεί κανείς να συζητά προσωπικά θέματα, οι τακτικές συ- ναντήσεις με φίλους, συγγενείς ή συναδέλφους σε κοινωνικές εκδηλώσεις,¹⁸ αλλά και η εκτίμηση πως οι συναντήσεις αυτές ανταποκρίνονται τουλάχιστον στην τυπική για την ηλικία των

των τίτλων σπουδών τους. Πρόκειται για άτομα που «δεν πέτυχαν» στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με τους ποικίλους στιγματισμούς που συνδέεται αυτή η «αποτυχία». Ταυτόχρονα, πρόκειται για ανθρώπους που παρά την επένδυση σε χρήμα και προσπάθεια, οι σπουδές τους δεν αναγνωρίζονται ως «πανεπιστημιακές» όταν βγαίνουν στην αγορά εργασίας.

15. Βλ. Bowling A., Windsor J., 2001, «Towards the good life: A population survey of dimensions of quality of life», *Journal of Happiness Studies*, vol. 2, no 1, σ. 73-74.

16. Veenhoven R., 2010, «Greater happiness for a greater number: is that possible and desirable?», *Journal of Happiness Studies*, vol. 11, no 5, σ. 619. Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., Smith H. L., 1999, «Subjective well-being: three decades of progress», *Psychological Bulletin*, vol. 125, no 2, σ. 293.

17. «Ο τρόπος με τον οποίο σχετίζεται κανείς με άλλα άτομα και με την κοινωνία αποτελεί κεντρική παράμετρο της υποκειμενικής ευημερίας. Η διαπίστωση αυτή αντικατοπτρίζεται στις εργασίες για το κοινωνικό κεφάλαιο, οι οποίες συνδέουν τους κοινωνικούς δεσμούς κάθε ομάδας με το μέσο επίπεδο ευτυχίας και ικανοποίησης, υγείας και παραγωγικότητας» (Huppert κ.ά., 2009, σ. 304).

18. Επιφυλάξεις για τη σχέση ανάμεσα «στην ποσότητα των κοινωνικών συναντήσεων και την ευημερία» έχει εκφράσει ο Nezelek (στο Kafetsios, 2006: 129). Η πρώτη ανάγνωση των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της EKE δεν υποστηρίζει μια τέτοια επιφύλαξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ικανοποίηση από τη ζωή τους, υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας και κοινωνικά δίκτυα (Μέσος όρος)

	Ικανοποιημένοι από τη ζωή τους	Ευτυχι- σμένοι
Σύνολο	6,0	6,7
Έχετε κάποιο πρόσωπο με το οποίο να μπορείτε να μιλήσετε για πολύ δικά σας και προσωπικά ζητήματα;		
Ναι	6,0	6,8
Όχι	5,4	5,8
Πόσο συχνά συναντιέστε με φίλους, συγγενείς ή συναδέλφους σε κοι- νωνικές εκδηλώσεις;		
Ποτέ	4,7	4,9
Λιγότερο από 1 φορά το μήνα	5,2	5,8
1 φορά το μήνα	6,1	6,7
Αρκετές φορές το μήνα	5,9	6,7
1 φορά την εβδομάδα	6,2	7,0
Αρκετές φορές την εβδομάδα	6,5	7,3
Κάθε μέρα	5,9	6,9
Πόσο συχνά θα λέγατε ότι συμμετέχετε σε κοινωνικές εκδηλώσεις σε σύγκριση με άλλους ανθρώπους της ηλικίας σας;		
Πολύ λιγότερο	5,2	5,7
Λιγότερο	5,5	6,2
Το ίδιο	6,2	6,9
Συχνότερα	6,3	7,1
Πολύ συχνότερα	6,4	6,8

ερωτωμένων συχνότητα, επηρεάζουν θετικά το αίσθημα υποκειμενικής ευημερίας (βλ. Πίνακα 3). Συγκεκριμένα, όσοι έχουν κάποιο έμπιστο πρόσωπο με το οποίο μπορούν να συζητούν αισθάνονται πολύ περισσότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους και ευτυχισμένοι από όσους δεν έχουν ένα τέτοιο πρόσωπο. Ομοίως, η συχνότητα των κοινωνικών συναναστροφών συμβάλει θετικά στο αίσθημα ευημερίας. Περισσότερο ευτυχισμένοι και ικανοποιημένοι από τη ζωή τους εμφανίζονται όσοι δηλώ-

νουν πως συναντώνται με φίλους, συγγενείς και συναδέλφους αρκετές φορές την εβδομάδα. Όμως, η πίεση για ακόμη συχνότερες επαφές φαίνεται να συνδυάζεται με χαμηλότερα επίπεδα ευτυχίας (βλ. Πίνακα 3). Τέλος, φαίνεται πως η σύγκριση με την κοινωνική ζωή των συνομηλίκων παίζει κάποιο ρόλο στο αίσθημα ευημερίας. Όσοι εκτιμούν πως συναντιώνται με φίλους, συγγενείς και συναδέλφους το ίδιο συχνά ή συχνότερα από τους ανθρώπους της ηλικίας τους, εμφανίζονται περισσότερο ικανοποιημένοι και ευτυχισμένοι από τον μέσο όρο.

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις επιβεβαιώνουν ότι γνωρίσματα όπως η ηλικία, το κοινωνικό κεφάλαιο¹⁹ αλλά και τα ατομικά επιτεύγματα (π.χ. μορφωτικό επίπεδο, εισόδημα κ.λπ.), η οικογενειακή και εργασιακή ασφάλεια, συνδιαμορφώνουν το αίσθημα ευημερίας, όπως αποτυπώνεται στις δύο μεταβλητές που μας απασχολούν.²⁰ Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε πως η ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους και το αίσθημα της προσωπικής ευτυχίας συνδέονται επίσης και με μια σειρά στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών που αφορούν την κοινωνία και τη θέση του ατόμου σε αυτήν.

4. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ

Η εμπιστοσύνη είναι έννοια που απασχολεί την κοινωνική και πολιτική έρευνα (βλ. ενδεικτικά Inglehart, 1988, σ. 1204), καθώς

19. Ο Pichler σημειώνει για το κοινωνικό κεφάλαιο και τη σχέση του με την ευημερία: «ο όρος κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται συνήθως στην εμπιστοσύνη, στο ενδιαφέρον για τους ανθρώπους που βρίσκονται κοντά μας, στην προθυμία να ζήσουμε σύμφωνα με τους κανόνες της κοινότητας στην οποία ανήκουμε και να τιμωρήσουμε όσους δεν το πράττουν» (Bowles και Gintis). Περιλαμβάνει τις κοινωνικές δεξιότητες, τις κοινωνικές σχέσεις ή δίκτυα και τις στάσεις, τις αξίες, τις παραδόσεις και τους κανόνες (Bourdieu, Coleman, Glaeser). «Το κοινωνικό κεφάλαιο επιτρέπει, ιδίως στους νέους ανθρώπους, να βρουν τη θέση τους στην κοινωνία» (Pichler, 2006, σ. 423).

20. Υπενθυμίζουμε πως εδώ παρουσιάζουμε μια προκαταρκτική εικόνα της σχέσης μεταξύ των μεταβλητών. Η πληρέστερη διακρίβωσή της απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

θεωρείται πως σχετίζεται με ποικίλες παραμέτρους του κοινωνικού βίου, από την κοινωνική δικαιοσύνη ως τη σταθερότητα της δημοκρατίας, από την κοινωνική ενσωμάτωση ως την ανεκτικότητα. Όντας σημαντική παράμετρος του κοινωνικού κεφαλαίου, η κοινωνική εμπιστοσύνη σχετίζεται με μια σειρά παραμέτρων, όπως η ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους, το αίσθημα της προσωπικής ευτυχίας, η υγεία, το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα κ.λπ.

Σε ερμηνευτικό επίπεδο είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε την αιτιακή σχέση που συνδέει την εμπιστοσύνη με τις παραμέτρους αυτές. Οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα (Newton, 2010). Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες προτάθηκε η άποψη πως η εμπιστοσύνη είναι χαρακτηριστικό της προσωπικότητας, καλλιεργείται στα πρώτα παιδικά χρόνια, συνοδεύει το άτομο διά βίου, και εκδηλώνεται από κοινού με την αισιοδοξία, την πίστη στη συνεργασία και στην ικανότητα των ανθρώπων να επιλύουν τις διαφορές τους. Μια δεύτερη προσέγγιση θεωρεί την εμπιστοσύνη στην κοινωνία προϊόν των εμπειριών του ενήλικου βίου. Στηριγμένη σε ερευνητικά δεδομένα, υποστηρίζει πως η εμπιστοσύνη αποτελεί γνώρισμα των «κερδισμένων» και των «εχόντων» σε μια κοινωνία, αφού αυτοί παίρνουν ευκολότερα το ανάλογο ρίσκο (Putnam στο Newton, 2010). Μια διαφορετική προσέγγιση υποστηρίζει πως η εμπιστοσύνη είναι γνώρισμα της πολιτικής κουλτούρας, το οποίο διαχέεται στα άτομα μέσα από τη λειτουργία των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Η προσέγγιση αυτή ερμηνεύει καλύτερα τις διαφορές που καταγράφονται στα επίπεδα εμπιστοσύνης όταν συγκρίνουμε διαφορετικά κράτη. Σύμφωνα με αυτήν, η συμμετοχή σε θεσμούς όπως οι εθελοντικές οργανώσεις, που στηρίζονται στην εμπιστοσύνη και ταυτόχρονα την προάγουν, ενισχύει τα άτομα ώστε να επιδεικνύουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην κοινωνία.²¹

21. Πρβλ. για την Ελλάδα Παναγιωτοπούλου Ρ., Παπλιάκου Β., 2007, «Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Σωτηρόπουλος Δ. Α., 2007, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε

Για τη μέτρηση της κοινωνικής εμπιστοσύνης, στην ΕΚΕ ζητήθηκε από τα άτομα να δηλώσουν αν *μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους ανθρώπους, ή πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας, αν οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να τους εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή θα ήταν δίκαιοι απέναντί τους, και αν οι άνθρωποι τις περισσότερες φορές βοηθάνε τον άλλο, ή νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους.*²² Και στις τρεις περιπτώσεις, η επιφυλακτικότητα και η δυσπιστία απέναντι στους άλλους ανθρώπους συνδέονται με χαμηλή ικανοποίηση των ερωτηθέντων από τη ζωή τους και χαμηλό αίσθημα ευτυχίας (βλ. Πίνακα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ικανοποίηση από τη ζωή τους, υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας και εμπιστοσύνη στην κοινωνία (Μέσος όρος)

	Ικανοποιημένοι από τη ζωή τους	Ευτυχι- σμένοι
<i>Σύνολο</i>	6,0	6,7
Μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους;		
Να είμαστε επιφυλακτικοί	5,8	6,6
(Ουδέτερη στάση)	6,2	6,8
Να έχουμε εμπιστοσύνη	6,2	6,9
Οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία ή θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;		
Θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν	5,8	6,5
(Ουδέτερη στάση)	6,2	6,8
Θα ήταν δίκαιοι	6,2	7,0

συγκριτική προοπτική: Σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

22. Οι δυνατές απαντήσεις κινούνταν στην κλίμακα από το 0 ως το 10.

Οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλο ή νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;

Νοιάζονται για τον εαυτό τους	5,8	6,5
(Ουδέτερη στάση)	6,3	6,9
Προσπαθούν να βοηθήνε	6,1	6,9

5. ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΜΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Κεντρικό θέμα στην ατζέντα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης έχει καταστεί τις τελευταίες δεκαετίες η εγκληματικότητα. Ουσιαστικά, η καταγεγραμμένη στις στατιστικές «πραγματική» εγκληματικότητα δεν έχει νόημα για τους πολίτες, ακόμη και αν έχουν πρόσβαση στις στατιστικές αυτές. Αυτό που διαμορφώνει τις στάσεις και συμπροσδιορίζει την πολιτική συμπεριφορά είναι η προσλαμβανόμενη εγκληματικότητα και η ερμηνεία της τόσο στους δημόσιους λόγους (πολιτικοί, ΜΜΕ), όσο και από τα ίδια τα άτομα.²³

Για τη διερεύνηση του αισθήματος ασφάλειας των πολιτών, η ΕΚΕ ζήτησε από τα άτομα να δηλώσουν πόσο ασφαλή νοιώθουν περπατώντας μόνα στη γειτονιά τους όταν νυχτώσει, αν ανησυχούν μήπως τους διαρρήξουν το σπίτι και αν ανησυχούν μήπως πέσουν θύματα άσκησης βίας. Σχεδόν 6 στους 10 (57,1%) αισθάνονται ασφαλείς όταν περπατούν μόνοι στη γειτονιά τους τη νύχτα (βλ. Πίνακα 22Α). Ωστόσο, περισσότεροι από τους μισούς (54,4%) ανησυχούν σε κάποιο βαθμό μήπως τους διαρρήξουν το σπίτι, και τέσσερις στους δέκα (39,9%) ανησυχούν μήπως πέσουν θύματα άσκησης βίας.

Από την έρευνα προκύπτει πως όσοι είναι ικανοποιημένοι από τη ζωή τους και αισθάνονται ευτυχημένοι, νοιώθουν ταυτόχρονα και περισσότερο ασφαλείς και δεν ανησυχούν ιδιαίτερα μήπως πέσουν θύματα εγκληματικής συμπεριφοράς (βλ. Πίνακα 5). Βέβαια, η αναζήτηση αιτιακών σχέσεων οδηγεί σε

23. Πέρα από τις πολιτικές παραμέτρους, ο «φόβος του εγκλήματος» περιλαμβάνει και καθαρά οικονομικές. Ο Moore (2006), π.χ., αναφέρεται στη σκιάδη αποτίμηση του κόστους που έχει η μείωση του φόβου αυτού.

έναν φαύλο κύκλο: Δεν είναι δυνατόν από μια πρώτη ανάγνωση να πούμε με βεβαιότητα αν το αίσθημα ευημερίας επηρεάζει το αίσθημα ασφάλειας, ή αν ισχύει το αντίστροφο. Οπωσδήποτε, οι παράμετροι που σχετίζονται με την υποκειμενική ευημερία μπορούν, υπό προϋποθέσεις, να διασφαλίζουν εμπράκτως μεγαλύτερη ασφάλεια (π.χ. κατοικία σε περιοχές με χαμηλή εγκληματικότητα, μίσθωση υπηρεσιών ιδιωτικής φύλαξης κ.λπ.).²⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ικανοποίηση από τη ζωή τους, υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας και αίσθημα ασφάλειας (Μέσος όρος)

	Ικανοποιημένοι από τη ζωή τους	Ευτυχι- σμένοι
<i>Σύνολο</i>	6,0	6,7
Πόσο ασφαλής νοιώθετε περπατώντας μόνος σας σε αυτή τη γειτονιά ή περιοχή όταν νυχτώσει;		
Πολύ ασφαλής	6,4	6,9
Ασφαλής	6,2	6,9
Ανασφαλής	5,8	6,5
Πολύ ανασφαλής	5,1	6,0
Ανησυχείτε μήπως σας διαρρήξουν το σπίτι;		
Ανησυχά πάντα ή σχεδόν πάντα	5,4	6,0
Ανησυχώ μερικές φορές	5,8	6,7
Ανησυχώ σπάνια	6,0	6,7
Δεν ανησυχώ ποτέ	6,7	7,1
Ανησυχείτε μήπως πέσετε θύμα άσκησης βίας;		
Ανησυχώ πάντα ή σχεδόν πάντα	5,0	6,1
Ανησυχώ μερικές φορές	5,9	6,6
Ανησυχώ σπάνια	5,7	6,5
Δεν ανησυχώ ποτέ	6,5	7,0

24. Για μια κριτική αποτίμηση των δυνατοτήτων αλλά και των περιορισμών που συναντά η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα στη διερεύνηση του «φόβου του εγκλήματος», βλ. Τσίγκανου, 2007, σ. 205 κ.επ.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις που παρουσιάσαμε παραπάνω δείχνουν ότι το αίσθημα της ευτυχίας και η ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους αποτελούν δείκτες υποκειμενικής ευημερίας, αρκετά ευαίσθητους στις μεταβολές της κοινωνικής θέσης, της οικονομικής ευημερίας και της ψυχικής και σωματικής υγείας. Τα ευρήματα του τέταρτου γύρου της ΕΚΕ για την Ελλάδα επιβεβαιώνουν τις προβλέψεις της υφιστάμενης θεωρίας: Πράγματι, οι νέοι, όσοι έχουν σταθερή οικογενειακή ζωή, όσοι διαθέτουν ένα κοινωνικό δίκτυο που καλύπτει τις συναισθηματικές ανάγκες τους, διαθέτουν εισόδημα το οποίο τους επιτρέπει να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους, έχουν επαρκή μόρφωση και εργασία είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους και αισθάνονται περισσότερο ευτυχισμένοι. Επίσης, οι ευτυχισμένοι και ικανοποιημένοι δείχνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους άλλους ανθρώπους και αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια.

Τα αναμενόμενα αυτά ευρήματα, ωστόσο, αποτελούν αφετηρία για νέους προβληματισμούς. Τι κάνει η κοινωνία μας για τους ανθρώπους που βρίσκονται κάτω από το κατώφλι της υποκειμενικής ευημερίας; Κατά πόσο σημαντικές παράμετροι όπως τα κοινωνικά δίκτυα και η ένταση των κοινωνικών επαφών εξαρτώνται εντέλει από άλλες παραμέτρους όπως η οικονομική κατάσταση ή η εργασία; Κατά πόσο η εμπιστοσύνη και η ασφάλεια των ευτυχισμένων δεν είναι η –εν πολλοίς– ταξική προϋπόθεση της ευτυχίας τους; Κατά πόσο, δηλαδή, πίσω από τα αυτονόητα, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις δύο αυτές μεταβλητές για να δούμε κριτικά την υποκείμενη πραγματικότητα; Και, σε αυτήν την περίπτωση, πιθανότατα οδηγούμαστε στη διαπίστωση ενός ελλείμματος ευτυχίας στην ελληνική κοινωνία, αφού χώρες με αντίστοιχη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη εμφανίζονται πολύ περισσότερο ευτυχισμένες. Βέβαια, η έρευνα πεδίου της ΕΚΕ πραγματοποιήθηκε την περίοδο κατά την οποία οι Έλληνες άρχιζαν να αντιλαμβάνονται το μέγεθος της οικονομικής κρίσης. Αυτές οι παράμετροι καλούν για μια διαφορετική διερεύνηση των ευρημάτων, τόσο σε εθνικό όσο και σε συγκριτικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ**Ελληνόγλωσσες**

- Παναγιωτοπούλου Ρ., Παπλιάκου Β., 2007, «Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Σωτηρόπουλος Δ. Α., 2007, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: Σύνομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Τσίγκανου Ι., 2007, «Ο “φόβος του εγκλήματος”: Δεδομένα και μεθοδολογικά παραλείπόμενα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσσες

- Bowling A., Windsor J., 2001, «Towards the good life: A population survey of dimensions of quality of life», *Journal of Happiness Studies*, vol. 2, no 1, σ. 55-81.
- Brown J., Bowling A., Flynn T., 2004, *Models of quality of life: A taxonomy, overview and systematic review of the literature*, European Forum on Population Ageing Research.
- Caporale G. M., Georgellis Y., Tsitsianis N., Yin Y. P., 2007, *Income and happiness across europe: Do reference values matter?*, Munich, CESIFO Working Paper No. 2146.
- Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., Smith H. L., 1999, «Subjective well-being: Three decades of progress», *Psychological Bulletin*, vol. 125, no 2, σ. 276-302.
- Diener E., Sheligman M. E., 2004, «Beyond money: toward an economy of well-being», *Psychological Science in the Public Interest*, vol. 5, no 1, σ. 1-31.
- Drakopoulos S. A., 2008, «The paradox of happiness: towards an alternative explanation», *Journal of Happiness Studies*, vol. 9, no 2, σ. 303-315.
- Easterlin R. A., 1974, «Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence», στο P. David, M. Reder (επιμ.), *Nations and households in economic growth: Essays in honor of Moses Abramowitz*, New York, Academic Press.
- Easterlin R. A., 1995, «Will raising the incomes of all increase the happiness of all?», *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 27, σ. 35-47.

- Fisher C. S., 2008, «What wealth-happiness paradox? A short note on the American case», *Journal of Happiness Studies*, vol. 9, no 2, σ. 219-226.
- Huppert F. A., Marks N., Clark A., Siegrist J., Stutzer A., Vitterso J., κ.ά., 2009, «Measuring well-being across europe: Description of the ess well-being module and preliminary findings», *Social Indicators Research*, vol. 91, no 3, σ. 301-315.
- Inglehart R., 1988, «The renaissance of political culture», *The American Political Science Review*, vol. 82, no 4, σ. 1203-1230.
- Jowell R., Eva G., 2009, «Happiness is not enough: Cognitive judgements as indicators of national wellbeing», *Social Indicators Research*, vol. 91, no 3, σ. 317-328.
- Kafetsios K., 2006, «Social support and well-being in contemporary Greek society: Examination of multiple indicators at different levels of analysis», *Social Indicators Research*, vol. 76, no 1, σ. 127-145.
- Layard R., 2005, *Happiness: Lessons from a New Science*, New York, Penguin.
- Moore S. C., 2006, «The value of reducing fear: an analysis using the European Social Survey», *Applied Economics*, vol. 38, σ. 115-117.
- Newton K., 2010, *Social and political trust*, Ανάκτηση από <http://essedunet.nsd.uib.no/cms/topics/2/>
- Pichler F., 2006, «Subjective quality of life of young europeans. feeling happy but who knows why?», *Social Indicators Research*, vol. 75, no 3, σ. 419-444.
- Sandvik E., Diener E., Seidlitz L., 1993, «Subjective well-being: The convergence and stability of self-report and non-self-report measures», *Journal of Personality*, vol. 61, no 3, σ. 317-342.
- Schimmel J., 2009, «Development as happiness: The subjective perception of happiness and undp's analysis of poverty, wealth and development», *Journal of Happiness Studies*, vol. 10, no 1, σ. 93-111.
- Veenhoven R., 2007, *Trend average happiness in nations 1946-2006: How much people like the life they live*. World Database of Happiness, Trend Report 2007-1.
- Veenhoven R., 2010, «Greater happiness for a greater number: Is that possible and desirable?» *Journal of Happiness Studies*, vol. 11, no 5, σ. 605-629.

ΘΕΩΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο κείμενο αυτό διερευνώνται εμπειρικά οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές για το σύνολο των χωρών που έλαβαν μέρος στον τέταρτο γύρο της ΕΚΕ. Η ευρωπαϊκή διεύρυνση, οι μεταβολές στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη και η σημαντική αύξηση των μεταναστευτικών ροών δεν ευνοούν τη διατήρηση ενιαίων και σταθερών θρησκευτικών ταυτοτήτων. Η Ευρώπη χαρακτηρίζεται από μια διάχυτη και ανομοιογενή θρησκευτικότητα, η οποία αποτυπώνεται εναργέστερα στη συνύπαρξη αντιθετικών τάσεων –εκκοσμικευτικών και νεωτερικών– τόσο στις επιμέρους χώρες όσο και στο σύνολο των χωρών. Πρακτικές θρησκευτικής συμμετοχής, όπως ο εκκλησιασμός, δεν αποτελούν δείκτη θρησκευτικότητας και δεν συνδέονται με τη συχνότητα προσευχής. Τα επίπεδα εκκλησιασμού παραμένουν χαμηλά στην Ευρώπη, ενώ στην Ελλάδα όλοι οι σχετικοί δείκτες εμφανίζουν πτωτική τάση σε σχέση με τους προηγούμενους γύρους της έρευνας καθώς και μια τάση σύγκλισης με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους.

THEONI STATHOPOULOU

RELIGIOUS BELIEFS AND PRACTICES
IN THE EUROPEAN LANDSCAPE

ABSTRACT: This paper examines empirically the religious beliefs and practices in all the countries that participated in the fourth round of ESS. The European enlargement along with the political transformation in the former socialist regimes as well as the significant increase of immigrant flows do not favour the maintenance of homogenous religious identities. Europe is characterized by religious heterogeneity a feature that is best pictured in the co-existence of opposing trends, secular and religious, inside and across countries. Church attendance is not directly related to the level of religiosity and frequency of praying. Church attendance is still low in Europe, whereas in Greece, all religious indicators are declining and seem to converge to the European average.

Κάθε προσπάθεια ερμηνείας των όψεων της θρησκευτικότητας στο σύγχρονο κόσμο οφείλει να εξετάσει τη θέση και το ρόλο της θρησκείας σε επίπεδο κοινωνικό και θεσμικό, ενώ απαιτείται και η προσέγγιση των θρησκευτικών συμπεριφορών σε επίπεδο ατόμων. Η προσπάθεια αυτή αποτελεί σήμερα σημαντική πρόκληση γιατί θέτει σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες παραδοχές για την εκκοσμίκευση και τη νεωτερικότητα. Η άποψη ότι στη νεωτερικότητα η θρησκεία θα έχανε βαθμιαία την κοινωνική της σημασία και ορατότητα και η θρησκευτική ζωή θα περιοριζόταν στον ιδιωτικό χώρο αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα της θεωρίας της εκκοσμίκευσης (Berger 1967). Ωστόσο η εκκοσμίκευση δεν εξελίχθηκε παντού με τον ίδιο τρόπο και σε πολλές περιπτώσεις δεν επέφερε τις αναμενόμενες αλλαγές στη διαφοροποίηση των θρησκευτικών και κοσμικών θεσμών ή στις ατομικές εκφάνσεις της θρησκευτικότητας (Martin, 1978). Η σύνδεση εκκλησίας –κράτους παρέμεινε ισχυρή επηρεάζοντας τη σχέση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, οι θρησκευτικές πρακτικές δεν ιδιωτικοποιήθηκαν στο βαθμό που αναμενόταν και πολύ περισσότερο δεν εξαλείφθηκαν. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Peter Berger, ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας της εκκοσμίκευσης ανατρέποντας την πρόμη θέση του για το εν λόγω φαινόμενο, «ο κόσμος σήμερα θρησκεύει με την ίδια ορμή που θρήσκειε πάντα και σε μερικά μέρη είναι περισσότερο θρησκευόμενος από ποτέ» (1999, σ. 2). Με τη διαπίστωση αυτή ο Berger επισημαίνει ότι η εκκοσμίκευση δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη νεωτερικότητα. Υπάρχουν πολλές εκδοχές του μοντέρνου, «πολλαπλές νεωτερικότητες» (Eisenstadt, 2000) οι οποίες είναι δυνατόν να εμπεριέχουν στοιχεία κοσμικά και θρησκευτικά ταυτόχρονα. Η εκκοσμίκευση παρουσιάζεται έτσι ως μια διαδικασία που συντελείται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε κοινωνία και σε διαφο-

ρητικά επίπεδα: το κοινωνικό, το ατομικό και το επίπεδο των οργανισμών ή θεσμών (Dobbelaere, 2004, Casanova, 1994). Το θεσμικό επίπεδο αναφέρεται στο διαχωρισμό εκκλησίας και κράτους, ενώ το κοινωνικό στη συρρίκνωση της σημασίας και της νομιμοποιητικής βαρύτητας που μπορεί να έχουν τα θρησκευτικά σύμβολα και οι θεσμοί για τη λειτουργία της κοινωνίας. Στο ατομικό επίπεδο ο διαχωρισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων από τις αντιλήψεις που αφορούν τις «κοσμικές» πλευρές της κοινωνικής ζωής, όπως η πολιτική ή οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, αποτελεί το ψυχολογικό ισοδύναμο της διαφοροποίησης ανάμεσα στο θρησκευτικό και το κοσμικό στοιχείο (compartmentalization¹) (Halman and Petterson 2006, σ. 34). Ο διαχωρισμός αυτός επιδρά και στη στάση των ατόμων απέναντι στην κοινωνική επίδραση των θρησκευτικών θεσμών.

Στη σύγχρονη εποχή, η διαφιλονικούμενη επιρροή των παραδοσιακών εκκλησιών εμφανίζεται ως απόρροια του πλουραλισμού που επιφέρει η εκκοσμίκευση. Σύμφωνα με τη θεωρία της εκκοσμίκευσης ο πλουραλισμός και η θρησκευτική ετερογένεια μειώνουν τη θρησκευτική συμμετοχή και αυξάνουν το σκεπτικισμό για τις θρησκευτικές βεβαιότητες. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής² (Finke and Stark, 2003) η θρησκευτική ετερογένεια αυξάνει τη θρησκευτική συμμετοχή καθώς μια πληθώρα θρησκευτικών δογμάτων –«εταιρειών» ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την προσέλκυση «πελατών»–πιστών. Τα χαμηλά ποσοστά εκκλησιασμού στην Ευρώπη μπορεί να συνηγορούν υπέρ αυτής της μετατροπής του πιστού σε καταναλωτή αλλά δεν ερμηνεύουν την γενικότερη αύξηση των δεικτών θρησκευτικότητας σε όλη την Ευρώπη, κυρίως μετά το 1999 (Draulans and Halman, 2005, Halman and Draulans, 2006).

1. Ο όρος αναφέρεται στη «στεγανοποίηση» των θρησκευτικών και κοσμικών αντιλήψεων.

2. Η θεωρία αυτή αποτελεί μεταφορά από το οικονομικό πεδίο και υποστηρίζει ότι οι θρησκευτικές τάσεις επηρεάζονται από τους γενικούς κανόνες της αγοράς. Έτσι «θρησκευτικοί θεσμοί συνηθισμένοι στο μονοπώλιο έρχονται αντιμέτωποι με τον ανταγωνισμό». Βλ. P. Berger, G. Davie and E. Fokas, 2008, *Religious America, Secular Europe? A theme and variations*, London, Ashgate, σ. 13.

Οι λόγοι για αυτή την αύξηση θα μπορούσαν να αναζητηθούν στις μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου, στην αύξηση των Μουσουλμάνων μεταναστών και των Αφρικανών Χριστιανών στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και στα νέα θρησκευτικά κινήματα (Νέο-προτεστάντες, Πεντηκοστιανοί, Ευαγγελικοί). Αν προσθέσει κανείς την εντυπωσιακή αύξηση του ενδιαφέροντος των νέων των πρώην σοσιαλιστικών χωρών για τη θρησκεία (Lambert, 2004, Tomka and Yurash, 2006) και την είσοδο νέων μελών με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο θρησκευτικός χάρτης της Ευρώπης εμφανίζεται εντελώς διαφορετικός. Η αλλαγή αυτή εντοπίζεται περισσότερο στον τρόπο έκφρασης των ατομικών πεποιθήσεων και των θρησκευτικών συμπεριφορών που τις συνοδεύουν παρά στην ομολογιακή ένταξη και τη δογματική προσήλωση.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, ο Thomas Luckmann είχε επισημάνει την απομείωση της κανονιστικής ισχύος των παραδοσιακών θρησκευτικών δογμάτων για τη διαμόρφωση της θρησκευτικής συμπεριφοράς. Η θρησκευτικότητα δεν αποτελούσε πλέον έκφραση ενός κοινωνικού δεσμού³ με βάση τη *συλλογική* εμπειρία του ιερού, κατά τον ορισμό του Ντυρκάϊμ, αλλά ένα ατομικό οικοδόμημα πεποιθήσεων και πρακτικών. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτή τη μη-δογματική «αθέατη θρησκεία» (invisible religion) και τη «θρησκεία χωρίς εκκλησία» έγκειται στο βαθμό ορατότητας και δήλωσης των ατομικών επιλογών. Σήμερα τα άτομα αισθάνονται περισσότερο ελεύθερα να μετακινηθούν ανάμεσα στα δόγματα ή τα μη θεσμοθετημένα θρησκευτικά σχήματα στα πλαίσια μιας διαρκούς πνευματικής αναζήτησης. (Μουζέλης, 2010) Η προσήλωση σε αυτή την αναζήτηση της προσδίδει έναν θρησκευτικό χαρακτήρα ακόμα και αν, τουλάχιστον ρητά, απεκδύεται κάθε έννοια ιερού⁴ Η πίστη χωρίς ένταξη, χωρίς δόγμα («believing without belonging») (Davie, 1994), εμφανίζεται

3. Η λέξη religion προέρχεται από το λατινικό religare που σημαίνει συνδέομαι.

4. «Θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας» την ονομάζει ο Σ. Ζουμπούλακης, 2002 σ. 11. Πρβλ. και *Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;*, στον ίδιο, 2010, Εστία.

κατ' αυτό τον τρόπο ως μια αυστηρά ατομική επιλογή, ένα προσωπικό βίωμα που δεν υπαγορεύει κατ' ανάγκη κάποια συγκεκριμένη κοινωνική πρακτική. Αυτό ακριβώς το «παράδοξο» της θρησκευτικότητας χωρίς εκκλησία και της πίστης χωρίς Θεό καταδεικνύει ότι η εκκοσμίκευση στο κοινωνικό ή θεσμικό επίπεδο δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με την εκκοσμίκευση στο ατομικό επίπεδο, ούτε διασφαλίζει τη θρησκευτική ουδετερότητα.

Όπως επισημαίνει ο Habermas,⁵ σε μια μετα-εκκοσμιευμένη κοινωνία η κατανομή του βάρους της συμμόρφωσης προς τις εκκοσμιευτικές νόρμες είναι ασύμμετρη. Οι θρησκευόμενοι πολίτες καλούνται να περιορίζουν στην ιδιωτική σφαίρα τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές τους έτσι ώστε να μην διαταράσσουν το «νεωτερικό πρόγραμμα».⁶ Η θέση αυτή αναφέρεται στους μετασχηματισμούς που συντελούνται κατά κύριο λόγο στον ευρωπαϊκό χώρο και όχι στις ιδιομορφίες της θρησκευτικής επίρρωσης που παρατηρείται σε άλλα μέρη του κόσμου και ιδιαίτερα στην Αμερική. Σύμφωνα με την Davie (2002), παρόλο που στην Ευρώπη οι εκκλησιαστικοί θεσμοί δεν είναι τόσο ισχυροί όσο στην Αμερική, εξακολουθεί να υπάρχει μια διάχυτη ως επί το πλείστον χριστιανική θρησκευτικότητα, η οποία έχει περισσότερο χαρακτήρα πολιτισμικής ταυτότητας παρά ενεργούς ένταξης και συμμετοχής στα παραδοσιακά δόγματα. Πρόκειται για μια κατ' όνομα θρησκευτικότητα, η οποία υπαγορεύεται από την αντίληψη ότι η εκκλησία είναι καλό να υπάρχει ακόμα και αν κάποιος δεν ανήκει σε αυτήν. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης που η Davie ονόμασε *vicarious religion*, θρησκεία δι' αντιπροσώπου, τα όρια της εκκοσμίκευσης γίνονται ακόμη πιο δυσδιάκριτα. Παρ' όλα αυτά η άποψη ότι η Ευρώπη διατηρεί ένα σκληρό κοσμικό πυρήνα σε ένα περιβάλλον θρησκευτικής έξαρσης την καθιστά μια εξαίρεση όσον αφορά τις θρησκευτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Η έννοια της εξαίρεσης έχει χρησιμοποιηθεί κατ' αναλογία από τους θεωρητικούς της εκκοσμίκευσης για να χαρακτηρίσει

5. Για τη θέση του Habermas, βλ. Berger, G. Davie, E. Fokas, 2008, ό.π., σ. 62-63.

6. Βλ. και J. Casanova, 1994, *Public religions in the modern world*, Chicago, University of Chicago Press.

την περίπτωση της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό χώρο. Πράγματι το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν βίωσε μείζονες θρησκευτικούς μετασχηματισμούς, όπως η Μεταρρύθμιση, ή περιορισμούς από κομμουνιστικά καθεστώτα, την τοποθετεί σε μια διαφορετική θέση σε σχέση με τις χώρες τόσο της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης όσο και από τις ορθόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.⁷

Επιπρόσθετα, η μακρά διαπλοκή θρησκείας και πολιτικής μέσα σε ένα πλέγμα αμοιβαίων συμφερόντων εκκλησίας και κράτους, η ταύτιση σε πολλές περιπτώσεις εκκλησίας και έθνους, καθώς και ένα ισχυρό ρεύμα αντιδυτικισμού καθόρισαν την πορεία της προς τη νεωτερικότητα. Η ταλάντευση ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα, ο «πολιτισμικός δυϊσμός» κατά την έκφραση του Ν. Διαμαντούρου (2000) αποκτά άλλο περιεχόμενο υπό το πρίσμα των «πολλαπλών νεωτεριστικότητων»⁸, που αναγνωρίζει στις διαφορετικές μορφές του μοντέρνου την ίδια σημασία. Η Ελλάδα δεν αποτελεί κατ' αυτή την έννοια μια εξαίρεση ως προς το θρησκευτικό της χαρακτήρα και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι πολίτες της τη θρησκεία σε μια Ευρώπη που μεταβάλλεται με ταχείς ρυθμούς.

Την κατεύθυνση αυτής της μεταβολής καταγράφει στον 4^ο γύρο (2008-2009) η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι Ευρωπαίοι πολίτες θεωρούν ότι ανήκουν σε μια θρησκεία ή δόγμα, αλλά πολλοί είναι μη ενεργοί πιστοί. Το 31,5% των Ευρωπαίων που συμμετείχε στην έρευνα δήλωσε ότι δεν εκκλησιάζεται ποτέ και το 34% ότι δεν προσεύχεται ποτέ, ενώ οι περισσότεροι ερωτώμενοι (το 17%) αυτοτοποθετήθηκαν στο μέσον της κλίμακας (5) για το βαθμό θρησκευτικότητας (Παράρτημα Α, Πίνακας 23).

Τα πλέον εκκοσμηκευμένα τμήματα της Ευρώπης είναι η κεντρική και η δυτική Ευρώπη. Η δυτική Ευρώπη παρουσιάζει μια πληθώρα θρησκευτικών «προφίλ» και κοσμικών τάσεων. Με βάση τα αποτελέσματα του δεύτερου γύρου της ΕΚΕ (2004) οι περισσότερες θρησκευόμενες χώρες είναι η Πολωνία, η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Πορτογαλία και η Σλοβενία, ενώ οι πιο κοσμικές

7. Για μια διεξοδική παρουσίαση βλ. V. Makrides, L. Molokotos-Liederman, 2004, «Orthodoxy in Greece today», *Social Compass*, vol. 51, no. 4, σ. 459-470.

8. Βλ. Eisenstadt ό.π., σ. 1.

η Εσθονία, η Τσεχία, η Σουηδία, το Βέλγιο και η Ολλανδία (ESS keyfindings booklet, σ. 11). Ωστόσο οι πλέον θρησκευόμενες χώρες εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά με τις πλέον εκκοσμικευμένες. Τάσεις που ανιχνεύονται σε πιο θρησκευόμενες χώρες όπως στην Ιταλία, στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία παρατηρούνται και σε σημαντικά λιγότερο θρησκευόμενες χώρες όπως στη Γερμανία, στην Ολλανδία και στη Τσεχία (Stathopoulou, 2010, σ. 207-210).

Η εικόνα αυτή ενισχύει την άποψη της ρευστής και ετερογενούς θρησκευτικότητας η οποία επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών (1999-2000). Όπως σημειώνουν οι Halman και Draulans αναλύοντας δεδομένα από την παραπάνω έρευνα:

«το να χαρακτηρίζει κανείς την Ευρώπη με όρους πίστης χωρίς ένταξη σε κάποιο συγκεκριμένο δόγμα (believing without belonging) δεν αποδίδει τις παραλλαγές που υπάρχουν στον ευρωπαϊκό θρησκευτικό χώρο. Σε μερικές χώρες ισχύει το αντίθετο (belonging and believing), αν και για την πλειονότητα των χωρών το να ανήκει κανείς σε μια θρησκεία και να πιστεύει ταυτόχρονα φαίνεται ότι αποτελεί το κυρίαρχο μοτίβο [θρησκευτικής συμπεριφοράς]. Σε μερικές χώρες επίσης διαπιστώθηκε ότι υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που ούτε ανήκουν κάπου ούτε πιστεύουν». (Halman and Draulans, 2006, σ. 285).

Η εμπειρική διερεύνηση αυτών των συμπεριφορών και αντιλήψεων καταγράφεται σε μια σειρά ερευνών όπως η (European Values Study (EVS 1980, 1991, 1999/2000), η International Social Survey Programme (ISSP) Survey, (1991-1997), η Survey on Religious and Moral Pluralism (RAMP 1997) και το Ευρωβαρόμετρο.

Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα δεν τεκμηριώνει στην ίδια έκταση με την Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (1999-2000) τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των Ευρωπαίων πολιτών, δεν εξετάζει δηλαδή το *περιεχόμενο* των θρησκευτικών πεποιθήσεων όπως η πίστη στο Θεό, η ζωή μετά το θάνατο κ.λπ. καταγράφει μόνο αν αυτές οι πεποιθήσεις υπάρχουν. Τεκμηριώνει την *αντικειμενική διάσταση* της θρησκευτικότητας αποτυπώνοντας τα μεγέθη των θρησκευτικών πρακτικών, δηλαδή της προ-

σευχής⁹ και του εκκλησιασμού και την υποκειμενική διάσταση με μια ερώτηση αυτοπροσδιορισμού που αναφέρεται στο βαθμό θρησκευτικότητας.¹⁰

Στους πίνακες που ακολουθούν εμφανίζονται τα ποσοστά του εκκλησιασμού, της προσευχής και της θρησκευτικότητας για την Ευρώπη συνολικά,¹¹ την Ελλάδα και τα τρία χριστιανικά δόγματα (Καθολικοί, Προτεστάντες, Ορθόδοξοι) σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα οποία αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 80% του πληθυσμού της έρευνας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του τέταρτου γύρου, η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων ερωτωμένων, το 97%, δηλώνει ότι ανήκει στο ανατολικό ορθόδοξο δόγμα. (το 94,5% στο ελληνικό ορθόδοξο και το 2,4% σε ορθόδοξο δόγμα άλλων χωρών). Στον 1^ο γύρο της έρευνας το ορθόδοξο δόγμα αντιπροσωπευόταν μόνο από την Ελλάδα, ενώ στον 4^ο η Κύπρος, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Ρωσία και η Ουκρανία διαμορφώνουν μια ομάδα χωρών όπου το ορθόδοξο δόγμα πλειοψηφεί. (Τα ποσοστά των ορθοδόξων στις αντίστοιχες χώρες είναι: Κύπρος 99%, Ρουμανία 87%, Ρωσία 89%, Ουκρανία 83%, Βουλγαρία 77%).

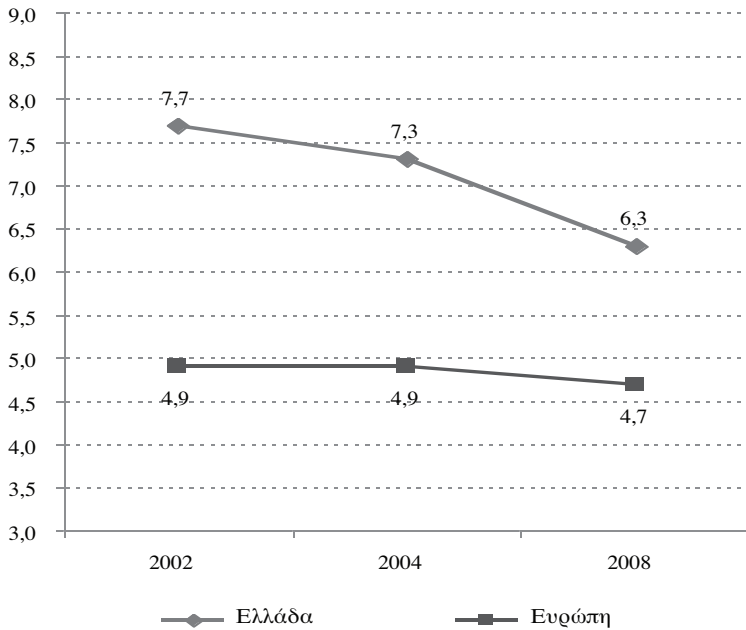
Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα χρησιμοποιεί την ερώτηση «πόσο θρήσκος είστε» στη βάση μιας κλίμακας που εκτείνεται από το 0 (καθόλου θρήσκος) έως το 10 (πολύ θρήσκος) για να

9. Για το ζήτημα της αντικειμενικής και υποκειμενικής διάστασης της προσευχής, βλ. παρακάτω.

10. Πρέπει να σημειωθεί ότι στον πρώτο γύρο της έρευνας υπήρχαν δύο ακόμη ερωτήσεις για τη θρησκεία: μια ερώτηση για τη σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή –ερώτηση που υπάρχει και στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών EVS – (μετρούμενη σε 11βάθμια κλίμακα) και μια ερώτηση για το αν αποτελεί προϋπόθεση το χριστιανικό υπόβαθρο ή η χριστιανική θρησκεία για την αποδοχή και την εγκατάσταση των μεταναστών στη χώρα (το 18% των Ελλήνων δήλωσε ότι τη θεωρούσε εξαιρετικά σημαντική προϋπόθεση). Στην πρώτη ερώτηση υπερδιπλάσιο ποσοστό Ελλήνων ερωτωμένων σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη δήλωσε ότι θεωρεί πάρα πολύ σημαντική τη θρησκεία στη ζωή του. Βλ. Σταθοπούλου, 2007.

11. Με τον όρο Ευρώπη εννοούμε το σύνολο των χωρών που συμμετείχαν στον 4^ο γύρο της ΕΚΕ και όχι την Ευρώπη ως πολιτική ένωση ή γεωγραφική επικράτεια. Στο παρόν άρθρο θα περιοριστούμε σε μια ενδεικτική και περιγραφική ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας σε επίπεδο χωρών.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1
Διαχρονική εξέλιξη της θρησκευτικότητας

προσδιορίζει το βαθμό θρησκευτικότητας. Συγκρίνοντας τον βαθμό θρησκευτικότητας για τους τρεις γύρους της ΕΚΕ (Γράφημα 1) μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι ο μέσος όρος για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών παραμένει ίδιος (περίπου 5) ενώ διαφοροποιείται σχεδόν κατά μια ποσοστιαία μονάδα από τον 2^ο στον 4^ο γύρο για την Ελλάδα (από 7,7 το 2004 σε 6,3 το 2008).

Η ερώτηση αποτελεί, όπως αναφέραμε, ένα δείκτη αυτοπροσδιορισμού της θρησκευτικότητας καθώς αναφέρεται στην υποκειμενική διάσταση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών. Οι υψηλότερες τιμές αυτού του δείκτη παρατηρήθηκαν κατά τον πρώτο γύρο της έρευνας όπου το 24% των Ελλήνων ερωτώμενων αυτοτοποθετήθηκε στη θέση 10 της σχετικής κλίμακας δηλώνοντας «πολύ θρήσκοι». (Βλ. Παράρτημα Α, Πίνακα 23). Στο δεύτερο γύρο της έρευνας (2004-2005) το ποσοστό μειώθηκε κατά 7,5 μονάδες (16,5%), ενώ στον τέταρτο γύρο μειώθηκε κάτω από το μισό (9,6%). Αποφασιστικός παράγοντας για τη μείωση αυτή ήταν η εκκλησιαστική κρίση

του 2005¹² που έπληξε την εμπιστοσύνη των πολιτών στον εκκλησιαστικό θεσμό¹³ και σημαντική επίδραση φαίνεται να είχε η διαφιλονικούμενη θητεία του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στην κεφαλή της Εκκλησίας.¹⁴ Εν τούτοις τα υψηλά ποσοστά εμπιστοσύνης που πιθανά απολαμβάνει ο θεσμός της εκκλησίας σε μια χώρα δεν απηχούν απαραίτητα την ισχυρή θέση του στην κοινωνία, αλλά μπορεί να αντιστοιχούν στην απήχησή του ως αντιπολιτευτικού πόλου μέσα σε ένα πολιτικό σύστημα (Halman and Draulans, 2006).

Παρ' όλο που οι Έλληνες εμφανίζονται πιο πρόθυμοι να δηλώσουν πιο θρήσκοι σε σχέση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους βλέπουμε ότι η διαχρονική εξέλιξη της θρησκευτικότητας εμφανίζει την Ελλάδα να τείνει προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. (Γράφημα 1). Παρατηρώντας διαχρονικά τα ποσοστά των Ελλήνων ερωτωμένων που αυτοτοποθετούνται στις 7 πρώτες θέσεις της 11βάθμιας κλίμακας για το βαθμό θρησκευτικότητας είναι φανερό ότι αυξάνονται σε αντίθεση με τα ποσοστά των ερωτωμένων που τοποθετήθηκαν στις υψηλές θέσεις της κλίμακας (8-10) τη στιγμή που το 17% των Ευρωπαίων πολιτών, όπως ήδη αναφέρθηκε, βρίσκεται σταθερά στο μέσο της κλίμακας (Παράρτημα Α, Πίνακας 23). Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο βαθμός της θρησκευτικότητας παραμένει υψηλός τόσο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, (μόνο το 3,1% των Ελλήνων ερωτωμένων δηλώνει «καθόλου θρήσκος») όσο και με τα υπόλοιπα χριστιανικά δόγματα (Βλ. Πίνακα 1).

12. Για μια διεξοδική ανάλυση της κρίσης βλ. Makrides V., «Scandals, secret agents and corruption: The Orthodox Church of Greece during the 2005 crisis- Its relation to the state and modernization», στο Roudometof V., Makrides V. (eds), *Orthodox Christianity in 21st century Greece, The role of religion in Culture, Ethnicity and Politics*, London, Ashgate.

13. Είναι ενδιαφέρουσα η αντίστοιχη μείωση της εμπιστοσύνης που παρατηρήθηκε στην Ιρλανδία μετά την αποκάλυψη εκκλησιαστικών σκανδάλων (Lambert, 2004, σ. 34).

14. Βλ. Stavrakakis, 2002, «Religion and populism: Reflections on the “politicised” discourse of the Greek Church», Discussion Paper no. 7, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Βαθμός θρησκευτικότητας

	Ευρωπαϊκές χώρες	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη	Ελλάδα
Καθόλου θρήσκος	13,6	1,6	3,1
1	5,8	2,3	2,8
2	7,2	4,4	4,4
3	8,0	6,9	4,2
4	6,6	6,9	5,4
5	16,8	19,5	15,3
6	9,7	13	13,0
7	11,3	16	16,7
8	9,9	14,7	14,9
9	4,5	7	10,3
Πολύ θρήσκος	5,7	7,7	9,6
ΔΓ/ΔΑ	0,8	0	0,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Η αντικειμενική διάσταση της θρησκευτικότητας αναφέρεται στη συλλογική ή δημόσια θρησκευτική πρακτική, δηλαδή τον εκκλησιασμό, ο οποίος αντιπροσωπεύει την ενεργό συμμετοχή σε μια συγκεκριμένη θρησκεία ή δόγμα. Στον Πίνακα 2 που ακολουθεί παρουσιάζεται η συχνότητα εκκλησιασμού για τον 4^ο γύρο της ΕΚΕ.

Σύμφωνα με τον παραπάνω Πίνακα σχεδόν το 1/3 των Ευρωπαίων ερωτωμένων δηλώνει ότι δεν εκκλησιάζεται ποτέ. Αντίθετα, στους Ορθοδόξους μόνο το 6% δεν εκκλησιάζεται ποτέ. Οι Έλληνες εκκλησιάζονται αραιά, μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές και εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό (41,7%) sporadικού εκκλησιασμού από όλους τους Ευρωπαίους. Παρόλα αυτά ο αραιός εκκλησιασμός «δεν μετατρέπεται σε εκκλησιαστική αποχή» (Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2007, σ. 144) καθώς το ¼ των Ελλήνων ερωτωμένων απαντά ότι εκκλησιάζεται τουλάχιστον μια φορά τον μήνα. Την ίδια απάντηση αντίστοιχα δίνει μόνο ένας στους 10 Ευρωπαίους (10,3%) και περίπου ένας στους 5 ερωτώμενους που ανήκει σε ένα από τα τρία χριστιανικά δόγματα (16,5%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Συχνότητα εκκλησιασμού

	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη					
	Ευρωπ. χώρες	Καθολικοί	Προτεστάντες	Ορθόδοξοι ⁽¹⁾	Σύνολο	Ελλάδα ⁽²⁾
Κάθε μέρα	1,8	1,6	0,4	1	1,1	0,5
Περισσότερο από μια φορά την εβδομάδα	2,7	4,1	3,2	2,9	3,5	3,2
Μια φορά την εβδομάδα	11	24,6	8,8	12	17	13,8
Τουλάχιστον μια φορά τον μήνα	10,3	16,4	12,6	19,5	16,5	25,1
Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές	22,6	22,8	27,3	37,7	28,5	41,7
Σπάνια	20	16,9	28,9	21	21	14
Ποτέ	31,5	13,6	18,9	6	12,4	1,7
Σύνολο	100	100	100	100	100	100
N=	54988	13025	6695	9126	28846	1834

1. Στα ποσοστά αυτά συμπεριλαμβάνονται και οι ορθόδοξοι Έλληνες.

2. Τα ποσοστά αναφέρονται σε όλο το δείγμα ανεξαρτήτως δόγματος.

Όπως επισημαίνουν οι Γεωργιάδου και Νικολακόπουλος, (2001, σ. 159) «ο δείκτης του συχνού εκκλησιασμού κατά τη μεταπολίτευση [...] για ένα χρονικό διάστημα περίπου μιας εικοσαετίας (ως το 1995), σταθεροποιήθηκε στο ήμισυ και πλέον εκείνου της προδικτατορικής περιόδου με το σποραδικό εκκλησιασμό¹⁵ να αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη όψη της ορθόδο-

15. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαπίστωση αυτή βασίζεται σε αποτελέσματα μιας σειράς εμπειρικών ερευνών που δεν είναι πλήρως συγκρίσιμα. Άλλες φορές ως σποραδικός εκκλησιασμός ορίζεται η εκκλησιαστική προσέλευση δύο ή τρεις φορές το μήνα, άλλες μερικές φορές το χρόνο και άλλες αναφέρεται ως σποραδικός χωρίς περαιτέρω αποσαφήνιση.

ξης εκκλησιαστικότητας στην Ελλάδα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990».

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας ο εκκλησιασμός στους Καθολικούς κυμαίνεται ανάμεσα στην εβδομαδιαία και τη στοραδική παρακολούθηση (κυρίως σε περιόδους εορτών), ενώ στους Προτεστάντες ανάμεσα στη στοραδική έως σπάνια. Παράλληλα, το ποσοστό των Προτεσταντών που δεν εκκλησιάζεται ποτέ¹⁶ είναι σχεδόν τριπλάσιο από το αντίστοιχο των Ορθόδοξων, από τους οποίους μόνο το 6% δηλώνει ότι δεν πάει ποτέ εκκλησία.

Οι διαφορές αυτές στη συχνότητα εκκλησιασμού πρέπει να αναζητηθούν στο θεολογικό περιεχόμενο κάθε δόγματος που προσδίδει λιγότερη ή περισσότερη βαρύτητα στη συγκεκριμένη θρησκευτική πρακτική. Για παράδειγμα ο εκνομισμός της θρησκευτικής συμπεριφοράς στον καθολικισμό υπαγορεύει τη συχνή προσέλευση στην εκκλησία ως δείκτη πιστοποίησης του θρησκευτικού βιώματος, γεγονός που ισχύει πολύ λιγότερο για το προτεσταντικό δόγμα και ακόμη λιγότερο για το ορθόδοξο (Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2001 και 2007, Σταθοπούλου, 2007, Stathopoulou, 2010). Ακόμη τα θεσμικά χαρακτηριστικά των κατεστημένων εκκλησιών σε ορισμένες χώρες¹⁷ καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη θρησκευτική ταυτότητα και την εκκλησιαστική συμμετοχή. Σε κάθε περίπτωση οι μη-εκκλησιαζόμενοι δεν ταυτίζονται με τους μη-θρησκευόμενους. Όπως φαίνεται και από τα ευρήματα άλλων ερευνών, όπως η Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS 1999-2000), το 27% των Ευρωπαίων που δεν εκκλησιάζονται δηλώνει ότι θρησκεύει (Halman and Draulans 2006). Η διαπίστωση αυτή ερμηνεύεται από τα διαφορετικά περιεχόμενα της εκκοσμικευτικής διαδικασίας όπως αναλύθηκαν παραπάνω. Η αποσύνδεση της συχνότητας εκκλησιασμού από

16. «Μια συχνότητα εκκλησιαστικής προσέλευσης που δεν είναι αραιότερη από τη μια φορά το μήνα, για τα δεδομένα του Προτεσταντισμού θεωρείται επίσης «συχνός»/ «τακτικός» εκκλησιασμός», στο Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2007, σ. 137.

17. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, ο εκκλησιαστικός φόρος που ισχύει για όσους δηλώνουν μέλη μιας εκκλησίας λειτουργεί αποτρεπτικά για την τυπική ένταξή τους σε ένα δόγμα.

το ομολογιακό περιεχόμενο της πίστης ερμηνεύει τα χαμηλά ποσοστά εκκλησιασμού στην Ελλάδα και τη διατήρηση των άλλων δεικτών θρησκευτικότητας, όπως η προσευχή και ο αυτοπροσδιορισμός της θρησκευτικότητας, σε σχετικά υψηλές τιμές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Συχνότητα προσευχής

	Ευρωπαϊκές χώρες	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη	Ελλάδα*
Κάθε μέρα	23,1	30,3	32,8
Περισσότερο από μια φορά την εβδομάδα	8,4	12,7	19,7
Μια φορά την εβδομάδα	6,2	8,8	12
Τουλάχιστον μια φορά τον μήνα	5,8	8,3	9,9
Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές	6,2	7,4	7,9
Σπάνια	16,5	18,6	14,9
Ποτέ	33,9	14	2,7
Σύνολο	100	100	100
N=	54.988	28.198	1.803

* Τα ποσοστά που αφορούν τις ευρωπαϊκές χώρες περιλαμβάνουν την Ελλάδα και τα χριστιανικά δόγματα της Ευρώπης.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 3 αναφορικά με τη συχνότητα προσευχής, ενώ το 1/3 των Ευρωπαίων δηλώνει ότι δεν προσεύχεται ποτέ, περίπου το ίδιο ποσοστό από τους Έλληνες ερωτώμενους δηλώνει ότι προσεύχεται κάθε μέρα.

Η διαφορά στα ποσοστά των Ευρωπαίων που δηλώνουν ότι δεν προσεύχονται ποτέ (33,9%) σε σχέση με όσους ανήκουν σε ένα από τα τρία χριστιανικά δόγματα (14%) και τους Έλληνες (2,7%) είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη που παρατηρείται στα ποσοστά αυτών που προσεύχονται καθημερινά. Στον τέταρτο γύρο η συχνότητα καθημερινής προσευχής ελαττώνεται κατά πολύ στην Ελλάδα σε σύγκριση με τους δύο πρώτους γύρους της έρευνας: στον α' γύρο 45,6% των Ελλήνων ερωτημένων δήλωνε ότι προσευχόταν κάθε μέρα, ενώ στον β' γύρο το

43,9% (Stathopoulou, 2010, σ. 203). Η μείωση αυτή πιθανόν να συνδέεται με τη γενικότερη κρίση εμπιστοσύνης προς το θεσμό της εκκλησίας, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Ταυτόχρονα, όχι μόνο απηχεί τον προβληματισμό για τις παγιωμένες αξιακές παραδοχές αλλά και για την πολιτιστική ταυτότητα σε μια κοινωνία που μεταβάλλεται σε συνθήκες βαθείας κρίσης.

Σε κάθε περίπτωση πάντως η προσευχή είναι μια μεταβλητή που είναι δύσκολο να διερευνηθεί σε βάθος καθώς είναι δυσδιάκριτα τα όρια ιδιωτικού και δημόσιου, ή υποκειμενικής και αντικειμενικής διάστασης, μέσα στα οποία κινείται. Αυτή η διπλή διάσταση της προσευχής ως θρησκευτικής πρακτικής θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ερμηνεύει τη μικρότερη απόκλιση που παρατηρείται ανάμεσα στο δείκτη αυτοπροσδιορισμού της θρησκευτικότητας και την προσευχή σε σύγκριση με τη διαφορά του ίδιου δείκτη από τον εκκλησιασμό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, οι ιστορικές εξελίξεις στην Ευρώπη γενικά και ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση στην οποία εντάχθηκαν νέες χώρες με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οι μεταβολές στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη και η μεγάλη αύξηση των μεταναστευτικών ροών άλλαξαν ριζικά τις μεταπολεμικές παραδοχές για την εκκοσμίκευση και τη νεωτερικότητα. Ειδικότερα, η μετανάστευση πολλαπλασίασε τη δυναμική του πλουραλισμού και επαναπροσδιόρισε τα όρια της θεσμικής διαφοροποίησης του θρησκευτικού και κοσμικού και μαζί με αυτά και τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας. Η εμπειρική διερεύνηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών έτσι όπως αποτυπώνονται στον τέταρτο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009) επιβεβαιώνουν την αποσύνδεση της θρησκευτικής συμμετοχής από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τα επίπεδα του εκκλησιασμού παραμένουν χαμηλά για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών που συμμετείχαν στην έρευνα σε σύγκριση με τη συχνότητα προσευχής και τον αυτοπροσδιοριζόμενο βαθμό θρησκευτικότητας. Πολλοί Ευρωπαίοι πολίτες, ενώ δηλώνουν αρκετά θρήσκοι δεν

εκκλησιάζονται και δεν προσεύχονται ποτέ. Για την Ελλάδα όλοι οι σχετικοί δείκτες εμφανίζουν πτωτική τάση σε σύγκριση με τους προηγούμενους γύρους της έρευνας καθώς και μια τάση σύγκλισης με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, γεγονός που σε ένα βαθμό φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη γενικότερη κρίση εμπιστοσύνης στους θεσμούς.

Η θρησκευτικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο παραμένει ένα μέγεθος ρευστό και δυναμικό και η κατεύθυνση των θρησκευτικών τάσεων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με σαφήνεια καθώς τα κοσμικά στοιχεία συνυπάρχουν με τα θρησκευτικά στο εσωτερικό των χωρών. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι η διάχυτη θρησκευτική ετερογένεια σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών οδηγεί αναπόφευκτα σε μια επανεξέταση του ρόλου της θρησκείας για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2001, «Ο λαός της Εκκλησίας. Όψεις της εκκλησιαστικής θρησκευτικότητας στην Ελλάδα», *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα, Λιβάνης.
- Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ζουμπουλάκης Σ., 2002, *Ο Θεός στην πόλη. Δοκίμια για τη θρησκεία και την πολιτική*, Εστία.
- Ζουμπουλάκης Σ., 2010, *Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;*, Εστία.
- Μουζέλης, Ν., 2010, «Η επιστροφή του Θεού», Εφ. *Το Βήμα*, Φ. 3¹⁵ Απριλίου.
- Σταθοπούλου Θ., 2007 «Θρησκευτικότητα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς: διαφαινόμενες τάσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Κ. Ζορμπάς (επιμ.), *Πολιτική και θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενολόγισσες

- Berger P. (ed.), 1999, *The desecularization of the world. Resurgent religion and World Politics*, Ethics and Public policy center, Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids Michigan.
- Berger P., Grace D. and Fokas F., 2008, *Religious America, Secular Europe? A theme and variations*, London, Ashgate.
- Casanova J., 1994, *Public religions in the modern world*, Chicago, University of Chicago Press.
- Davie G., *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Oxford, Blackwell.
- Davie G., 2002, *Europe: The exceptional case. Parameters of faith in the Modern World*, London, Darton, Longman and Todd.
- Dobbelaere K., 2002, *Secularization: An analysis at three levels*, Brussels, P.I.E, Peter Lang.
- Draulans V., and Halman L., 2005, «Mapping contemporary Europe's moral and religious pluralist landscape: an analysis based on the most recent European Values Study Data», *Journal of contemporary religion*, vol. 20, no 2, σ. 179-193.
- ESS keyfindings booklet.
- Eisenstadt S., 2000, «Multiple modernities», *Daedalus*, vol. 129, no 1, σ. 1-30.
- Finke R., Stark R., 2003, «The dynamics of religious economies», *Handbook of Sociology of Religion*, Cambridge University Press.
- Halman L., Draulans V., 2006, «How secular is Europe?», *The British Journal of Sociology*, vol. 57, no 2, σ. 263-288.
- Halman L., Petterson H., 2006, «A decline of religious values?», Ester P., Braun M., Mohler P. (eds), *Globalization, value change, and generations, A cross-national and intergenerational perspective*, Brill.
- Lambert Y., 2004, «A turning point in religious evolution in Europe». *Journal of contemporary religion*, vol. 19, no 1, σ. 29-45.
- Makrides V. Scandals, «Secret agents and corruption: The Orthodox Church of Greece during the 2005 crisis- Its relation to the state and modernization», V. Roudometof, V. Makrides (eds), *Orthodox Christianity in 21st century Greece*, London, Ashgate.
- Makrides, V., Molokotos- Liederman L., 2004, «Orthodoxy in Greece Today» *Social Compass*, vol. 51, no 4, σ. 459-470.
- Martin D., 1978, *A general theory of secularization*, Oxford, Blackwell.
- Roudometof R., Makrides V. (eds), 2010, *Orthodox Christianity in 21st century Greece*, London, Ashgate.
- Stathopoulou T., 2010, «Faith and Trust: Tracking patterns of religious and civic commitment in Greece and Europe. An empirical approach»,

Orthodox Christianity in 21st century Greece, V. Roudometof, V. Makrides (eds), London, Ashgate.

Tomka M., Yurash A. (eds), 2006, *Challenges of religious plurality for Eastern and Central Europe*, Lviv, Taras Soroka.

Stavrakakis Y., 2002, «Religion and Populism: Reflections on the “Politicised” Discourse of the Greek Church», Discussion Paper no 7, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE.

ΑΜΑΛΙΑ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ
ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΜΕ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο άρθρο αυτό παρουσιάζουμε τα ευρήματα του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας σχετικά με τη χρήση των ΜΜΕ, επιχειρώντας να σκιαγραφήσουμε τα χαρακτηριστικά του κοινού με έμφαση στις ακραίες χρήσεις μέσων και να αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες αλλά και τις αντιφάσεις που προκύπτουν κατά την επεξεργασία των δεδομένων.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας λαμβάνουμε υπόψη τη διαχρονική εξέλιξη των σχετικών μεγεθών και εξετάζουμε τα ευρήματα της ΕΚΕ που αφορούν στη χώρα μας, συνεκτιμώντας δεδομένα και άλλων ερευνών σε αναφορά με το ευρωπαϊκό περιβάλλον. Η συγκριτική προσέγγιση καταδεικνύει την εθνική προτίμηση στην τηλεόραση, τόσο σε σχέση με τα άλλα μέσα όσο και σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, παρά τα ευρήματα σχετικά με τη χρήση της τηλεόρασης αλλά και των άλλων μέσων, στην Ελλάδα παρατηρούμε την αναντιστοιχία του δείκτη εμπιστοσύνης προς τα ΜΜΕ με τη γενική χρήση των μέσων, σε αντίθεση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες όπου γενικά ο βαθμός εμπιστοσύνης σε κάθε μέσο είναι σχετικά σταθερός και συχνά καταγράφονται υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης.

AMALIA FRANGISKOU

MEDIA USE IN GREECE
AND EUROPE:
AN ANALYSIS OF ESS FINDINGS
ON THE USE OF MASS
COMMUNICATIONS

ABSTRACT: In this article we present the findings of the 4th round of European Social Research as far as media use is concerned and, in an attempt to describe audience's characteristics, we focus on extreme cases and reveal peculiarities and contradictions from the data process.

In the context of the present study, we have taken into account the evolution of relative data and examined ESS findings in accordance with data from other sources within the European environment. The comparative approach detects a national preference for television, in comparison to other media, as well as to other European countries.

Nevertheless, despite the findings concerning the use of TV and other media in Greece, there is a inconsistency concerning the indicator "trust of media" in correlation with the general use of media, in contrast to the majority of European countries where trust of every media is quite stable and high levels of trust are usually reported.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πλαίσιο ανάπτυξης του θέματός μας προσδιορίζεται από δύο χαρακτηριστικά των πρωτογενών δεδομένων των τριών κύκλων έρευνας του ESS: 1) υπάρχει πληθώρα μεταβλητών και πιθανών συνδυασμών τους για πολλές ευρωπαϊκές χώρες, και 2) τα ποσοτικά αυτά δεδομένα, συλλεγμένα ανά τακτά χρονικά διαστήματα, παρέχουν σε μακροσκοπική εξέταση τη δυνατότητα άντλησης συμπερασμάτων τάσεων και μεταβολών, στο πλαίσιο πάντα ορισμένων ερευνητικών περιορισμών. Για το λόγο αυτό, αν και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας εστιάζουμε στα ευρήματα του 4^{ου} γύρου για την χρήση ΜΜΕ, λαμβάνουμε επίσης υπόψη τη διαχρονική εξέλιξη των σχετικών μεγεθών και εξετάζουμε τα ευρήματα που αναφέρονται στην Ελλάδα σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Επίσης, αντιπαραβάλλουμε στη χρήση Μέσων, την εμπιστοσύνη στα ΜΜΕ, όπως καταγράφεται σε μετρήσεις άλλων ευρωπαϊκών ερευνών. Ειδικότερα εξετάζουμε το κατά πόσον τα Μέσα χρησιμοποιούνται για πολιτική ενημέρωση και πολιτική επικαιρότητα και επιχειρούμε την σκιαγράφηση του κοινού ως προς το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο και την ηλικία, με έμφαση στις ακραίες χρήσεις Μέσων.

Στη συνέχεια, επιχειρώντας μια συγκριτική προσέγγιση καταδεικνύουμε ότι η πρωτοκαθεδρία της τηλεόρασης υπογραμμίζεται τόσο από τη σταθερή εγχώρια προτίμηση σε σχέση με άλλα Μέσα όσο και από την ιδιαίτερα μεγάλη χρήση της τηλεόρασης σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η εθνική αυτή προτίμηση και πρωτιά, ταυτόχρονα, είναι και ο λόγος της εκτενέστερης παρουσίας της τηλεόρασης στο παρόν κείμενο. Για το σκοπό αυτό, εξετάζονται ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα και άλλων ευρωπαϊκών ερευνών, με στόχο την κατά το δυνατόν πληρέστερη σκιαγράφηση της χρήσης της τηλεόρασης.

2. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Επιδίωξή μας είναι να μελετήσουμε τη σχέση των Ελλήνων με τα ΜΜΕ, με αφετηρία τα ποσοτικά δεδομένα που αποτύπωσε ο τέταρτος γύρος της ΕΚΕ. Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα είναι έτσι σχεδιασμένη ώστε να προσφέρει αναλυτικές και συγκριτικές προσεγγίσεις μεταξύ των διαφόρων εξεταζόμενων πληθυσμών όσον αφορά τις μεταβολές στάσεων, αξιών και συμπεριφορών. Επομένως, δεν πρόκειται για μια προσέγγιση των επιδράσεων η οποία διερευνά τα κίνητρα, τρόπους και λόγους χρήσης των Μέσων, ούτε τις διαφορετικές «συνθέσεις» του κοινού στη χρήση ΜΜΕ.

Η ενότητα των ερωτήσεων που αναφέρονται στη χρήση των Μέσων διερευνά τη διάρκεια έκθεσης του κοινού σε αυτά σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά του κοινού (π.χ. φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο). Ωστόσο, διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή των χωρών ή στο χρονικό διάστημα διεξαγωγής της έρευνας πεδίου μάς περιορίζουν στην ασφαλή εξαγωγή συγκριτικών συμπερασμάτων.

Είναι γεγονός ότι μεγάλο μέρος της επικοινωνιακής έρευνας συνδέεται στενά με τη θεωρία του λειτουργισμού και την ποσοτική έρευνα (Παπαθανασόπουλος Στ., 1994, σ. 365), ωστόσο μπορούμε να κάνουμε ορισμένες επισημάνσεις σχετικά με τις ερωτήσεις που διερευνούν ποσοτικά την χρήση των Μέσων στο πλαίσιο της ΕΚΕ.

Το περιεχόμενο των Μέσων αντιμετωπίζεται σχεδόν ενιαίο (με εξαίρεση την ερώτηση των πολιτικών εκπομπών), ενώ έχει παρατηρηθεί ότι το κοινό που εκτίθεται στα Μέσα συχνά συμπεριφέρεται ανάλογα και με το είδος που έχει απέναντί του. Τα Μέσα διακρίνονται με παραδοσιακές ταξινομήσεις τη στιγμή που οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους τομείς του επικοινωνιακού συστήματος, όπως οι τηλεπικοινωνίες και η τηλεόραση, είναι έννοιες ξεπερασμένες (Παπαθανασόπουλος Στ., 1994, σ. 369). Στο πλαίσιο της τεχνολογικής σύγκλισης επανεξετάζουμε τις διακρίσεις των Μέσων τόσο τεχνολογικά όσο και μορφοδομικά. Για παράδειγμα, η χρήση του Διαδικτύου μπορεί κάλλιστα να αφορά σε ανάγνωση εφημερίδας, ακρόαση ραδιοφώνου ή και παρακολούθηση τηλεόρασης, η δε πρόσληψη της «προσωπικής χρήσης» σχετικά με το διαδίκτυο είναι ασαφής.

Γενικότερα, καλούμαστε να αξιολογήσουμε τις απαντήσεις που δίνει το ίδιο το κοινό σχετικά με τον χρόνο που διαθέτει στα Μέσα. Συχνά όμως «το κοινό των Μέσων υπερασπίζει τον εαυτό του έναντι της ίδιας του της συμπεριφοράς, μπορεί να νιώθει ενοχές για τις επιλογές του και ανάλογα με το πως τις χειρίζεται να λέει άλλες χρήσεις από αυτές που όντως κάνει» (Prokop D., 1997, σ. 253). Σε κάθε περίπτωση, οι ερωτήσεις στηρίζονται πολύ στην υποκειμενική εκτίμηση του χρόνου παρακολούθησης, καθώς επίσης σε μια δεδομένη, «όμοια για όλες τις καθημερινές» χρήση των Μέσων (ενώ υπάρχουν διαφοροποιήσεις χρήσεων και ανάλογα με χρονικές περιόδους). Η διερεύνηση της χρήσης των Μέσων για πολιτική ενημέρωση, στηρίζεται και πάλι στην υποκειμενική εκτίμηση των ερωτώμενων τόσο για την χρονική διάρκεια έκθεσής τους όσο και για την προσωπική πρόσληψη του «πολιτικού» ή την αποδοχή της όποιας εκπομπής αυτοσυστήνεται ως πολιτική. Τέλος, δε γίνεται διάκριση μεταξύ παρακολούθησης και προσήλωσης, διάκριση σημαντική για την άντληση συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση των Μέσων.

Συνοψίζοντας, πρέπει να τονίσουμε ότι ακόμη κι αν η συμμετοχή του κοινού προσεγγίζεται επαρκώς και περιγράφεται από τη συσχέτιση διάφορων μεταβλητών, δεν είναι καθόλου εύκολο να αναδειχθούν οι αξίες και οι λόγοι που διαμορφώνουν συγκεκριμένες στάσεις, συνήθειες και συμπεριφορές του κοινού. Μια τέτοια προσέγγιση συνδέεται με την «προσέγγιση των χρήσεων και ικανοποιήσεων», με την έρευνα δηλαδή χρήσης του περιεχομένου των Μέσων με σκοπό την απόκτηση ικανοποιήσεων ή την εκπλήρωση αναγκών.¹ Για παράδειγμα η μη χρήση της τηλεόρασης ή η φραστική εχθρότητα προς το Μέσο μπορεί να μην

1. Η προσέγγιση της πρώιμης περιόδου περιγράφηκε από τον Klapper (1960) ως «λειτουργικός προσανατολισμός» που συμπεριλαμβάνει την έλξη που προκαλεί το «αποδραστικό περιεχόμενο» των Μέσων. Στη συνέχεια, όμως, η έρευνα χρήσεων και ικανοποιήσεων απομακρύνθηκε από την «σκιά» των επιδράσεων και, μετά από την κλασική περιγραφή των σταδίων που αλληλεπιδρούν στο μοντέλο των Blumler και Katz που προαναφέραμε, προτάθηκαν και άλλες πιο σύγχρονες θεωρήσεις για την κατανόηση των σχέσεων των ανθρώπων με τα Μέσα. Βλέπε, σχετικά, Βίνταλ Σβ., Κουέλ Ντ., 2001, σ.174-207.

ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά στην ανάγκη για παράδειγμα μιας διαγενεακής σύγκρουσης που μεταφράζεται σε σύγκρουση παλαιών και νέων Μέσων. Ή ακόμη, όπως έχει δειχθεί, άτομα του ανωτέρου/ μεσαίου στρώματος αποστρέφονται την τηλεόραση λόγω του ιδανικού τους για το στυλ ζωής: πολλές δραστηριότητες, επαφές επαγγελματικές και οργανωμένες... με άλλα λόγια ήταν απαιτητικοί απέναντι στην τηλεόραση γιατί ήθελαν να έχουν ένα όφελος.²

Επίσης, οι πληροφορίες που προκύπτουν από την επεξεργασία της μεταβλητής του φύλου, όπου συχνά φαίνεται να υπερτερούν οι γυναίκες έναντι των αντρών στην χρήση κάποιου Μέσου (π.χ. τηλεθεάτριες), δεν μας οδηγεί σε οριστικά συμπεράσματα προτίμησης χρήσης. Ενδεχομένως να μην παίζει ρόλο το φύλο αυτό καθαυτό αλλά ο τρόπος ζωής, που υπαγορεύει μέχρι ενός βαθμού και την χρήση Μέσων, ο οποίος και εξαρτάται από πολλούς κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες. Με άλλα λόγια, στο συγκεκριμένο πλαίσιο, οι πολλαπλές υποθέσεις που προκύπτουν δυνητικά από τα δεδομένα μας προσφέρονται για περαιτέρω ανάλυση ώστε να διαπιστωθούν λογικές επαγωγές και αιτιώδεις σχέσεις στη χρήση των Μέσων.

3. ΧΡΗΣΗ ΜΜΕ – ΔΕΔΟΜΕΝΑ 4^{ΟΥ} ΓΥΡΟΥ ΤΗΣ ΕΚΕ

Φαίνεται ότι στην Ελλάδα η τηλεόραση είναι η πρώτη προτίμηση του κοινού των ΜΜΕ. Πιο αναλυτικά, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (30,6%) δηλώνει ότι τις καθημερινές παρακολουθεί περισσότερο από τρεις ώρες τηλεόραση την ημέρα, και επιπροσθέτως πάνω από τους μισούς (54,4%) ότι παρακολουθούν δύο και περισσότερες ώρες σε καθημερινή βάση (Παράγραμμα Α, Πίνακας 29).

Το ραδιόφωνο δεν έχει αντίστοιχη χρήση, εφόσον το 26% δηλώνει ότι δεν το χρησιμοποιεί καθόλου, αν και φαίνεται να διαθέτει το πιστό του κοινό, αφού το 18,4% ακούει καθημερινά

2. Βλ. παρουσίαση της τυπολογίας Γκλικ και Λέβι, των τριών ειδών τηλεθεατών –τηλεορασιομανείς– μέσους καταναλωτές – εχθρούς της τηλεόρασης και περιγραφή των δομών του κοινού (Prokop D., 1997, σ. 251-260).

ραδιόφωνο περισσότερο από τρεις ώρες (Παράρτημα Α, Πίνακας 30).

Όσον αφορά στην ανάγνωση εφημερίδων, τα δύο τρίτα περίπου των πολιτών (61,3%) δηλώνουν ότι δεν διαβάζουν καθόλου εφημερίδα και σχεδόν το ένα τρίτο (30,2%) διαβάζει καθημερινά εφημερίδα το πολύ μια ώρα. Τέλος σε σχέση με την χρήση του διαδικτύου οι μισοί περίπου από τους ερωτηθέντες (46%) δεν έχουν πρόσβαση σ' αυτό. Από τους υπόλοιπους το 15,5% δεν χρησιμοποιεί ποτέ το διαδίκτυο ή το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Καθημερινά τα χρησιμοποιεί το 18,3% (Παράρτημα Α, Πίνακας 32).

Εξετάζοντας ορισμένα χαρακτηριστικά του κοινού των ΜΜΕ ως προς το φύλο και την ηλικία³, στις ακραίες χρήσεις (καθόλου και περισσότερο από τρεις ώρες καθημερινά) τηλεθέασης, ακρόασης ή ανάγνωσης εφημερίδων, οι πρώτες ενδείξεις συνοψίζονται ως εξής:

Η ηλικιακή ομάδα που κυριαρχεί στην κατηγορία της υψηλής τηλεθέασης (περισσότερο από τρεις ώρες) είναι και στους άντρες και στις γυναίκες η ομάδα των 45 με 64 χρονών, με τις γυναίκες να υπερτερούν στη χρήση αυτού του Μέσου. Επίσης, τα μεγαλύτερα ποσοστά υψηλής τηλεθέασης εμφανίζουν άτομα μέσου μορφωτικού επιπέδου (με τις γυναίκες να υπερτερούν και πάλι), σε αντίθεση με εκείνα που έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Η ηλικιακή ομάδα που κυριαρχεί στην μεγάλη ακρόαση και ανάγνωση εφημερίδων είναι και στους άντρες και στις γυναίκες η ομάδα των 25 με 44 χρονών με τους άντρες να υπερτερούν στην ανάγνωση εφημερίδων και τις γυναίκες στην ακρόαση του ραδιοφώνου.

Στη μεγάλη χρήση του ραδιοφώνου τα μεγαλύτερα ποσοστά καταγράφονται στα άτομα μέσου μορφωτικού επιπέδου, ενώ στην υψηλή αναγνωσιμότητα κυριαρχεί συντριπτικά το κοινό μέσου και υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες δίνει και η κατηγορία της μη χρήσης των Μέσων. Από αυτούς που δεν παρακολουθούν καθόλου τηλεόραση η ηλικιακή ομάδα που εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό είναι εκείνη των 25 με 44 χρονών, τόσο στους

3. βλ. ESS data, <http://nesstar.ess.nsd.uib.no>

άντρες όσο και στις γυναίκες, με εμφανώς κυρίαρχο το κοινό μέσου μορφωτικού επιπέδου. Στην κατηγορία 45-64 χρονών που δεν χρησιμοποιούν το ραδιόφωνο οι γυναίκες υπερτερούν των αντρών, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να συγκεντρώνονται στο κοινό μέσου μορφωτικού επιπέδου. Από αυτούς που δεν διαβάζουν εφημερίδα τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκεντρώνει το κοινό μέσου μορφωτικού επιπέδου και η ηλικιακή ομάδα των 25-44, στην οποία κυριαρχούν οι γυναίκες, με σχεδόν διπλάσιο ποσοστό από τους άντρες.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι στη χώρα μας, τα δύο τρίτα των πολιτών δεν διαβάζουν καθόλου εφημερίδα, το ένα τρίτο παρακολουθεί τηλεόραση περισσότερο από τρεις ώρες την ημέρα και περίπου το ένα τέταρτο ακούει καθημερινά ραδιόφωνο περισσότερο από τρεις ώρες. Η χρήση του διαδικτύου παραμένει περιορισμένη, αν και έχει βελτιωθεί τεχνολογικά η πρόσβαση⁴ σε αυτό σύμφωνα με στοιχεία ερευνών του Παρατηρητηρίου για την Κοινωνία της Πληροφορίας. Τα χαρακτηριστικά του κοινού (φύλο, ηλικία, μόρφωση) δεν μας οδηγούν σε στέρεα ερμηνευτικά αποτελέσματα. Σε αρκετές περιπτώσεις που αφορούν ακραίες χρήσεις Μέσων παρατηρούμε παρόμοιες κατανομές μορφωτικού επιπέδου, φύλου και ηλικίας. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει τη μεθοδολογική αδυναμία της απλής ποσοτικής καταγραφής χρήσης Μέσων στο να δώσει επαρκείς πληροφορίες για τα Μέσα Επικοινωνίας, υπό την έννοια της προτροπής του Κατζ,⁵ «να διερευνούμε τι κάνουν οι άνθρωποι με τα μέσα».

Από την άλλη μεριά, τα συγκρίσιμα δεδομένα της ΕΚΕ προσφέρονται για πολυεπίπεδες έρευνες και συγκριτικές προσεγγίσεις μεταξύ χωρών. Τέτοιες επεξεργασίες τροφοδοτούν την

4. Βλ. ερευνητικά δεδομένα: <http://www.observatory.gr>

5. Η συλλογιστική της θεωρητικής προσέγγισης των χρήσεων και ικανοποιήσεων προτείνει: 1) τον εντοπισμό των κοινωνικών και ψυχολογικών καταβολών 2) των αναγκών που προκαλούν 3) προσδοκίες από τα ΜΜΕ καθώς και άλλες πηγές 4) που οδηγούν σε διαφορετικά σχήματα στην έκθεση των ΜΜΕ με αποτέλεσμα 5) την ανάγκη ικανοποιήσεων αλλά 6) και συνεπειών, συχνά μη επιδιωκόμενων (Katz E., Blumler J. G. and Gurevitch M., 1974, σ. 20)

θεωρητική συζήτηση σχετικά με την ταξινόμηση των ευρωπαϊκών χωρών σε διαφορετικά συστήματα Μέσων καθώς και τη διαφορετική επίδραση διάφορων μεταβλητών σε ατομικό και εθνικό επίπεδο⁶.

4. ΧΡΗΣΗ ΜΕΣΩΝ ΓΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

Η μόνη διάκριση περιεχομένου των Μέσων που φωτίζει περαιτέρω τη χρήση Μέσων αφορά στην πολιτική ενημέρωση. Συγκεκριμένα η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα διερευνά τον χρόνο (από την συνολική τηλεθέαση, ακρόαση ραδιοφώνου, ανάγνωση εφημερίδων), που αφιερώνεται για πολιτική ενημέρωση, σε καθημερινή βάση.⁷ Παρά την ιδιαίτερα αυξημένη χρήση τηλεόρασης δεν φαίνεται να αφιερώνεται χρόνος σε πολιτικά και ειδησεογραφικά θέματα. Το 23,5% των τηλεθεατών δεν παρακολουθεί καθόλου πολιτικά θέματα στην τηλεόραση.

Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία (58,4%) των ακροατών δεν χρησιμοποιεί το ραδιόφωνο για πολιτική ενημέρωση. Όσον αφορά στην ανάγνωση εφημερίδων έχουμε ήδη επισημάνει το ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό μη ανάγνωσης, που παρατηρούμε στη χώρα μας. Αναγνώστες εφημερίδων δηλώνουν το 38,7% των ερωτηθέντων. Από αυτούς, ο ένας στους πέντε περίπου δεν διαβάζει καθόλου πολιτικά θέματα ή πολιτική ειδησεογραφία.

6. Σε μια πολυεπίπεδη μελέτη ατομικών και εθνικών διαφορών σχετικά με τους αναγνώστες εφημερίδας στην Ευρώπη, με δεδομένα του 2^{ου} γύρου της ΕΚΕ, οι συγγραφείς συζητούν τις διάφορες μεταβλητές διευρύνοντας την πρόταση των Hallin και Mancini (2004) για τρία μοντέλα συστημάτων Μέσων βασισμένα σε πραγματική συγκριτική ανάλυση (Elvestad E., and Blekesaune A., 2008, σ. 425- 447).

7. Πρόκειται για τις ερωτήσεις: «Και από το συνολικό αυτό χρόνο που παρακολουθείτε τηλεόραση τις καθημερινές, πόση ώρα βλέπετε πολιτικές ειδήσεις ή πολιτικές εκπομπές και προγράμματα για την πολιτική επικαιρότητα»; «Και από το συνολικό αυτό χρόνο που ακούτε γενικά ραδιόφωνο τις καθημερινές, πόση ώρα ακούτε πολιτικές ειδήσεις ή πολιτικές εκπομπές και προγράμματα για την πολιτική επικαιρότητα»; «Και από το συνολικό χρόνο που αφιερώνετε για να διαβάσετε εφημερίδα, πόση ώρα διαβάζετε για πολιτικά θέματα»;

και δύο στους τρεις αναγνώστες (69,3%) διαθέτουν για το σκοπό αυτό λιγότερο από μια ώρα.⁸

Συνολικά φαίνεται ότι η χρήση των μέσων προσανατολίζεται σε άλλους σκοπούς, διαφορετικούς από την ανάγκη για πολιτική ενημέρωση. Η έλλειψη ενδιαφέροντος για πολιτική ενημέρωση μέσω των ΜΜΕ συνδυάζεται ενδεχομένως και με τη γενικότερη αδιαφορία που δηλώνεται για την πολιτική και τη δυσκολία παρακολούθησής της: το 30,8% δηλώνει ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική, το 38,4% λίγο και το 23% αρκετά. Το 18,8% δηλώνει ότι πολύ συχνά η πολιτική φαίνεται τόσο μπερδεμένη που πραγματικά δεν μπορεί να καταλάβει τι γίνεται, ενώ το 56% δυσκολεύεται να καταλάβει, λίγο έως αρκετά συχνά. Επιπροσθέτως, το 25% των ερωτηθέντων δυσκολεύεται να σχηματίσει δική του γνώμη στα πολιτικά ζητήματα.

Στο παρόν άρθρο και στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσέγγισης δεν μπορούμε να επεκταθούμε περισσότερο ούτε όμως να αγνοήσουμε την εκφραζόμενη απαξίωση στην πολιτική ενημέρωση μέσω των ΜΜΕ. Σημειώνουμε σχετικά ότι τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, γίνεται συστηματική μελέτη της σχέσης Μέσων και πολιτικής, και των μετασχηματισμών της πολιτικής κουλτούρας.⁹

8. Συνολικός χρόνος χρήσης των Μέσων τις καθημερινές για πολιτικές ειδήσεις ή πολιτικές εκπομπές και προγράμματα για την πολιτική επικαιρότητα.

	Καθόλου	<0,5h	0,5-1h	1-1,5h	1,5-2h	2-2,5h	2,5-3h	>3h	Δεν γνωρίζω
τηλεόραση	23,5	36,9	25,8	6,1	4,3	1,6	1,0	,6	,2
ραδιόφωνο	58,4	26,4	10,1	2,0	1,2	,6	,5	,5	,4
εφημερίδες	22,2	51,6	17,7	5,2	1,5	,5	,4	,1	,7

Πρόκειται για τις ερωτήσεις: «Και από το συνολικό χρόνο τις καθημερινές, που παρακολουθείτε τηλεόραση/ που ακούτε γενικά ραδιόφωνο/ που αφιερώνετε για να διαβάσετε εφημερίδα, πόση ώρα βλέπετε/ ακούτε/ διαβάσετε πολιτικές ειδήσεις ή πολιτικές εκπομπές και προγράμματα για την πολιτική επικαιρότητα.»

9. Υπάρχει διεθνώς εκτενέστατη σχετική βιβλιογραφία τόσο σε θεωρητικές όσο και σε εμπειρικές προσεγγίσεις. Για την ελληνική πολιτική κοινωνία, ενδεικτικά αναφέρουμε: Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτι-

5. ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η μέχρι εδώ επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων της δειγματοληπτικής έρευνας καταδεικνύει εμφανείς προτιμήσεις, αλλά και κάποιες πληροφορίες για το κοινό που δεν χρησιμοποιεί καθόλου ένα μέσο ή για εκείνο που κάνει ιδιαίτερα μεγάλη χρήση. Παρ' όλα αυτά, δεν φωτίζει περαιτέρω τα κίνητρα και τον τρόπο χρήσης των Μέσων. Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός που προκύπτει από άλλες ερευνητικές προσεγγίσεις (ευρωβαρόμετρο) ότι συχνά η απαξίωση των Μέσων από το κοινό δεν αναιρεί τη συστηματική παρακολούθησή τους.

Αυτή η ανορθολογική συνύπαρξη δυσπιστίας και χρήσης φαίνεται από το συνδυασμό των δεδομένων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας με εκείνα ειδικής έρευνας σχετικά με την εμπιστοσύνη του κοινού στα Μέσα (Eurobarometer, 69, 11/2008). Όπως προκύπτει από την έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, φαίνεται ότι το 72% των Ελλήνων δεν εμπιστεύονται την τηλεόραση, το 65% τον Τύπο, και το 52% το ραδιόφωνο.

Βάσει των στοιχείων του Ευρωβαρόμετρου σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες καταγράφονται υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στα

κός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι., (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 163-192, Δεμερτζής Ν., Καφετζής Π., 1996, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», καθώς και Κομνηνού Μ., 1996, «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: 1974-1994», στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974- 1994*, Αθήνα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, εκδ. Θεμέλιο, σ. 174-218. Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα, πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση;» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς, σ. 217-252, του ιδίου 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σ. 168-178, στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974- 1994*, Αθήνα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, εκδ. Θεμέλιο, σ. 219-246.

MME (εμπιστοσύνη στο μέσο δηλώνει η πλειονότητα των ερωτηθέντων σε 23 από τα 27 κράτη-μέλη) και γενικά ο βαθμός εμπιστοσύνης σε κάθε μέσο είναι σχετικά σταθερός. Αντίθετα, στην Ελλάδα ο δείκτης εμπιστοσύνης στα Μέσα εμφανίζει πτωτικές τάσεις ενώ καταγράφεται γενικότερα δυσπιστία για τα MME.¹⁰ Πιο αναλυτικά, όσον αφορά στην τηλεόραση η Ελλάδα συγκαταλέγεται στη μειονότητα των χωρών που εμφανίζουν υψηλά ποσοστά δυσπιστίας (συγκεκριμένα το 72% των Ελλήνων δηλώνει ότι δεν εμπιστεύεται την τηλεόραση), μαζί με το 57% των Ιταλών, το 59% των Γάλλων και το 50% των Ούγγρων.

Επιπλέον, η πλειονότητα των ερωτηθέντων, στην Ελλάδα το 52%, στην Ουγγαρία το 59% και στην Ιταλία το 58%, δεν εμπιστεύεται το ραδιόφωνο, ενώ, αντίθετα, το εμπιστεύεται στη Φινλανδία το 82%, και στη Σλοβακία και τη Σουηδία το 78% .

Όσον αφορά στον Τύπο, η Ελλάδα συγκαταλέγεται πάλι στις 11 χώρες με υψηλά ποσοστά δυσπιστίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Αγγλία το 81%, στην Ουγγαρία το 73%, στην Ελλάδα το 65% και στην Ιταλία το 64% δηλώνει ότι δεν εμπιστεύεται τον Τύπο.

Τέλος, η θέση της Ελλάδας μεταξύ των εννέα χωρών με υψηλά ποσοστά δυσπιστίας και στο διαδίκτυο (Γαλλία, Λουξεμβούργο, Φινλανδία, Κύπρος, Ιταλία, Γερμανία, Αγγλία, Σουηδία και Ελλάδα), επιβεβαιώνει την εκφραζόμενη δυσπιστία των Ελλήνων στα MME γενικά.

Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αναδεικνύει ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης δεν συμβαδίζει και με τη χρήση των Μέσων¹¹.

10. Μια ερμηνευτική προσέγγιση της ελληνικής ομάδας περιλαμβάνεται στο τρέχον τεύχος «Η εμπιστοσύνη του κοινού στα MME είναι πολύ χαμηλή – περίπου 7% της κοινής γνώμης. Η εμπιστοσύνη βρίσκεται σε πτώση εξαιτίας της χαμηλής ποιότητας του Τύπου και του λαϊκισμού των ηλεκτρονικών μαζικών μέσων» (AEJ's Greek Section, Eur. 69).

11. Ανάλογη αντίφαση προκύπτει εξετάζοντας δηλώσεις ενδιαφέροντος των ερωτώμενων για το περιεχόμενο των προγραμμάτων των Μέσων, ενδιαφέρον που δεν συνεπάγεται απαραίτητα και την αντίστοιχη χρήση. Για παράδειγμα, όταν ρωτήθηκαν οι Ευρωπαίοι (*Special Eurobarometer*, 282, σ. 3-4) σχετικά με το τι είδους ειδήσεις τους ενδιαφέρουν δίνουν ποικιλία απα-

Όσον αφορά τη διερεύνηση της σχέσης πολιτικής δυσανεμίας και χρήσης Μέσων για πολιτική ενημέρωση εντοπίζουμε και πάλι την αποσύνδεση εμπιστοσύνης και συστηματικής χρήσης. Σε μετρήσεις του Ευρωβαρόμετρου έχει διαπιστωθεί «ότι υπάρχουν χώρες το κοινό των οποίων εμπιστεύεται την τηλεόραση ως μέσο και ταυτοχρόνως την παρακολουθεί συστηματικά προκειμένου να ενημερωθεί για τα πολιτικά πράγματα». Εκ παραλλήλου, εμπιστεύεται και είναι ικανοποιημένο από το πολιτικό σύστημα της χώρας του. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν χώρες οι πολίτες των οποίων παρακολουθούν μεν συστηματικά τηλεόραση για την πολιτική τους ενημέρωση πλην όμως δεν την εμπιστεύονται αρκετά κατά τον ίδιο τρόπο που δεν εμπιστεύονται αρκετά και το πολιτικό σύστημα της χώρας τους... Χαρακτηριστικά παραδείγματα χωρών δεύτερης κατηγορίας είναι η Ελλάδα και η Ιταλία: σε ολόκληρη την ΕΕ, τα πέντε τελευταία χρόνια (1999-2003) τοποθετούνται στις δύο τελευταίες θέσεις ως προς την εμπιστοσύνη των πολιτών τους στην τηλεόραση, την οποία όμως χρησιμοποιούν καθημερινά για την ενημέρωσή τους (Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, σ. 167-168).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι ποσοτικές μετρήσεις εγείρουν ζητήματα εμπλουτισμού των δεδομένων με ποιοτικές προσεγγίσεις. Η επικοινωνιακή θεώρηση καταδεικνύει ότι υπάρχει μια «επιλεκτική σχέση στα μηνύματα των Μέσων από τα μέλη του κοινού τα οποία τείνουν να συνδέουν την επιλογή τους όσο αφορά στα ΜΜΕ με τις δικές τους προτιμήσεις, ιδέες και ενημερωτικές ανάγκες, περιορίζοντας την πιθανότητα αλλαγής των επιδράσεων από τα ΜΜΕ και αυξάνοντας τις πιθανότητες για «ενίσχυσή» τους» (Βίνταλ Σβ., Κουέλ Ντ., 2001, σ. 174).

ντήσεων: Ο αθλητισμός κυριαρχεί στα ενδιαφέροντά τους (40%), ακολουθεί η ψυχαγωγία/ διασημότητες (35%), η πολιτική (34%), τέχνες και πολιτισμός (32%), επιστημονική έρευνα (31%) και οικονομία (28%). Αντίθετα, στη χώρα μας δηλώνεται ένα εντυπωσιακό ενδιαφέρον για την επιστημονική έρευνα (51%), ακολουθούν η πολιτική και η οικονομία (39%), η ψυχαγωγία (37%) και, τέλος, ο αθλητισμός (30%).

6. ΕΛΛΑΔΑ: ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ- ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ένα από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας σε σχέση με άλλες αποσπασματικές προσεγγίσεις είναι η συλλογή των δεδομένων κατά κύματα, σε τακτά χρονικά διαστήματα, παρέχοντας τη δυνατότητα χρήσης χρονοσειρών που μας επιτρέπουν την ανίχνευση τάσεων στη χρήση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ωστόσο, πρέπει να τονίσουμε ότι οι διαφοροποιήσεις τόσο στη συμμετοχή των χωρών (22 χώρες το 2002, 25 χώρες το 2004 και 28 χώρες το 2008), όσο και στο χρονικό διάστημα διεξαγωγής της έρευνας πεδίου επιβάλλουν μια περαιτέρω διερεύνηση των στοιχείων προκειμένου να παραχθούν ασφαλή συγκριτικά συμπεράσματα.

Η κυριαρχία της τηλεόρασης σε σύγκριση με τα άλλα Μέσα είναι εμφανής τόσο στη χώρα μας όσο και στο ευρωπαϊκό περιβάλλον σε αναφορά με το μέσο ποσοστό των εξεταζόμενων ευρωπαϊκών χωρών.¹²

Στα ευρήματα των τριών γύρων της ΕΚΕ, για την Ελλάδα παρατηρούμε διαφοροποιήσεις τόσο στην κατηγορία “λίγη τηλεθέαση” (0-1ώρα), όσο και στην κατηγορία “πολλή τηλεθέαση” (πάνω από δύο ώρες), ενώ καταγράφονται παρόμοιες τάσεις στην περιοχή 1,5-2 ώρες (Παράρτημα Α, Πίνακας 29). Οι Έλληνες όμως υπερτερούν σταθερά στην κατηγορία της “πολύ υψηλής τηλεθέασης” (περισσότερο από τρεις ώρες ημερησίως).

12. Εξετάζοντας ειδικότερα τη χρήση της τηλεόρασης σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, διαπιστώνουμε ότι η χώρα μας κατέχει την πρώτη θέση στην πολύ υψηλή τηλεθέαση το 2002 με ποσοστό 38% (και ακολουθεί η Μεγάλη Βρετανία με 36,4%) και το 2004 με ποσοστό 42,5% (ενώ ακολουθούν σε απόσταση αναπνοής η Τουρκία με 42,4% και η Μεγάλη Βρετανία με 40,2). Στον τέταρτο γύρο (σημειώνουμε ότι η έρευνα πεδίου διεξήχθη 8-11/2008, χρονικό διάστημα που οπωσδήποτε συνδέεται με την παρατηρούμενη μείωση στην τηλεθέαση και την ευρωπαϊκή κατάταξη) πρώτη σε τηλεθέαση έρχεται η Κύπρος (40,9%), έπεται η Πορτογαλία (40,7%) και η Ελλάδα ακολουθεί την Μεγάλη Βρετανία με ποσοστά 30,6% και 31,9% αντίστοιχα (αναλυτικότερα βλ. TV- ESS data).

Η σαφής αυτή τάση των πρωτείων της χώρας μας στην τηλεθέαση, σε συνδυασμό με το υψηλό ποσοστό έλλειψης εμπιστοσύνης στην τηλεόραση που προαναφέραμε, αποκτά άλλη διάσταση εξεταζόμενη στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Η πλειονότητα των Ευρωπαίων πολιτών (στα 27 κράτη-μέλη) εμπιστεύεται την τηλεόραση (53%) και ακόμα περισσότερο το ραδιόφωνο (61%). Αντίθετα, οι Ευρωπαίοι πολίτες διχάζονται ως προς την εμπιστοσύνη στον Τύπο (το 44% τον εμπιστεύονται, ενώ το 50% όχι) καθώς και στο διαδίκτυο (το 36% το εμπιστεύεται, ενώ το 37% δεν το εμπιστεύεται). Ένα σημαντικό ποσοστό (27%) αποφεύγει να απαντήσει στην ερώτηση σχετικά με το διαδίκτυο, πιθανά γιατί δεν το χρησιμοποιεί γενικά ως Μέσο (Eurobarometer, 69, 2008).

Γενικότερα, οι λειτουργίες της τηλεόρασης στην Ευρώπη συγκροτούνται κατά κύριο λόγο γύρω από την πληροφόρηση (ειδήσεις, πολιτική ενημέρωση, επιμόρφωση με την έννοια της διεύρυνσης οριζόντων: κοινωνικά θέματα, εκλαϊκευμένη επιστήμη, ιστορία, υγεία, ταξίδια κ.λπ.) και την ψυχαγωγία (European Commission, 2007).

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε περαιτέρω τη χρήση της τηλεόρασης στο ευρωπαϊκό πλαίσιο αντλούμε πληροφορίες από ποιοτικές προσεγγίσεις για τους Ευρωπαίους τηλεθεατές. Μια πρόσφατη ποιοτική έρευνα σχετικά με την τηλεόραση σε 27 ευρωπαϊκές χώρες επιβεβαιώνει την τυπολογία των τηλεθεατών που είχε αναδειχθεί σε ανάλογη μελέτη το 2004, ότι δηλαδή η πλειονότητα των Ευρωπαίων τηλεθεατών χαρακτηρίζεται από τη συμπεριφορά «τυποποίησης» ή «εμβύθισης» στον τηλεοπτικό κόσμο.¹³ Επίσης, ενώ η βασική δομή τηλεθέασης παραμένει ίδια (σε σύγκριση με την προηγούμενη αντίστοιχη μελέτη) παρατηρούνται κάποιες αλλαγές που σχετίζονται με την αύξηση των διαθέσιμων καναλιών σε κράτη-μέλη, και τεχνολογικών δυνατοτήτων εν γένει. Για παράδειγμα, στη μελέτη εμφανίζεται μια γνήσια εν δυνάμει τάση παρακολούθησης τηλεόρασης μέσω

13. Συγκεκριμένα, η προτεινόμενη από τις μελέτες τυπολογία, περιλαμβάνει την «τυποποιημένη» συμπεριφορά (standardized ή dipping in), την παραπλήσια τυπολογία της «εμβύθισης» (dipping in), την λιγότερη αριθμητικά κατηγορία της ενεργητικής «επιλεκτικής» (selective) τηλεοπτικής συμπεριφοράς καθώς και την κατηγορία της «εξαρτημένης» (addictive) συμπεριφοράς.

διαδικτύου, κυρίως μεταξύ νέων σε ηλικία που ανήκουν στην κατηγορία των «επιλεκτικών» θεατών. Η πλειονότητα όμως εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα πρόσβασης (τεχνικά, οικονομικά κ.λπ.) για τέτοιου είδους χρήση (European Commission, 2007, σ. 6-8).

Τελειώνοντας, πρέπει να πούμε ότι ειδικότερα για τη χώρα μας, που πρωταγωνιστεί στη τηλεθέαση, θα ήταν καλό να είχαμε περισσότερα στοιχεία. Ωστόσο, από τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει, μεταξύ άλλων, το ερευνητικό ενδιαφέρον της έλλειψης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ χρήσης της τηλεόρασης και εμπιστοσύνης προς αυτή. Με δεδομένες τις νέες και ιδιαίτερα ισχυρές συνήθειες τηλεθέασης που έχει διαμορφώσει το νέο τηλεοπτικό τοπίο στη χώρα μας (μετά από τη φάση του κρατικού μονοπωλίου), υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά που πρέπει να υπερβούμε, όπως η μυθοπλασία του «πρώτου-δεύτερου», η αριθμολαγνεία των ποσοστών θεαματικότητας και να προσανατολιστούμε στις ποιοτικές διερευνήσεις που προσφέρει το σύγχρονο και πολυσύνθετο τηλεοπτικό μας πεδίο (Παπαθανασόπουλος Στ., 1994, σ. 288-289).

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εξετάζοντας τα ευρήματα τριών γύρων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας αναλύσαμε τις μετρήσιμες επιλογές του κοινού όσον αφορά στα Μέσα καθώς και ορισμένα χαρακτηριστικά του. Επίσης, συζητήσαμε ότι, αν και σε επίπεδο χρονοσειράς σκιαγραφούνται μεταβολές χρήσης, η επεξεργασία των δεδομένων μας υπόκειται σε δομικούς περιορισμούς. Αναμφισβήτητο γεγονός είναι η κυριαρχία της τηλεόρασης σε σχέση με άλλα μέσα, τόσο στη χώρα μας όσο και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αντλήσουμε άλλες πληροφορίες σχετικά με τα κίνητρα και τις διαφοροποιήσεις του κοινού των Μέσων, αν και επιχειρούμε αξιοποιώντας δεδομένα άλλων ερευνών να περιγράψουμε το ευρωπαϊκό περιβάλλον ως συγκριτικό πλαίσιο αναφοράς σχετικά με το κοινό των Μέσων στην Ελλάδα.

Συνοψίζοντας, σε μια πρώτη προσέγγιση των στοιχείων του 4^{ου} γύρου της ΕΚΕ θα μπορούσαμε να σκιαγραφήσουμε την

καθημερινή χρήση των Μέσων Επικοινωνίας στη χώρα μας ως εξής: Οι μισοί περίπου των ερωτηθέντων πολιτών δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, τα δύο τρίτα των πολιτών δεν διαθέτουν καθόλου εφημερίδα, το ένα τρίτο παρακολουθεί τηλεόραση περισσότερο από τρεις ώρες την ημέρα και περίπου το ένα τέταρτο ακούει καθημερινά ραδιόφωνο περισσότερο από τρεις ώρες. Μολονότι έχει βελτιωθεί η πρόσβαση στο διαδίκτυο σε σχέση με τα δύο πρώτα κύματα της ΕΚΕ, η χρήση του παραμένει ακόμη περιορισμένη. Όσον αφορά τη χρήση Μέσων για πολιτική ενημέρωση, η πλειονότητα εκείνων που τα χρησιμοποιούν ακόμη και συστηματικά προτιμούν να τα χρησιμοποιούν για άλλους σκοπούς, και όχι ιδιαίτερα για να ενημερωθούν πολιτικά.

Σε αντίθεση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όπου γενικά ο βαθμός εμπιστοσύνης σε κάθε Μέσο είναι σχετικά σταθερός και συχνά τα επίπεδα εμπιστοσύνης είναι υψηλά, στην Ελλάδα καταγράφεται γενικά δυσπιστία προς τα ΜΜΕ και μάλιστα με πτωτικές τάσεις.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην συγκριτική ανάλυση της χρήσης της τηλεόρασης στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, παρατηρούμε ότι η χώρα μας κατέχει την πρώτη θέση στην κατηγορία της πολύ υψηλής τηλεθέασης στον 1^ο και 2^ο γύρο, ενώ στον 4^ο γύρο, ακολουθεί την Κύπρο και την Πορτογαλία.

Η σαφής αυτή επίδοση της χώρας μας στην τηλεθέαση, σε συνδυασμό με το υψηλό ποσοστό έλλειψης εμπιστοσύνης που προαναφέραμε, αποκτά άλλη διάσταση εξεταζόμενη στο ευρωπαϊκό περιβάλλον εφόσον συνεκτιμήσουμε και τις δηλώσεις ενδιαφέροντος για το περιεχόμενο σε συνδυασμό με την ελάχιστη καταγραφόμενη χρήση για πολιτικές ειδήσεις ή πολιτικές εκπομπές. Ποιοτικές έρευνες φωτίζουν περισσότερο τις προσδοκίες του κοινού και θέτουν επιπλέον το αίτημα περαιτέρω διερευνήσεων και αποδέσμευσης από τυπολογίες καταλληλότερες για εμπορική διατίμηση και όχι για ουσιαστική διερεύνηση χρήσεων και ικανοποιήσεων. Ωστόσο οφείλουμε να τονίσουμε ότι η διαχρονική επανεξέταση αυτών των δεικτών μας εφοδιάζει με τις απαραίτητες οπτικές κατανόησης της πολύπλοκης αλληλεπίδρασης ΜΜΕ και κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ*Ελληνόγλωσσες*

- Βίνταλ Σβ., Κουέλ Ντ., 2001, «Σύγχρονα μοντέλα επικοινωνίας», [Τίτλος πρωτοτύπου «Communications Models for the Study of Mass Communication»], Αθήνα, Καστανιώτης.
- Δεμερτζής Ν., Παπλιάκου Β., 2007, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική συμμετοχή και ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 163-192.
- Δεμερτζής Ν., Καφετζής Π., 1996, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, σ. 174-218.
- Ζητήματα Επικοινωνίας*, «Όψεις της πολιτικής επικοινωνίας», Αφιέρωμα, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας, ΕΜΜΕ, τεύχ. 3, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Καφετζής Π., 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα, πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση;» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, σ. 217-252.
- Καφετζής Π., 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σ. 168-178.
- Κομνηνού Μ., 1996, «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία: 1974-1994», στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική, Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, εκδ. Θεμέλιο, σ. 219- 246.
- Κουέλ Ντ., 1997, «Εισαγωγή στη θεωρία της μαζικής επικοινωνίας», [Τίτλος πρωτοτύπου «Mass communication theory, an introduction»], Αθήνα, Καστανιώτης.
- Παπαθανασόπουλος Στ., 1994, *Η τηλεόραση στον κόσμο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Prokop D., 1997, *Η δύναμη των μέσων και η επίδρασή τους στις μάζες*, Αθήνα, «Νέα Σύνορα», Α.Α. Λιβάνης.

Ξενόγλωσσες

Elvestad E. and Blekesaune A., 2008, «Newspaper readers in Europe: A multilevel study of individual and national differences», *European Journal of Communication*, no 23, Sage, σ.425- 447, [http:// ejc.sagepub.com/content/23/4/425](http://ejc.sagepub.com/content/23/4/425).

Eurobarometer, 12/2007, Special 282, Scientific Research in the Media, σ. 3-4.

Eurobarometer, 11/2008, vol. 69.

European Commission, 2007, «Information in Europe on television. Qualitative study among TV viewers in the 27 member states of the European Union», Directorate General for Communication, April, σ. 6-8.

Katz E., Blumler J.G. and Gurevitch M., 1974, «Utilization of Mass Communication by the Individual», Blumler J. G., Katz E. (eds), *The uses of mass communication*, Beverly Hills, Sage, σ. 19-32.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΝΙΚ. ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει τις υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη. Αναλύεται συνοπτικά το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο και το χάσμα ανάμεσα στις Βόρειο- και Νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες, όπως, επίσης, και η διαφορά ανάμεσα στη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη. Οι Ευρωπαίοι πολίτες ανησυχούν ιδιαίτερα για τις συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων και τις διευρυνόμενες ανισότητες του τομέα υγείας σε επίπεδο εθνών, περιφερειών και κοινωνικο-οικονομικών ομάδων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, περισσότεροι από το 50% των Βουλγάρων, Ουκρανών, Ρώσων και άλλων πολιτών της Ανατολικής Ευρώπης θεωρούν ότι οι συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων είναι υπερβολικά κακές ή πολύ κακές. Στην Ελλάδα, το 46,5% του πληθυσμού ανησυχεί για τις υπάρχουσες και μελλοντικές συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων.

Όσον αφορά τις ανισότητες στον τομέα υγείας, η Ιρλανδία, η Κύπρος και η Ελλάδα είναι ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες με τον υψηλότερο δείκτη ανισοκατανομής με βάση το συντελεστή Gini.

Η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει επιφέρει την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την περικοπή των κοινωνικών δαπανών. Από τα δεδομένα τεκμηριώνεται η αρνητική σχέση μεταξύ κοινωνικών δαπανών και φτώχειας. Η διεύρυνση του κράτους πρόνοιας θα είχε σημαντική επίδραση στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ταυτόχρονα, θα έπρεπε να υιοθετηθούν μεταρρυθμίσεις στην υγεία και την κοινωνία, με στόχο την αναδιάρθρωση των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, οι οποίες θα στόχευαν στην ορθολογική χρήση των κοινωνικών υπηρεσιών.

JOHN NIC. YFANTOPOULOS

THE EUROPEAN SOCIAL MODEL AND SOCIAL INEQUALITIES

ABSTRACT: The purpose of this study is to make use of the European Social Survey 2008-2009 in order to highlight the existing social inequalities across the European Member States. The European Social Model is briefly described and the gap between the Northern versus the Southern European Countries is portrayed as well as the gap between Western versus the Eastern Europe is analyzed. The European Citizens express increasing concerns about the living conditions of the pensioners and the widening inequalities in health status among nations, regions and socio-economic groups. According to European Social Survey more than 50% of the Bulgarian, Ukrainian, Russian and other Eastern European Citizens found the living conditions of their pensioners extremely bad or very bad. In Greece 46,5 % of the population express their agony about the current and future living condition of the pensioners. As far as health inequalities are concerned Ireland, Cyprus and Greece are among the European countries with the highest estimates of Gini coefficients.

The recent economic crisis has a profound impact in increasing social inequalities and curtailing social expenditures. Evidence is presented, using aggregate data, on the negative relationship between social expenditures and poverty. The expansion of the welfare state would have a profound impact on fighting poverty and social exclusion. At the same time social and health reforms should be introduced aiming at the reorganization of welfare and health services towards more efficiency and more equitable utilization of social services.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κοινωνική έρευνα που διεξάγεται σήμερα στις χώρες Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποβλέπει στη συγκρότηση μιας τεκμηριωμένης θεωρητικής και εμπειρικής βάσης για τη χάραξη αποτελεσματικής και κοινωνικά δίκαιης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Υπό την έννοια αυτή, οι ερευνητικές προσπάθειες που αναπτύσσονται από τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα έχουν ως κύριο στόχο τη μελέτη των προβλημάτων της ευρωπαϊκής κοινωνίας και τη διαμόρφωση θεωρητικών προσεγγίσεων και στατιστικών αναλύσεων με τη χρήση κοινωνικών δεικτών για την καταγραφή και ανάλυση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και πολιτισμικών εξελίξεων. Για την ικανοποίηση των στόχων αυτών η έρευνα διεξάγεται επαναληπτικά μέσα στα πλαίσια οργανωμένων ερευνητικών δικτύων, δηλαδή ομάδων ερευνητών από διαφορετικές χώρες που συνεργάζονται μεταξύ τους, προσφέροντας την εμπειρία και τη γνώση τους για την εκπόνηση διακρατικών ερευνητικών προγραμμάτων. Στα δίκτυα αυτά συμμετέχουν κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, δημογράφοι, στατιστικοί αναλυτές, πολιτικοί επιστήμονες και άλλοι ερευνητές διαμορφώνοντας, με τον τρόπο αυτόν, μια διακρατική αλλά και μια «διατομεακή» επιστημονική προσέγγιση για την εξέταση των ερευνητικών υποθέσεων και τη συγκρότηση προτάσεων για τη χάραξη ευρωπαϊκής πολιτικής. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσα στα πλαίσια ανάπτυξης και προώθησης της έρευνας και της καινοτομίας στις χώρες μέλη, προσδιορίζει τις ερευνητικές προτεραιότητες και προσκαλεί τα ερευνητικά κέντρα και τα πανεπιστήμια να υποβάλουν προτάσεις για την εκπόνηση ερευνών που αφορούν την Ευρωπαϊκή Κοινωνία (EU Commission, 2001) (Eurostat, 2000, 2001).

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε ένα ερευνητικό δίκτυο ευρωπαϊκών χωρών μελών της ΕΕ και επιπλέον χωρών όπως η Ελβετία, η Νορβηγία, το Ισραήλ και η Τουρκία για την εκπόνηση μιας πρωτότυπης συγκριτικής έρευνας στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, με ονομασία «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα» (European Social Survey). Ο κύριος στόχος της έρευνας αυτής είναι η καταγραφή των στάσεων, απόψεων και υποκειμενικών εκτιμήσεων των Ευρωπαίων πολιτών για τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις. Η κεντρική επιστημονική αρχή που ανέλαβε το συντονισμό της έρευνας είναι το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα Επιστημών (European Science Foundation). Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων συμπεριέλαβε το πρόγραμμα αυτό στις κύριες ερευνητικές της δράσεις και ανέλαβε τη μερική χρηματοδότηση.

Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα διέπεται από αυστηρά ακαδημαϊκά και μεθοδολογικά κριτήρια που δίνουν τη δυνατότητα αξιόπιστων συγκρίσεων και επιστημονικών αναλύσεων. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τέσσερις επιτελικούς ερευνητικούς στόχους που αποβλέπουν:

1. Στην καταγραφή και ανάλυση των μακροχρόνιων κοινωνικών αλλαγών τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.
2. Στη μέτρηση των στάσεων, απόψεων, αντιλήψεων και κοινωνικών αξιών των Ευρωπαίων πολιτών.
3. Στην προαγωγή και ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής έρευνας με τη χρήση καινοτόμων επιστημονικών «εργαλείων».
4. Στην ανάπτυξη και εξειδίκευση συγκριτικών κοινωνικών δεικτών σε εθνικό (μεταξύ των περιφερειών) και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών χρησιμοποιείται ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο που είναι κατάλληλο για τη συλλογή και ανάλυση αξιόπιστων ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων. Το μεθοδολογικό πλαίσιο διεξαγωγής της κοινωνικής έρευνας βασίζεται σε αυστηρά κριτήρια για την ακριβή μετάφραση και απόδοση των εννοιών που χρησιμοποιούνται στο ερωτηματολόγιο καθώς και τη γενικότερη μεθοδολογία συλλογής του υλικού.

Με βάση τα παραπάνω, η ανάλυση που ακολουθεί διαρθρώνεται στις εξής ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζουμε το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο σε σχέση με την κοινωνία πολιτών. Στη δεύτερη ενότητα σχολιάζουμε τις απόψεις των Ευρωπαίων πολιτών για τη δυνατότητα καταπολέμησης της φτώχειας με κοινωνικές παροχές. Στην τρίτη ενότητα εξετάζουμε την αυξανόμενη αβεβαιότητα στην ευρωπαϊκή κοινωνία λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και της οικονομικής ανασφάλειας που προκύπτει από την αδυναμία των συνταξιοδοτικών συστημάτων να αντεπεξέλθουν στις μελλοντικές τους υποχρεώσεις προς τους ασφαλισμένους.

Στην τέταρτη ενότητα αναφερόμαστε στις μεταρρυθμίσεις των συστημάτων υγείας, και με τη χρήση των δεικτών ανισότητας Gini, διερευνούμε το μέγεθος των ανισοτήτων στην υγεία του ευρωπαϊκού πληθυσμού.

2. ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, στις 23 και 24 Μαρτίου του 2000 στη Λισσαβόνα της Πορτογαλίας, προσδιόρισε μια κοινή στρατηγική για την επίτευξη μιας εναρμονισμένης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Η Ένωση όρισε ως ενιαίο στρατηγικό στόχο για τη δεκαετία 2000-2010 τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και τη δημιουργία μιας δυναμικής οικονομίας που θα βασίζεται στη γνώση και θα εξασφαλίζει βιώσιμη ανάπτυξη με καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού προσκάλεσε τις χώρες μέλη να αναλάβουν μια σειρά δράσεων που θα αποσκοπούσαν:

1) στη ανάπτυξη υγιούς οικονομικής πολιτικής βασισμένης στην κοινωνία της γνώσης με την ενίσχυση της απασχόλησης, των επενδύσεων, της έρευνας και της καινοτομίας·

2) στην αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, επενδύοντας στον άνθρωπο και το κοινωνικό κεφάλαιο, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα πολιτικές για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι μακρο-οικονομικές προοπτικές της Ένωσης κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και τις αρχές της δεκαετίας του 2000 υπήρξαν ιδιαίτερα ευοίωνες. Το πρόγραμμα σταθερότητας και οι υγιείς νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές είχαν μειώ-

σει σημαντικά τον πληθωρισμό, τα επιτόκια και τα ελλείμματα του δημοσίου. Η εσωτερική αγορά είχε ολοκληρωθεί και το ευρώ απέδιδε σημαντικά οφέλη στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Η διεύρυνση από την ΕΕ-15 στην ΕΕ-25 αρχικά και έπειτα στην ΕΕ-27 με τη δημιουργία μιας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς απέφερε πολλαπλά οφέλη για τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις. Το εργατικό δυναμικό της Ένωσης διαθέτει ένα υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και εξειδίκευσης. Τα συστήματα της κοινωνικής προστασίας καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα κοινωνικών κινδύνων διαθέτοντας το 25% του ΑΕΠ για δαπάνες κοινωνικής προστασίας. Ωστόσο, παρά τα σημαντικά επιτεύγματα υπάρχουν σημαντικές αδυναμίες που απαιτούν την επίλυση των μακροχρόνιων προβλημάτων της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Σήμερα περισσότεροι από 15 εκατ. Ευρωπαίοι παραμένουν άνεργοι. Τα ποσοστά απασχόλησης είναι χαμηλά και απαιτούν σημαντικές διαρθρωτικές ενέργειες. Απαιτούνται σημαντικές μεταρρυθμίσεις στα συστήματα κοινωνικών ασφαλίσεων και υγείας καθώς και στο γενικότερο οικονομικό και κοινωνικό τομέα για την ενδυνάμωση της ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής συνοχής.

Το αντικείμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής για τις επόμενες δεκαετίες δεν θα πρέπει να αναφέρεται απλά στο κράτος πρόνοιας, αλλά θα πρέπει να αποσκοπεί κυρίως στην εξασφάλιση ενός ενεργητικού ρόλου του Ευρωπαίου πολίτη στο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Το μελλοντικό κράτος πρόνοιας δεν μπορεί μόνο να προστατεύει το άτομο από τους κοινωνικούς κινδύνους, αλλά θα πρέπει να διασφαλίζει ενεργούς κοινωνικούς ρόλους για όλους τους πολίτες κάθε ηλικίας. Η μελλοντική διαμόρφωση των κοινωνικών πολιτικών στην Ευρώπη των 27 δεν θα έχει μόνο ένα απλό επιδοματικό και βοηθητικό χαρακτήρα, αλλά, κυρίως, θα διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για την παροχή κινήτρων ένταξης των πολιτών στην παραγωγική διαδικασία.

Τα ερωτήματα αρκετών ερευνητών κατά το παρελθόν αφορούν την αποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη ως προς την κάλυψη των Ευρωπαίων πολιτών από τους κινδύνους της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι Ευρωπαίοι, μέσω της φορολογίας και των ασφαλιστικών εισφορών τους (εργατικών και εργοδοτικών), συμβάλ-

λουν στη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας. Πόσο όμως το κράτος αυτό είναι ικανό να προσφέρει υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης, συνταξιοδότησης, υγείας και προστασίας από την ανεργία και τη φτώχεια;

Πολλές φορές το σύστημα αυτό έχει δεχθεί κριτική για αναποτελεσματικότητα, προκλητική γραφειοκρατία, πελατειακή συνεργασία μεταξύ ορισμένων ομάδων και για αδυναμία διασφάλισης ικανοποιητικών και βιώσιμων παροχών για συντάξεις και μακροχρόνιες υγειονομικές παροχές. Ορισμένοι επικριτές του συστήματος έχουν υποστηρίξει ότι οι κοινωνίες στην πραγματικότητα λειτουργούν καλύτερα εάν οι πολίτες δημιουργήσουν μια «κοινωνία των πολιτών» και αναπτύξουν αυθόρμητα πολιτικές αλληλεγγύης και κοινωνικής μέριμνας.

Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία του πρώτου γύρου της EKE (2002 – 2003), ο Tom Van de Meer¹ και οι συνεργάτες του από το Πανεπιστήμιο Radboud της Ολλανδίας διερεύνησαν τη δυνατότητα επίδειξης κοινωνικής αλληλεγγύης σε σχέση με τις κοινωνικές δαπάνες και το γενικότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Τα κύρια ευρήματα της έρευνάς τους παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω:

- Οι υψηλές δαπάνες για κοινωνική προστασία δεν συνεπάγονται τη μείωση της ατομικής πρωτοβουλίας για κοινωνική αλληλεγγύη και κοινωνική υποστήριξη.
- Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την υποστήριξη της υπόθεσης ότι το κράτος πρόνοιας παραγκωνίζει την κοινωνική αλληλεγγύη.
- Όσο υψηλότερο είναι το μέσο εισόδημα σε μια χώρα, τόσο πιο έντονη είναι η τάση των ανθρώπων να μεριμνούν ο ένας για τον άλλον.
- Η οικονομική ασφάλιση περισσότερο ενδυναμώνει παρά αποδυναμώνει τους κοινωνικούς θεσμούς, ίσως επειδή τα

1. Van de Meer, T. Scheepers, P. και te Grotenhuis, M., 2008, «Επηρεάζει η πολιτεία τις άτυπες επαφές μεταξύ των ανθρώπων; Νέες θεσμικές εξηγήσεις της κοινωνικής συμμετοχής στην καθημερινή ζωή», H. Meulemann (ed.), *Κοινωνικό κεφάλαιο στην Ευρώπη: ομοιότητα χωρών και διαφορά ανθρώπων; Πολύ – επίπεδες αναλύσεις της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Leiden & Boston, Brill.

άτομα μόνο όταν έχουν καλυφθεί οι δικές τους βασικές ανάγκες στρέφουν με μεγαλύτερη προθυμία την προσοχή τους στους συνανθρώπους τους.

Τα παραπάνω συμπεράσματα προέκυψαν από τη χρήση στατιστικών δεικτών και κλιμάκων μέτρησης της κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών των διαφόρων χωρών.

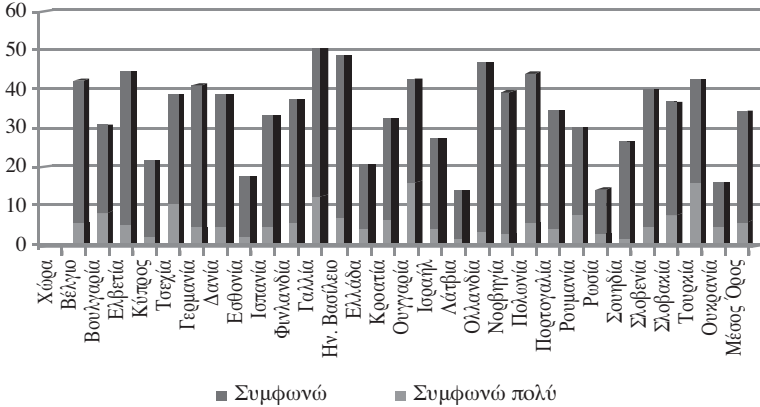
Αξιολογώντας τα στατιστικά δεδομένα για το έτος 2008-2009 της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας παρουσιάζουμε στο Διάγραμμα 1 τις απόψεις των Ευρωπαίων πολιτών για την κοινωνική αλληλεγγύη. Στην ερώτηση «κατά πόσο νομίζετε ότι οι κοινωνικές παροχές-υπηρεσίες μειώνουν την επιθυμία σας για κοινωνική αλληλεγγύη και υποστήριξη προς τους συνανθρώπους σας», το 34,1 % των ερωτηθέντων στην έρευνα της ΕΚΕ συμφωνεί απόλυτα ή συμφωνεί ότι οι κοινωνικές παροχές/υπηρεσίες μειώνουν αυτήν την επιθυμία. Οι πολίτες των χωρών της Βόρειας Ευρώπης, όπως η Γαλλία (50,4%), η Αγγλία (48,8%), η Ολλανδία (46,8%), με ιστορικά παγιωμένα συστήματα κράτους πρόνοιας, τείνουν να εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά αποδοχής μιας κοινωνίας των πολιτών, η οποία βασίζεται σε συστήματα κοινωνικής αλληλεγγύης. Αντίθετα, οι πολίτες της Ρωσίας (14,3%) και άλλων ανατολικών πρώην σοσιαλιστικών χωρών, όπως η Ουκρανία (15,9%), η Λετονία (14,1%) και η Εσθονία (17,7%) υιοθετούν διαφορετική άποψη. Χαμηλά επίσης ποσοστά καταγράφηκαν και για την Ελλάδα (20,5%) και την Κύπρο (21,6%).

3. ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ

Τις τελευταίες δεκαετίες αυξήθηκε στην Ευρώπη το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για τη μελέτη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Μέσα στο πλαίσιο αυτό έχουν διερευνηθεί τα αίτια της φτώχειας και οι λόγοι για τους οποίους ορισμένα άτομα παραμένουν κοινωνικά αποκλεισμένα από τις ευκαιρίες που παρέχονται από το σύστημα κοινωνικής προστασίας και από την αγορά εργασίας. Οι διάφορες κοινωνικές και οικονομικές θεωρίες χρησιμοποιούν ποικίλους όρους προκειμένου να περιγράψουν τη χρόνια ανεργία, τη διαρκή φτώχεια, την εξαθλίωση, και τη συνεχή εξάρτηση ορισμένων ατόμων από το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η κοινωνική αλληλεγγύη και κοινωνική υποστήριξη για την κοινωνία πολιτών

Πηγή: Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα.

κράτος πρόνοιας. Για παράδειγμα, ο Ευρωπαίος κοινωνιολόγος Ralf Dahrendorf αποδίδει στη φτώχεια ορισμένα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το σύνδρομο στέρησης που συχνά οδηγεί στην ύπαρξη των «γκέτο». Το σύνδρομο αυτό, υποστηρίζει, αποτελεί ένα φαύλο κύκλο. Αν κάποια άτομα υποβαθμιστούν κοινωνικά, τότε δημιουργούν μια ομάδα underclass που όταν βρεθούν σε κατάσταση φτώχειας είναι δύσκολο να ξεφύγουν. Άλλοι κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι [Esping-Andersen (1990, 1996, 1999), Ferrera, (2000), Leibfried (2001), Atkinson] ανέπτυξαν διαφορετικές θεωρίες και τεχνικές για τη μέτρηση της έκτασης και της έντασης της φτώχειας.

Χρησιμοποιώντας τις τεχνικές αυτές εκτιμήθηκε ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1970 υπήρχαν 30 εκατομμύρια περίπου φτωχοί στις 12 χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Το μέγεθος αυτό αποτελεί μια ελαχίστη εκτίμηση, η οποία δεν είναι καθόλου ενδεικτική του όλου προβλήματος, δεδομένου ότι στις στατιστικές καταμέτρησης των φτωχών δεν συμπεριλαμβάνονται αυτοί που διαβιούν σε συλλογικές κατοικίες, όπως γηροκομεία και άλλα ιδρύματα, οι άστεγοι καθώς και άλλες ομάδες που διαβιούν στο περιθώριο και δεν παρουσιάζονται στις στατιστικές απογραφές.

Η αναλυτική παρουσίαση των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της φτώχειας είναι πέρα από τους στόχους της μελέτης αυτής. Ενδιαφέρουσες βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις των μεθόδων μέτρησης της φτώχειας παρουσιάζονται από τους Μπαλούρδο Δ. (2006),² και Υφαντόπουλο Γ. και συνεργάτες (2009). Στις περισσότερες αναλύσεις η φτώχεια ορίζεται ως ποσοστό της διαμέσου του διαθέσιμου εισοδήματος σταθμισμένου με τις αντίστοιχες κλίμακες ισοδυναμίας.

Στο Διάγραμμα 2, παρουσιάζουμε τις εκτιμήσεις για τη φτώχεια σε ποσοστά 40%, 50% και 60% της διαμέσου του Διαθέσιμου Εισοδήματος σε επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ και της ΕΕ. Το χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας παρουσιάζεται στη Δανία και τη Σουηδία, ενώ το υψηλότερο στις ΗΠΑ και Τουρκία. Στην Ελλάδα το ποσοστό φτώχειας ανέρχεται στο 19,6 %, εάν λάβουμε ως κριτήριο το 60% της διαμέσου του εισοδήματος. Για το 40% της διαμέσου το ποσοστό της φτώχειας στην Ελλάδα είναι 7%, και για το 50% της διαμέσου του εισοδήματος το ποσοστό φτώχειας εκτιμάται στο 12,7% (Βλ. Διάγραμμα 2).

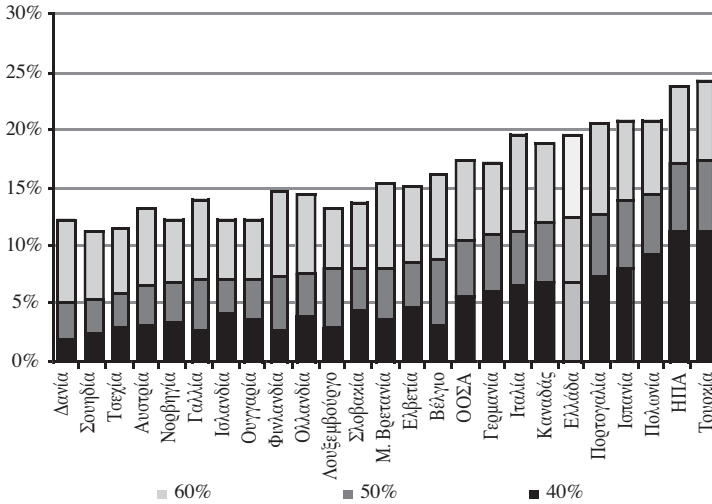
Πρόσφατες έρευνες (ΕΚΚΕ, 2001, 2006, Υφαντόπουλος, 2008, 2009) έδειξαν ότι υπάρχει ένας φαύλος κύκλος μεταξύ χρόνιας ασθένειας, υποσιτισμού, αλκοολισμού, ελλιπούς εκπαίδευσης, ανειδίκευτης εργασίας, ανεργίας, περιορισμένης πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες.

Στην έρευνα της ΕΚΕ (2008-2009) τέθηκε η ερώτηση: «κατά πόσο νομίζετε ότι οι κοινωνικές παροχές-υπηρεσίες μπορούν να συμβάλλουν στην πρόληψη κατά της “εκτεταμένης” φτώχειας». Πάνω από το 54,1% των ερωτωμένων (Βλ. Διάγραμμα 3) απάντησε ότι απλώς συμφωνεί ή συμφωνεί πολύ ότι οι κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές συμβάλλουν στην αποτροπή της φτώχειας.

Υψηλά ποσοστά θετικών απαντήσεων πάνω από (60%) καταγράφηκαν σε χώρες που έχουν αναπτυγμένα και στοχευμένα συστήματα κοινωνικής προστασίας, όπως η Ολλανδία, η Ελβετία, η Αγγλία, το Βέλγιο, η Σουηδία. Στις πρώην σοσιαλιστικές

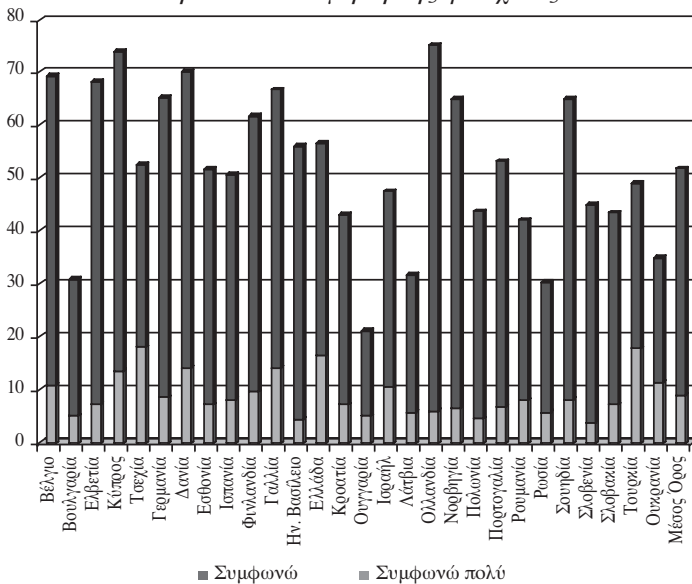
2. Μπαλούρδος Δ., 2006, «Εννοιολογικές και μεθοδολογικές περιπλοκές της φτώχειας», στο *Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας, 2003-2004*, Αθήνα, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Δείκτες φτώχειας σε ποσοστά 40%, 50% και 60% της Διαμέσου του Εισοδήματος για το 2005

Πηγή: Εκτιμήσεις από βάση δεδομένων ΟΟΣΑ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Οι κοινωνικές παροχές συμβάλλουν στην καταπολέμηση της φτώχειας

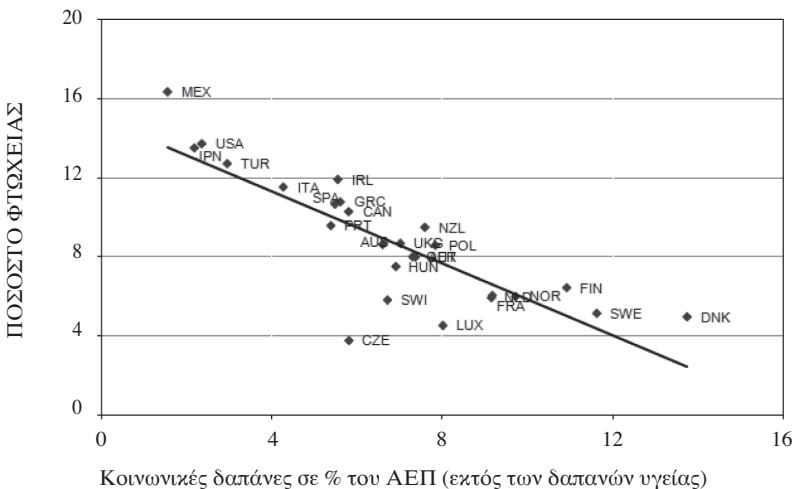
χώρες, όπως η Ρωσία, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, δεν πιστεύουν τόσο πολύ ότι οι κοινωνικές παροχές μπορούν να λύσουν τα «ενδημικά» προβλήματα της χρόνιας φτώχειας. Τα χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης προς το κράτος και τις κοινωνικές παροχές για την καταπολέμηση της φτώχειας συνδέονται με την έλλειψη στοχευμένων και αποτελεσματικών πολιτικών αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων. Επιπλέον, υπάρχουν «πατροπαράδοτες» μορφές νοικοκυριών που βρίσκονται σε «χρόνια φτώχεια» και αντιπροσωπεύονται από χρόνια άνεργους, αγροτικά νοικοκυριά, και ηλικιωμένους, με πολύ χαμηλά εισοδήματα που επιβιώνουν σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού.

Προκειμένου να διερευνήσουμε περισσότερο τη σχέση μεταξύ των κοινωνικών παροχών και της φτώχειας, παρουσιάζουμε στο Διάγραμμα 4 τη σχέση μεταξύ κοινωνικών δαπανών (εκτός των δαπανών για υγεία) και των ποσοστών φτώχειας. Στο Διάγραμμα 4 καταγράφεται μια ισχυρή αρνητική σχέση μεταξύ κοινωνικών δαπανών και φτώχειας.

Αυτό σημαίνει ότι όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό του ΑΕΠ που διατίθεται για κοινωνικές παροχές τόσο μικρότερο είναι το ποσοστό φτώχειας σε μια χώρα. Επομένως, οι κοινωνικές δαπάνες και το κοινωνικό κράτος λειτουργεί ουσιαστικά στην

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Σχέση μεταξύ φτώχειας και κοινωνικών δαπανών

καταπολέμηση της φτώχειας. Η εκτιμηθείσα σχέση (1) μεταξύ φτώχειας και κοινωνικών παροχών είναι η ακόλουθη:

$$\text{Φτώχεια} = 14,99 - 0,915 \text{ Κοινωνικών Παροχών (1)}$$

$$R^2 = 0,679$$

Ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 δείχνει μια ικανοποιητική εκτίμηση δεδομένου ότι το 68% της διακύμανσης της φτώχειας ανάμεσα στις χώρες του δείγματος μπορεί να ερμηνευθεί από την εκτιμηθείσα εξίσωση.

Εάν από το δείγμα των χωρών αφαιρέσουμε την Τσεχία, τότε ο συντελεστής προσδιορισμού βελτιώνεται σημαντικά δίνοντας μια ισχυρότερη αρνητική σχέση (2) ανάμεσα στην φτώχεια και τις κοινωνικές παροχές.

$$\text{Φτώχεια} = 15,414 - 0,9438 \text{ Κοινωνικών Παροχών (2)}$$

$$R^2 = 0,7999$$

Τα αποτελέσματα της ενότητας αυτής δείχνουν ανάγλυφα ότι η επέκταση του κράτους πρόνοιας έχει ουσιαστική επίπτωση στη καταπολέμηση της φτώχειας.

4. ΓΗΡΑΝΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ

Τον τελευταίο αιώνα, σύμφωνα με τα δημογραφικά δεδομένα της ΕΕ, το προσδόκιμο επιβίωσης αυξήθηκε κατά 30 περίπου χρόνια. Στους άνδρες, από 45,7 έτη που ήταν στις αρχές του αιώνα, έφτασε στα 75 έτη στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Για τις γυναίκες, αντίστοιχα, από 49,6 έφτασε στα 79,9 έτη. Η αύξηση αυτή αποδίδεται κυρίως στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, στη διατροφή, στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και στη σύγχρονη ιατρική τεχνολογία. Το προσδόκιμο επιβίωσης προβλέπεται ότι θα συνεχίσει να αυξάνεται και για τα επόμενα χρόνια καθώς η πληθυσμιακή δομή των χωρών της ΕΕ θα χαρακτηρίζεται κυρίως από ηλικιωμένα παρά από μεσήλικα και νεότερα άτομα. Ο αριθμός των ηλικιωμένων 65+ αναμένεται να αυξηθεί από 85 εκατ. το 2008 στα 151 εκατ. το 2060. Οι υπερήλικες 80+ θα τριπλασιαστούν από 22 εκατ. το 2008 στα 61 εκατ. το 2060. Η γήρανση αυτή του πληθυσμού θα επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις

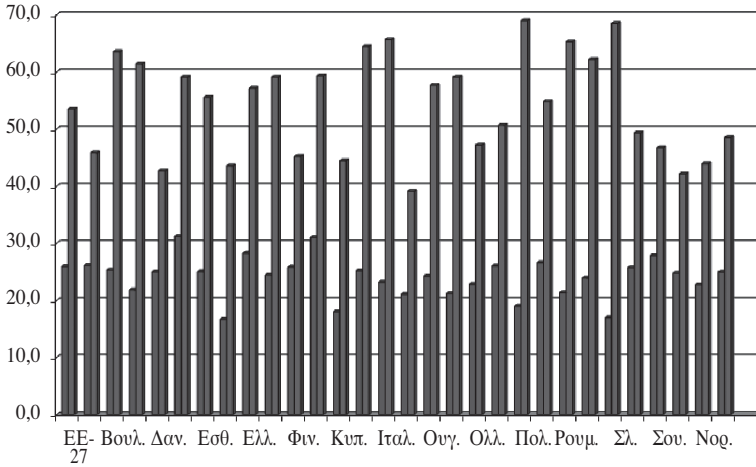
στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα στο εργατικό δυναμικό, το οποίο θα κληθεί να χρηματοδοτήσει με τις εισφορές του τις αυξανόμενες απαιτήσεις για συντάξεις και υγειονομική περίθαλψη ενός αυξανόμενου πληθυσμού συνταξιούχων και υπερηλίκων. Επιπλέον, οι δημόσιες δαπάνες υγείας θα αυξηθούν εκθετικά δεδομένου ότι ένας γερασμένος πληθυσμός θα πάσχει από χρόνια νοσήματα (Αλτσχάιμερ, ψυχιατρικά, καρδιαγγειακά), τα οποία θα χρήζουν δαπανηρής υγειονομικής περίθαλψης.

Με δεδομένη την αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού στην Ευρώπη, το κύριο ερώτημα που προκύπτει είναι: «πόσο βιώσιμα θα είναι τα μελλοντικά συνταξιοδοτικά συστήματα για να αντεπεξέλθουν στις μακροχρόνιες υποχρεώσεις των μελλοντικών γενεών συνταξιούχων». Οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης δείχνουν ότι τα δημόσια συνταξιοδοτικά συστήματα που είχαν βασισθεί στην αρχή της αλληλεγγύης των γενεών δεν θα μπορέσουν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους (OECD Pensions at a Glance 2005-2010). Η αναλογία ασφαλισμένων συνταξιούχων στα συστήματα αυτά θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη του τέσσερα προς ένα (4/1), δηλαδή τέσσερεις τουλάχιστον εργαζόμενοι θα πρέπει να προσφέρουν εισφορές για τη χρηματοδότηση μίας σύνταξης. Η αναλογία αυτή έχει μειωθεί σημαντικά σε 2 προς 1, δηλαδή 2 μόνο απασχολούμενοι ανά ένα συνταξιούχο. Για να είναι βιώσιμο το σύστημα θα πρέπει ή να μειωθεί η σύνταξη στο αντίστοιχο ποσοστό δηλαδή κατά 50% ή να παρατεθεί ο συντάξιμος χρόνος.

Στο Διάγραμμα 5 παρουσιάζουμε το δείκτη εξάρτησης, δηλαδή την αναλογία 65+ προς το αντίστοιχο τμήμα του ενεργού πληθυσμού 15 ως 64 που αντιπροσωπεύουν τα δυναμικά χρόνια απασχόλησης. Λόγω της γήρανσης του πληθυσμού, ο αριθμητής του κλάσματος (65+) αυξάνει ταχύτερα σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό 15+ ως 65, με αποτέλεσμα μια μέση αύξηση στο δείκτη εξάρτησης στην ΕΕ από 25,4 το 2008 στο 53,5 το 2060.

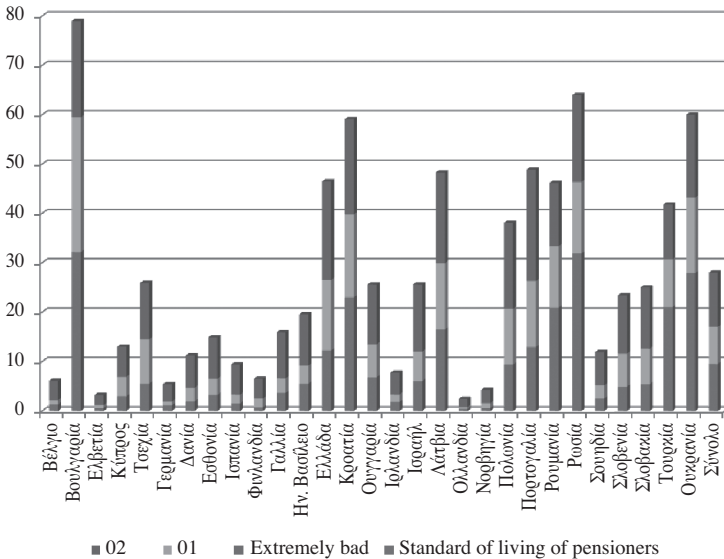
Η παρούσα οικονομική κρίση έχει επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στην απασχόληση με υψηλούς δείκτες ανεργίας στους νέους και τις γυναίκες. Η ανεργία σε συνδυασμό με την εισφοροδιαφυγή μειώνει σημαντικά τα προσδοκώμενα έσοδα των ασφαλιστικών φορέων, αυξάνοντας ταυτόχρονα τις πιέσεις για παροχές.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5
Δείκτης εξάρτησης 65+/15-64 στα έτη 2008 και 2060

Πηγή: Eurostat Demographic Data Set.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6
Συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων
στις χώρες της Ευρώπης

Αναλύοντας τα στοιχεία του τελευταίου γύρου 2008-2009 της ΕΚΕ (βλ. Διάγραμμα 6) προκύπτει ότι το 28% περίπου των Ευρωπαίων πολιτών εκφράζουν έντονες ανησυχίες για τις συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, παρουσιάζονται μεγάλες διακυμάνσεις μεταξύ των χωρών του δείγματος. Στις ανατολικές κυρίως χώρες, με πρώτη τη Βουλγαρία (79%), οι πολίτες εκφράζουν μεγάλη ανησυχία για τις συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων. Υψηλά ποσοστά για τις κακές συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων καταγράφηκαν και στη Ρωσία, Ουκρανία, Κροατία Πορτογαλία, και Λετονία. Στην Ελλάδα τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται στο 46,5%. Η ανησυχία αυτή εκφράζει την ανάγκη μέτρων για την προστασία των συντάξεων και του εισοδήματος των ηλικιωμένων.

5. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΥΓΕΙΑΣ

Η μεταρρύθμιση των Συστημάτων Υγείας στην Ευρώπη αποδείχτηκε διαχρονικά μια δύσκολη διαδικασία. Οι δυσκολίες αυτές αποδίδονται κυρίως σε ιστορικούς, θεσμικούς, οικονομικούς και πολιτικούς λόγους. Επιπλέον παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές στη διοικητική και οργανωτική δομή των συστημάτων υγείας, η οποία επηρέασε σημαντικά την ανάπτυξη και υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων έχει προτείνει τρεις βασικούς στόχους για τη μεταρρύθμιση των συστημάτων υγείας, που αφορούν:

1. την ισότητα πρόσβασης των πολιτών κάθε χώρας στις υπηρεσίες υγείας, ανεξάρτητα από την οικονομική ή κοινωνική τους κατάσταση,
2. την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών υγείας, και
3. την αποτελεσματικότητα και την οικονομική βιωσιμότητα των συστημάτων υγείας.

Παρά τις σημαντικές αρχές που τέθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση για την υλοποίηση των υγειονομικών μεταρρυθμίσεων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρατηρούνται μεγάλες διαφορές μεταξύ των χωρών. Ορισμένες χώρες πέτυχαν σε μεγάλο ποσοστό

τους παραπάνω στόχους, ενώ άλλες υστερούν σημαντικά στην υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων (Υφαντόπουλος, 2008). Πολλές χώρες παρουσίασαν διοικητικές και οργανωτικές αδυναμίες για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων. Επίσης, υπήρξαν πολλές καθυστερήσεις και αναστολές στην εφαρμογή των νόμων και των θεσμικών κειμένων. Η οικονομική δυσπραγία, οι χαμηλοί ή ακόμη και φθίνοντες ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την έλλειψη προγραμματισμού συνέβαλαν στην αναστολή των μεταρρυθμίσεων. Η υλοποίηση των στόχων μιας υγειονομικής μεταρρύθμισης, σε μια χώρα, καθορίζεται από ένα ευρύ φάσμα αλληλένδετων παραγόντων. Στη βιβλιογραφία για την πολιτική υγείας (OECD Health at a Glance, 2005-2008, Υφαντόπουλος, 2008) έχει καταγραφεί και έχει αξιολογηθεί η συμβολή των παραγόντων αυτών στην επιτυχή υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων στα συστήματα υγείας. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιους παράγοντες που αφορούν: 1) την ιστορικότητα των θεσμών, 2) τις κοινωνικές αξίες όπως καθορίζονται από το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, 3) τις μακρο-οικονομικές διακυμάνσεις που καταγράφουν την οικονομική έξαρση (ανάπτυξη) καθώς και την οικονομική ύφεση, 4) το διοικητικό και οργανωτικό σύστημα που αναλαμβάνει τη διοικητική μεταρρύθμιση, και 5) το πολιτικό σύστημα που καθορίζει τόσο τις πολιτικές προτεραιότητες όσο και την «πολιτική βούληση» για την υλοποίηση των στόχων μιας μεταρρύθμισης στο σύστημα υγείας. Η αναλυτική παρουσίαση των παραπάνω παραγόντων ξεφεύγει από τους στόχους της μελέτης αυτής. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μεταρρύθμιση των υπηρεσιών υγείας αποτελεί μια επίπονη διαδικασία, η οποία απαιτεί τη διατομεακή συνεργασία μεταξύ διαφόρων κλάδων των κοινωνικών επιστημών. Επιπλέον, οι παλαιές διοικητικές δομές θα πρέπει να αντικατασταθούν από νέες σύγχρονες μορφές διοίκησης.

5.1 ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΥΓΕΙΑΣ

Η καταγραφή, η μέτρηση και η καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων στον τομέα της υγείας αποτελεί μια ουσιαστική πρόκληση στα σύγχρονα συστήματα υγείας. Τα τελευταία χρόνια, η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας και η Διεθνής Τράπεζα έχουν αναπτύξει συντονι-

σμένες δράσεις για τη μελέτη των κοινωνικών παραγόντων που επηρεάζουν τις ανισότητες υγείας (Social Determinants of Health Inequalities). Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι μελέτες των Villermé, Chadwick και Virchow επεσήμαναν ότι η ζωή και ο θάνατος σχετίζονται άμεσα με τις κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης. Το 1930 με το «κίνημα της κοινωνικής ιατρικής», οι ανισότητες υγείας διερευνήθηκαν συστηματικά για να απονήσουν από πλευράς επιστημονικού ενδιαφέροντος στις δεκαετίες του 1950 και 1960, να εντατικοποιηθούν ξανά στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και να αποτελέσουν σήμερα ένα σημαντικό επιστημονικό στόχο καταγραφής με εξελιγμένες μορφές στατιστικής παρακολούθησης και τεκμηρίωσης. Τα αποτελέσματα των ερευνών δημιούργησαν ουσιαστικό αντίκτυπο σε πολιτικό επίπεδο, ειδικά τα τελευταία χρόνια, όπου εμφανίσθηκε η βούληση ορισμένων κυβερνήσεων για την ανάληψη συγκεκριμένων πρωτοβουλιών και δράσεων με σκοπό την άμβλυση των ανισοτήτων. Ήδη αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, όπως το Ην. Βασίλειο, οι Κάτω Χώρες, η Φινλανδία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Λιθουανία και η Σουηδία, έχουν λάβει ανάλογες πρωτοβουλίες σε εθνικό επίπεδο, είτε με την συγκρότηση ειδικών επιτροπών, είτε με την έκδοση στρατηγικών και σχεδίων δράσεων, είτε με την υλοποίηση στοχευμένων παρεμβάσεων. Να σημειωθεί πως στις χώρες αυτές τα προγράμματα για την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων στον τομέα της υγείας εξελίσσονται ανεξάρτητα από την πολιτική ιδεολογία των εκάστοτε κυβερνήσεων.

Ανάλογη πολιτική βούληση αντιμετώπισης των ανισοτήτων έχει επίσης καταγραφεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ήδη το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στα συμπεράσματά του τον Ιούνιο του 2008 ζήτησε να προχωρήσουν οι εργασίες, ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα των συστημάτων υγείας μεταξύ και εντός των κρατών μελών. Επιπλέον, στη Λευκή Βίβλο της Επιτροπής με τίτλο «Μαζί για την υγεία: Στρατηγική προσέγγιση της ΕΕ για την περίοδο 2008-2013» προαναγγέλλεται η διατύπωση προτάσεων για δράσεις πολιτικής με στόχο τη μείωση των ανισοτήτων στην υγεία. Στο πλαίσιο αυτό τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά όργανα (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συμβούλιο, Επιτροπή Περιφερειών) εξέφρασαν την ανάγκη αντιμετώπισης των ανισοτήτων. Τέλος, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προανήγγειλε την έκδοση ανακοίνωσης σχετικά με τις ανισότητες στην υγεία στην ΕΕ εντός του 2009, ως μια πρωτοβουλία για την

«αλληλεγγύη στην υγεία». Υπό το πρίσμα αυτό, η Επιτροπή ξεκίνησε ήδη προκαταρκτική διαδικασία διαβούλευσης με στόχο τη στήριξη της μείωσης των ανισοτήτων στο χώρο της υγείας.

Σε διεθνές επίπεδο, ήδη από το 1948 στον καταστατικό χάρτη του ΠΟΥ, γίνονται αναφορές στην ευρύτερη έννοια της υγείας και στο θεμελιώδες δικαίωμα όλων στην υγεία. Έπειτα από μια περίοδο σκεπτικισμού και διαλόγου, ο ΠΟΥ συγκρότησε ειδική Επιτροπή για τους Κοινωνικούς Προσδιοριστικούς Παράγοντες της Υγείας (**WHO Commission on Social Determinants of Health**). Η εν λόγω Επιτροπή, αφού συγκέντρωσε τα απαραίτητα δεδομένα στην Έκθεσή της τον Αύγουστο του 2008, κατέληξε στο συμπέρασμα πως οι ανισότητες της υγείας, τόσο μεταξύ των χωρών όσο και μέσα σ' αυτές είναι αδιαμφισβήτητες και σχετίζονται άμεσα με τις συνθήκες διαβίωσης, ενώ προτρέπει τα κράτη να λάβουν συντονισμένες πρωτοβουλίες σε όλους τους σχετικούς τομείς πολιτικής. Η Έκθεση παρουσιάστηκε στην Σύνοδο του Εκτελεστικού Συμβουλίου του ΠΟΥ τον Ιανουάριο του 2009, όπου οι χώρες, μέλη τόνισαν ότι απαιτείται η λήψη μέτρων και υπογράμμισαν ότι η καταπολέμηση των ανισοτήτων στην υγεία συνδέεται με την επίτευξη των Στόχων της Χιλιετίας.

Παρά τη συνεχή προσπάθεια των κρατών της ΕΕ και της ΠΟΥ για μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα στον τομέα της υγείας, πολλές μελέτες παρουσιάζουν ότι οι ανισότητες στην υγεία παρέμειναν αγεφύρωτες ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις καθώς και ανάμεσα στις περιφέρειες και τις χώρες της ΕΕ.

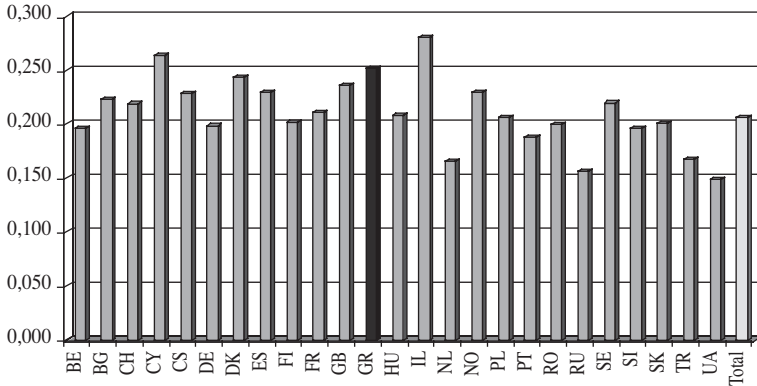
Σύμφωνα με τα παραπάνω και με βάση τα στοιχεία του τελευταίου κύματος για το 2008-2009 της ΕΚΕ, εκτιμήθηκαν οι συντελεστές ανισότητας για την κατάσταση υγείας.

Για να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια οι κοινωνικές ανισότητες ως προς την κατάσταση υγείας εκτιμήθηκαν συντελεστές ανισοκατανομής GINI (Υφαντόπουλος, 1990). Μαθηματικά ο συντελεστής GINI ορίζεται ως εξής:

$$G = \frac{\frac{1}{n^2} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n |x_i - x_j|}{2\mu}$$

Ο συντελεστής αυτός λαμβάνει τιμές: $0 < \text{Gini} < 1$, όπου η πλησίον του μηδενός τιμή συνεπάγεται μικρή ανισότητα και κατά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7
Ανισότητες στην υγεία.
Συντελεστής Gini βασιζόμενος στην ΕΚΕ

συνέπεια επίτευξη των στόχων της κοινωνικής δικαιοσύνης στην πρόσβαση και στη χρήση των υπηρεσιών υγείας, ενώ η πλησίον της μονάδος σημαίνει μεγάλη ανισότητα και κατά συνέπεια αδυναμία των κυβερνήσεων να επιτύχουν τους στόχους καταπολέμησης των ανισοτήτων στην υγεία. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεών μας παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 7.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι, από το 1983 με την ψήφιση του Νόμου 1397 «Περί Εθνικού Συστήματος Υγείας», η Ελλάδα υιοθέτησε ένα δημόσιο σύστημα υγείας το οποίο απέβλεπε κυρίως στη διασφάλιση της αρχής της ισότητας. Τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για το 2009 δείχνουν ότι η Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια χώρα με τις υψηλότερες ανισότητες στην υποκειμενική αντίληψη για την κατάσταση της υγείας. Η υποτονική ανάπτυξη του δημόσιου τομέα σε συνδυασμό με την κακοδιοίκηση και την διαφθορά συνέβαλαν στην αύξηση των ιδιωτικών δαπανών και παράλληλα στην αύξηση των ανισοτήτων στην υγεία.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη μελέτη αυτή παρουσιάσαμε ανάγλυφα τις μεγάλες κοινωνικές ανισότητες που υπάρχουν σήμερα στην Ευρώπη μεταξύ Βορρά και Νότου, καθώς, επίσης, και μεταξύ δυτικών και πρώ-

ην ανατολικών χωρών. Οι Ευρωπαίοι παρουσιάζουν μεγάλη ανησυχία ως προς τις συνθήκες διαβίωσης των συνταξιούχων. Η ανησυχία αυτή επιτείνεται λόγω της δημογραφικής γήρανσης και της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών παροχών. Επίσης, η δημογραφική γήρανση επιφέρει αύξηση των δαπανών για την υγεία και μεγαλύτερη ζήτηση για γηριατρικές υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας. Η πρόσφατη οικονομική κρίση δρα ανασταλτικά στην επέκταση του κράτους πρόνοιας λόγω της μείωσης του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος και την αύξησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Ωστόσο, οι Ευρωπαίοι πιστεύουν ότι η αύξηση των κοινωνικών παροχών είναι αναγκαία για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Επίσης, πιστεύουν ότι λόγω των αυξημένων ανισοτήτων στην υγεία ο δημόσιος τομέας θα πρέπει να διασφαλίσει ένα ουσιαστικό πακέτο υγειονομικών παροχών για την εξάλειψη των ανισοτήτων στην υγεία. Η ορθολογική χρήση των περιορισμένων πόρων του δημόσιου τομέα κρίνεται αναγκαία όσο ποτέ άλλοτε όπως επίσης και η υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων που θα συμβάλλουν στη αποτελεσματική λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

- ΕΚΚΕ, 2001, *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΕΚΚΕ, 2006, *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Μπαλούρδος Δ., Υφαντόπουλος Γ., 1999, «Οικογένεια, Ανισότητα και Φτώχεια», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 98-99, σ. 137-181.
- Μπαλούρδος Δ., Υφαντόπουλος Γ., 1991, «Περιφερειακές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, σ. 155-195.
- Υφαντόπουλος Γ., 1990, «Στατιστικά μέτρα για την οικονομική ανισότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 73 Α, Αθήνα.
- Υφαντόπουλος Γ. 2006, *Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα: Οργανωτική δομή και μεθοδολογικό πλαίσιο κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή*, τόμος 1, τεύχ. 2, σ. 75-91.

- Υφαντόπουλος Γ., Σκαπινάκης Π., Νιάκας Δ., 2007, «Κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις της υγείας και ποιότητα ζωής», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμ. 24, τεύχ. 1.
- Υφαντόπουλος Γ., 2008, *Τα οικονομικά της υγείας. Θεωρία και πολιτική*, Εκδόσεις Τυπωθήτω Γ Δαρδανού, Αθήνα.
- Υφαντόπουλος Γ., Μπαλούρδος Δ., Νικολόπουλος Κ., 2009, *Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις του κράτους πρόνοιας*, Εκδόσεις Δαρδανός Γ. Τυπωθήτω, Αθήνα.

Ξενογλώσσες

- Atkinson A., Cantillon B., Marlier E. and Nolan B., *Indicators for social inclusion in the European Union*, Oxford, Oxford University Press.
- Duncan G. , Gustafsson B., Hauser R., Schamauss G., Jenkins S., Messinger H., Muffels R., Nolan B. and Ray J., 1993, «Poverty dynamics in eight countries», *Population Economics*, August, σ. 215-234.
- Dyson K., 2000, *The Politics of the Euro-Zone. Stability or breakdown?*, Oxford, Oxford University Press.
- Dyson K. and K. Featherstone, 1999, *The road to Maastricht. Negotiating Economic and Monetary Union*, Oxford, Oxford University Press.
- Esping-Andersen G., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Esping Andersen G. (ed.). 1996, *Welfare states in transition*, London, Sage.
- Esping Andersen G., 1999, *Social foundations of post-industrial economies*, Oxford, Oxford University Press.
- European Commission, 1997, *Social protection in Europe 1997*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission, 1999, *Employment in Europe 1998*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission, 1999, *Social Protection Report*, Brussels, DGV.
- European Commission, 2002, *Social Protection Report*, Brussels.
- European Commission, 2000b, *Building an inclusive Europe*, Communication from the Commission, Brussels, DGV, Employment and Social Affairs.
- European Commission, 2000c, *Acting locally for employment. A local dimension for the European Employment Strategy*, Communication from the Commission, Brussels.
- European Commission, 2000d, *Social Policy Agenda*, Communication from the Commission, Brussels.
- European Commission, 2000e, *The future evolution of social protection from a long-term point of view: Safe and sustainable pensions*, Communication from the Commission, Brussels.

- European Commission, 2001a, *Employment and social policies: A framework for investing in quality*, Communication from the Commission, Brussels.
- European Social Survey, 2006, *European Social Survey. Monitoring attitude change in Europe*, European Science Foundation. Strasbourg.
- Ferrera M., 1996, «The Southern Model of Welfare in Social Europe», *Journal of European Social Policy*, vol. 6, no 1, σ. 17-37.
- Ferrera M., 2000, «Reconstructing the Welfare State in Southern Europe», S. Kuhnle (ed.), *Survival of the European Welfare State*, London, Routledge.
- Ferrera M. and M. Rhodes (eds), 2000, *Recasting European Welfare States*, London, Frank Cass.
- Hauser R., 1997, «Adequacy and poverty among the retired», Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.
- Kangas O., 2000, «Distributive justice and social policy. Some reflections on Rawls and Income Distribution». *Social Policy and Administration*, vol. 34, σ. 510-28.
- Leibfried S. (ed.), 2001, *Welfare State Futures*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Leibfried S. and P. Pierson (eds), 1996, *European Social Policy: Between Fragmentation and Integration*, Washington, D.C., The Brookings Institution.
- Meulemann H., 2008, *Social capital in Europe: Similarity of countries and diversity of people? Multi level analysis of the European social Survey* Brill Leiden Boston.
- OECD, 1988, *Reforming public pensions*, Paris, OECD.
- OECD, 2005 2010, *Pensions at a glance*, Paris, OECD.
- OECD, 1996, *Caring for frail elderly people*, Paris, OECD.
- OECD, 2005 2010, *Health at a glance*, Paris, OECD.
- OECD, 1999c, *A caring world: The New Social Policy Agenda*, Paris, OECD.
- OECD, 2000, *Reforms for an ageing society*, Paris, OECD.
- OECD, 2000, *Literacy in the information age*, Paris, OECD.
- OECD, 2010, *Employment outlook*, Paris, OECD.
- Rhodes M., 2001, «The political economy of social pacts, “competitive corporatism” and European Welfare Reform», P. Pierson P. (ed.), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford, Oxford University Press
- Rieger E. and S. Leibfried, 1998, «Welfare state limits to globalization», *Politics and Society*, vol. 26, no 3, σ. 363-390.
- Taylor-Gooby P. and Svallfors S., 2001, *The end of the welfare state? Responses to state retrenchment*, London, Routledge.
- Whelan C.T. and McGinnity F., 2000, «Unemployment and satisfaction : A European analysis», Gallie D. and Paugam S. (ed.), *Welfare regimes and the*

experience of unemployment in Europe, Oxford, Oxford University Press, σ. 286-306.

Yfantopoulos J., 1999, Social Protection for Dependency in Old Age in Greece, National Reports Series of the Social Protection for Dependency in Old Age in the 15 Member State and Norway. Project commissioned by the Commission of the European Communities and the Belgian Minister of Social Affairs, HIVA Institute University of Leuven, σ. 91.

Yfantopoulos Y., 2001, «Quality of Life and Qualys in the measurement of health», *Archives of Hellenic Medicine*, May-April, vol. 18, σ. 114-130.

Yfantopoulos J., 2006, Health reforms in Europe. Proceedings of a health management and health economics conference, University of Athens.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην εργασία αυτή εξετάζεται κατά πόσο το ενδιαφέρον για την πολιτική και η εκλογική συμπεριφορά επηρεάζονται από το επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού, τον κίνδυνο φτώχειας, την υποκειμενική άποψη για την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού και της οικονομίας καθώς και την εν γένει ικανοποίηση από τη ζωή. Ταυτόχρονα, εξετάζεται η επιρροή που ασκούν και άλλες μεταβλητές, όπως η εκπαίδευση, η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα «Αριστερά» – «Δεξιά», η σχέση με την αγορά εργασίας, η ηλικία, το φύλο, η θρησκευτικότητα, το μέγεθος του νοικοκυριού, η υπηκοότητα και το αίσθημα εγγύτητας σε κάποιο κόμμα.

Η ανάλυση βασίζεται κυρίως σε πίνακες διπλής εισόδου και λογιστική παλινδρόμηση. Τα κυριότερα συμπεράσματα που προκύπτουν έχουν ως εξής:

Τα άτομα που ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι μεγαλύτερης ηλικίας, περισσότερο μορφωμένα, οικονομικά ευκατάστατα και με μικρότερο κίνδυνο φτώχειας από τα άτομα που ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική.

Επίσης, ένα ενδιαφέρον εύρημα είναι ότι ο κίνδυνος φτώχειας των ατόμων με ενδιαφέρον για την πολιτική είναι χαμηλότερος από τον κίνδυνο φτώχειας των ατόμων χωρίς ενδιαφέρον για την πολιτική.

Αντίθετα, όσον αφορά αυτούς που δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική οι περισσότεροι πιστεύουν ότι θα τα βγάλουν πέρα δύσκολα ή πολύ δύσκολα με το σημερινό εισόδημα. Το μέσο διαθέσιμο εισόδημα των ατόμων που αισθάνονται εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ είναι υψηλότερο του αντίστοιχου μέσου εισοδήματος όσων δήλωσαν εγγύτερα στη ΝΔ, στο ΚΚΕ και στους Οικολόγους Πρασίνους, ενώ τα υψηλότερα μέσα εισοδήματα καταγράφονται

φονται στο ΣΥΡΙΖΑ και στον ΛΑΟΣ. Ο κίνδυνος φτώχειας των ατόμων που βρίσκονται εγγύτερα στα δύο μεγάλα κόμματα και στο ΚΚΕ είναι σχετικά υψηλότερος από τον κίνδυνο φτώχειας όσων δηλώνουν ότι βρίσκονται εγγύτερα στον ΣΥΡΙΖΑ και τον ΛΑΟΣ. Από τα αποτελέσματα της λογιστικής παλινδρόμησης προέκυψε ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική επηρεάζεται από μεταβλητές όπως η χρήση ΜΜΕ, το φύλο και ο βαθμός κομματικής εγγύτητας.

DIONISIS BALOURDOS

INCOME INEQUALITY AND POLITICAL BEHAVIOR

ABSTRACT: In this paper we examine whether the interest in politics and electoral behavior are influenced by the household's level of available income, poverty risk, the subjective view regarding the household's economic condition and the country's economy, as well as life satisfaction in general. We also examine the influence of additional variables such as education, the ideological self-placement in the "Left"–"Right" axis, the position of the respondent in the labour market, age, gender, religiousness, household's size, citizenship and party allegiance.

The analysis is mainly based on cross tabulation and logistic regression. The main conclusions are:

The interest in politics is differentiated according to the amount of available income, while women with interest in politics have higher income than men who are also interested in politics. Individuals with little or no interest in politics are on average younger than those interested in politics. Furthermore, individuals with a higher education level show higher levels of interest in politics compared to individuals that are not interested in politics.

An interesting conclusion is that poverty risk of individuals with interest in politics is lower than poverty risk of individuals without interest in politics .

In general, individuals that are fairly interested or very interested in politics are more affluent economically and declare at a higher percentage that they live comfortably with their current household income. On the contrary, between those who are not interested in politics, a higher proportion of individuals is recorded to believe that they will have difficulties in managing to live with their current income. The average available income of individuals that feel closer to PASOK party is higher compared to those that are closer to ND, KKE and Ecologists-Greens , while the higher average income is recorded in SYRIZA and LAOS.

The poverty risk of individuals who feel closer to the two major parties and to KKE is relatively higher than the poverty risk of individuals who feel closer to SYRIZA and LAOS.

From the logistic regression results it emerges that the interest in politics is affected by variables such as gender, party allegiance and media use.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο που ακολουθεί περιορίζεται σε μια πρώτη περιγραφή των ευρημάτων του 4^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009), σχετικά με την εισοδηματική ανισότητα και την πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα. Εξετάζεται η σχέση του διαθέσιμου εισοδήματος και στοιχείων που αφορούν την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών με τις στάσεις των ερωτώμενων απέναντι στην πολιτική.

Ειδικότερα εξετάζονται: **α)** *το ενδιαφέρον για την πολιτική*, **β)** *η συμμετοχή στις τελευταίες εκλογές¹*, και **γ)** *η πολιτική εγγύτητα*.

Η ανάλυση βασίζεται στην επίδραση που πιθανά ασκούν ανεξάρτητες μεταβλητές, όπως το διαθέσιμο εισόδημα, ο κίνδυνος φτώχειας, οι εκτιμήσεις των ερωτώμενων για την κατάσταση της οικονομίας² και της υγείας, το φύλο, η ηλικία, το μέγεθος του νοικοκυριού, ο βαθμός θρησκευτικότητας, το επίπεδο εκπαίδευσης του ερωτώμενου και η τηλεθέαση εκπομπών ενημερωτικού και πολιτικού περιεχομένου σε σχέση με τις προαναφερθείσες εξαρτημένες μεταβλητές.

Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική και η συμμετοχή στις εκλογές³ συναρτώνται με το φύλο, την ηλικία, το εισόδημα, την

1. Στις εκλογές που προηγήθηκαν της κρίσης, δηλαδή στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2007, η ΝΔ κέρδισε με ποσοστό 41,83% έναντι 38,10% του ΠΑΣΟΚ.

2. Στις εκτιμήσεις αυτές περιλαμβάνονται στοιχεία για την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, την πιθανότητα να μην υπάρχουν αρκετά χρήματα για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού τους επόμενους 12 μήνες και το βαθμό δυσκολίας δανεισμού σε περίπτωση οικονομικής δυσχέρειας.

3. Οι A. Alesina και P. Giuliano (2009) εκτιμούν την πολιτική συμμετοχή

εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάσταση και την κομματική εγγύτητα (Verba, Schlozman & Brady 1995 και 2005, Norris, 2002, Pateman, 1971, Solt, 2004, The Electoral Commission, 2005).

Στο πλαίσιο αυτό θα εξετασθεί αν η πολιτική συμπεριφορά και η εκλογική συμμετοχή επηρεάζονται:

- α. από το επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού, τον κίνδυνο φτώχειας, την ικανοποίηση από τη ζωή, την υποκειμενική άποψη για την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού ή της οικονομίας γενικότερα, και
- β. από την εκπαίδευση, την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα «Αριστερά» – «Δεξιά», τη σχέση με την αγορά εργασίας, την ηλικία, το φύλο, τη θρησκευτικότητα, το μέγεθος του νοικοκυριού, την υπηκοότητα και το αίσθημα εγγύτητας σε κάποιον κόμμα.

Η ανάλυση βασίζεται κυρίως σε πίνακες διπλής εισόδου και σε ανάλυση λογιστικής παλινδρόμησης για τον εντοπισμό των παραγόντων που επηρεάζουν σημαντικά τις εξαρτημένες μεταβλητές με έμφαση *στο ενδιαφέρον για την πολιτική*.

2. Η ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ: ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΔΕΙΚΤΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

Τα βασικά ερωτήματα της έρευνας, όσον αφορά τη μεταβλητή του εισοδήματος, αφορούν το καθαρό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού. Από τις απαντήσεις διαμορφώθηκε μια κλίμακα μηνιαίου εισοδήματος του νοικοκυριού,⁴ όπως αυτό προκύπτει

με μεταβλητές όπως το ενδιαφέρον για την πολιτική και σειρά από δείκτες πολιτικής δράσης (υπογραφή αιτήματος ή έκκλησης, συμμετοχή σε ειρηνική διαδήλωση κ.λπ.). Αντίστοιχα οι Verba και Nie (1972) θεωρούν ότι η *συμμετοχή στις εκλογές* είναι μία από τις πιο σημαντικές διαστάσεις της πολιτικής συμμετοχής. Άλλωστε, οι δύο αυτές μεταβλητές συσχετίζονται μεταξύ τους.

4. Οι σχετικές εισοδηματικές τάξεις επιλέχθηκαν έτσι ώστε να αναμένεται να υπάρχει ποσοστό 10% σε κάθε τάξη. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία εισοδήματος της EU-SILC του έτους 2007, τα οποία προσαρμόστηκαν στις «τιμές» του 2009.

λαμβάνοντας υπόψη αθροιστικά το καθαρό εισόδημα από όλες τις πηγές κάθε μέλους του νοικοκυριού.⁵ Μια σημαντική επιφύλαξη αφορά το βαθμό αποκρισιμότητας, καθώς οι ερωτώμενοι μπορεί να εμφανιστούν απρόθυμοι να δώσουν πληροφορίες που πιθανόν να θεωρούν απόρρητες, όπως για παράδειγμα το επίπεδο και οι πηγές εισοδήματος ή η εκλογική συμπεριφορά. Ειδικότερα, η μη αποκρισιμότητα για την Ελλάδα ανέρχεται στο 41% των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων,⁶ ποσοστό που προσεγγίζει το αντίστοιχο των χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου (50% περίπου). Η μη αποκρισιμότητα για τις σκανδιναβικές χώρες κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα.

Το Διάγραμμα 1, που παρουσιάζει την κατανομή του εισοδήματος στον τέταρτο γύρο της ΕΚΕ, δείχνει ότι οι ακραίες εισοδηματικές κατηγορίες είναι σχετικά υποεκτιμημένες. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στη μη-αποκρισιμότητα, η οποία, σε γενικές γραμμές, ήταν υψηλή. Αντίθετα, φαίνεται να υπάρχει υπεραντιπροσώπηση στην εισοδηματική ομάδα 1.561€-1.990€.

Ένα ακόμη πρόβλημα οφείλεται στο γεγονός ότι η μεταβλητή του εισοδήματος είναι ασυνεχής. Συλλέγεται, δηλαδή, σε ευρύτερες διακριτές ομάδες, ενώ αναφέρεται στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού και όχι στο εισόδημα κάθε μέλους

5. Μισθοί/ήμερομίσθια από αυτοαπασχόληση, από αγροτική εργασία, από συντάξεις επιδόματα, από επενδύσεις, αποταμίευση και από οποιοσδήποτε άλλες πηγές.

6. Σύμφωνα με τους Cowell, Litchfield and Mercader-Prats (1999), η ποιότητα των απαντήσεων στις εισοδηματικές ερωτήσεις επηρεάζεται από τους εξής βασικούς τύπους προβλημάτων/παραγόντων:

α) Τον ορισμό του νοικοκυριού που χρησιμοποιείται καθώς και το μέγεθός του.

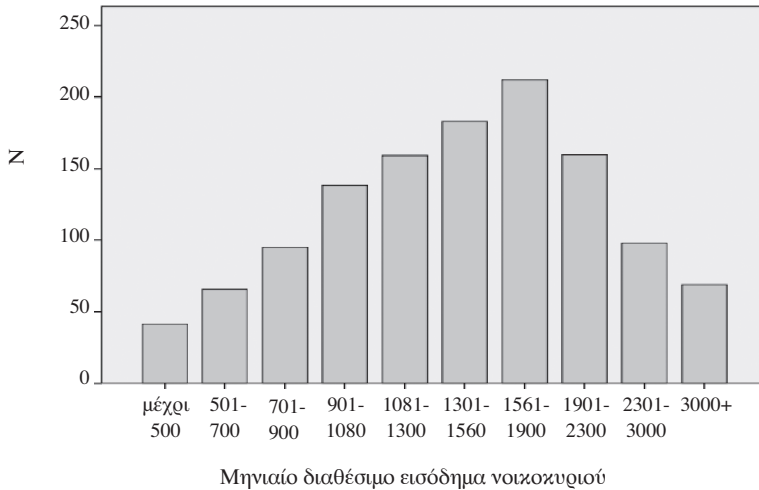
β) Την αξιοπιστία του ατόμου που δίνει τις πληροφορίες καθώς και τη γνώση του για την οικονομική κατάσταση των υπόλοιπων μελών και του εισοδήματος του νοικοκυριού συνολικά.

γ) Την κύρια πηγή του εισοδήματος και την περίοδο συλλογής και αναφοράς (ετήσιο, μηνιαίο ή εβδομαδιαίο εισόδημα).

δ) Τις λεπτομέρειες των ερωτημάτων και την πιθανή ψευδή αναφορά των εισοδημάτων των αυτοαπασχολούμενων καθώς και την υποεκτίμηση των τόκων (αποδόσεων) επενδυμένου κεφαλαίου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Μηνιαίο καθαρό διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριού
(N=1220, άρνηση και δεν γνωρίζω=852 περίπου 41%)

ξεχωριστά.⁷ Με δεδομένα τα στοιχεία αυτά μετατρέπουμε τη μεταβλητή του εισοδήματος σε συνεχή και σε ετήσιο μέγεθος. Η νέα αυτή μεταβλητή σταθμίζεται κατάλληλα, ώστε να λαμβάνεται υπόψη το εκάστοτε μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού. Στη συνέχεια, από τη μεταβλητή του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος, δημιουργούμε το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα⁸ βάσει του οποίου καθίσταται εφικτή η εκτίμηση των σχετικών

7. Συγκριτικά με άλλες σχετικές έρευνες –όπως για παράδειγμα η EU-SILC– στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) χρησιμοποιείται μια αδρή μέτρηση του συνολικού καθαρού εισοδήματος του νοικοκυριού. Επιπλέον, το άτομο που επιλέγεται τυχαία να δώσει τις σχετικές πληροφορίες πιθανόν να μην διαθέτει επαρκή γνώση για το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού και, επομένως, να υπάρχει σφάλμα στην τελική εκτίμησή του.

8. Με βάση την τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ (EQ_SS), η οποία ορίζεται ως εξής: $EQ_SS = 1 + 0,5 * (\text{άτομα ηλικίας } 14 \text{ ετών και άνω} - 1) + 0,3 * \text{άτομα ηλικίας } 13 \text{ ετών και κάτω}$, διαιρούμε το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού με τον συντελεστή EQ_SS, και λαμβάνουμε το Ισοδύναμο Διαθέσιμο Εισόδημα, δηλαδή το εισόδημα που αντιστοιχεί σε κάθε άτομο του δείγματος ή του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

δεικτών οικονομικής ανισότητας καθώς και ο δείκτης «κινδύνου φτώχειας» (head count index).⁹

Επιπλέον, καθώς δεν υπάρχει ένας γενικότερα αποδεκτός δείκτης ανισότητας, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης επιλέγονται και στη συνέχεια εκτιμώνται¹⁰:

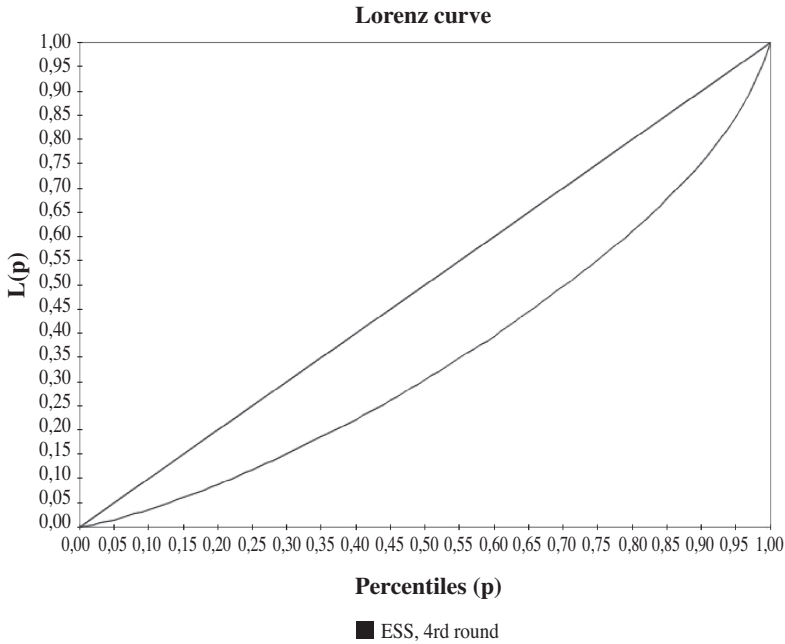
- *Ο συντελεστής Gini (G)*
- *Ο δείκτης Theil (T)*
- *Ο Δείκτης ανισότητας (S80/S20)*

Με βάση το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, οι παραπάνω δείκτες ανισότητας καταγράφουν τιμές οι οποίες είναι σχετικά υψηλές (Δείκτης Gini= 0,29590062, Δείκτης Theil = 0,14590385), ενώ όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 2, η απόσταση της καμπύλης Lorenz από τη διαγώνιο ισοκατανομής είναι σχετικά υψηλή. Αντίστοιχα, ο δείκτης κατανομής εισοδήματος (S80/S20) σε πεντημόρια εισοδήματος αναφέρεται στο μερίδιο του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του «πλουσιότερου» 20% του πληθυσμού προς το ανάλογο εισόδημα του «φτωχότερου» 20% του πληθυσμού. Ο συγκεκριμένος δείκτης ανήλθε στο 4,9, δηλαδή το μερίδιο του εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού είναι 4,9 φορές μεγαλύτερο από το μερίδιο του εισοδήματος του φτωχότερου 20% του πληθυσμού. Όπως προαναφέρθηκε, οι τιμές των δεικτών ανισότητας της ΕΚΕ, υποεκτιμούν σε ένα βαθμό τις αντίστοιχες τιμές που έχουν υπολογιστεί από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, οι οποίες βασίζονται στα στοιχεία της έρευνας EU-SILC του 2008 (S80/S20 =5,9, Gini = 0,334). Πιθα-

9. Ο δείκτης «κινδύνου φτώχειας» ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού το οποίο έχει εισόδημα χαμηλότερο του 60% της διαμέσου του συνολικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος όλων των νοικοκυριών και σχετίζεται περισσότερο με τη διανομή του εισοδήματος. Αυτή η έννοια του κινδύνου σχετικής φτώχειας («φτωχός σε σχέση με τους άλλους») διαφοροποιείται από την έννοια του κινδύνου της απόλυτης φτώχειας («στερούμενος βασικών μέσων επιβίωσης»), η οποία δεν εξετάζεται στα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι το όριο του κινδύνου της φτώχειας για ένα άτομο τοποθετείται στις 7.000€ (ετήσιο διαθέσιμο, ισοδύναμο εισόδημα) το οποίο εκτιμάται με βάση τα στοιχεία από την έρευνα EU-SILC, 2008 με σχετική προσαρμογή για το χρόνο που μεσολαβεί μέχρι τη διενέργεια της επιτόπιας έρευνας.

10. Για ορισμό των δεικτών βλέπε: Litchfield (1999), Cowell (1977).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Καμπύλη Lorenz

νές αιτίες της διαφοροποίησης αυτής είναι το γεγονός ότι οι τιμές των δεικτών αυτών επηρεάζονται από τις ακραίες τιμές της κατανομής του εισοδήματος, καθώς επίσης το ότι η κατανομή που χρησιμοποιούμε προέρχεται από εκτιμήσεις και συνδυάζεται με υψηλή μη- αποκρισιμότητα.¹¹

Συγκρίνοντας το μέσο όρο με τη διάμεσο της κατανομής του ισοδύναμου εισοδήματος των στοιχείων της ΕΚΕ και της ΕΥ-SILC του έτους 2008, παρατηρείται θετική ασυμμετρία στο ετήσιο ατομικό ισοδύναμο εισόδημα και στις δύο έρευνες. Λογικά τόσο το μέσο εισόδημα όσο και το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα θα έπρεπε να ήταν υψηλότερα, όπως προκύπτει από την ΕΚΕ που είναι μεταγενέστερη (Πίνακας 1). Ωστόσο, λόγω υψηλής μη αποκρισιμότητας, δεν διαπιστώνεται η τάση αυτή για το διάμεσο

11. Είναι πιθανό οι εκτιμήσεις των δεικτών φτώχειας, βασισμένες στη διάμεσο –που δεν επηρεάζεται από ακραίες τιμές– να έχουν καλύτερα αποτελέσματα.

ισοδύναμο εισόδημα. Το γεγονός ότι η διάμεσος δεν επηρεάζεται από τις ακραίες τιμές και καθώς στην περίπτωση της ΕΚΕ υπάρχει εκτίμηση με τη μέθοδο της γραμμικής παρεμβολής, το τελικό αποτέλεσμα είναι να καταγράφεται μια χαμηλή τιμή. Αντίθετα, στην περίπτωση του μέσου ετήσιου διαθέσιμου εισοδήματος, η τιμή από τα στοιχεία της ΕΚΕ (24.579€) είναι υψηλότερη της αντίστοιχης τιμής από τα στοιχεία της EU-SILC (22.243), πολύ πιθανόν λόγω της επίδρασης της υπεραντιπροσώπευσης της κατηγορίας των περιπτώσεων με ετήσιο εισόδημα περίπου 25.000€ (το οποίο αντιστοιχεί σε μηνιαίο εισόδημα: 1.561 €-1.990€).¹²

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Κεντρικές τάσεις εισοδήματος

	EKE	EU-SILC 2008
Μέσο ετήσιο ατομικό ισοδύναμο εισόδημα	12.381	12.764
Διάμεσο ετήσιο ατομικό ισοδύναμο εισόδημα	10.500	11.667
Μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών	24.579	22.243

Με βάση αυτές τις κριτικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις για τη μεταβλητή του εισοδήματος, ακολουθεί η ανάλυση που εστιάζει στο ενδιαφέρον για την πολιτική.

3. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

3.1. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ

Το ενδιαφέρον για την πολιτική,¹³ διαφοροποιείται σημαντικά

12. Ενδεικτικά τα όρια φτώχειας προσδιορίζονται ως εξής: Όριο φτώχειας για 1 άτομο 7.000€ (ΕΚΕ) και 6.480€ (EU-SILC, 2008), και όριο φτώχειας για 2 ενήλικες και 2 εξαρτώμενα παιδιά 14.700€ (ΕΚΕ) και 13.608€ (EU-SILC, 2008).

13. Με την ομαδοποίηση που έγινε θα αναφερόμαστε σε δύο κατηγορίες ως εξής: αρκετά/πολύ ενδιαφέρον και λίγο/καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική.

ανάλογα με το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού: Το εισόδημα των νοικοκυριών στα οποία ο ερωτώμενος έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την πολιτική ανέρχεται σε 26.829,7€, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών στα οποία ο ερωτώμενος έχει μικρότερο ενδιαφέρον ανέρχεται σε 23.587,4€. Η ηλικία, επίσης, είναι μια μεταβλητή που σχετίζεται με το ενδιαφέρον για την πολιτική: όσοι ενδιαφέρονται περισσότερο έχουν μέσο όρο ηλικίας τα 40 έτη, ενώ όσοι ενδιαφέρονται λιγότερο έχουν μέσο όρο τα 48 έτη. Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες ενδιαφέροντος για την πολιτική (λίγο/ καθόλου-αρκετά/πολύ ενδιαφέρον) ως προς το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού και την αυτοτοποθέτηση στον άξονα «αριστεράς» – «δεξιάς» είναι μικρές (Πίνακας 2).

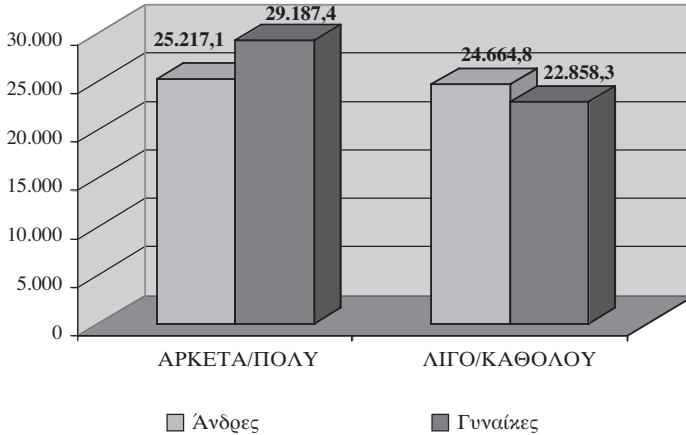
Ωστόσο, μεταξύ των δύο φύλων, οι διαφοροποιήσεις που καταγράφονται είναι έντονες. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι το μέσο ετήσιο εισόδημα του νοικοκυριού ανέρχεται σε 29.187,4€ για τις γυναίκες που ενδιαφέρονται για την πολιτική έναντι 25.217,1€ για

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

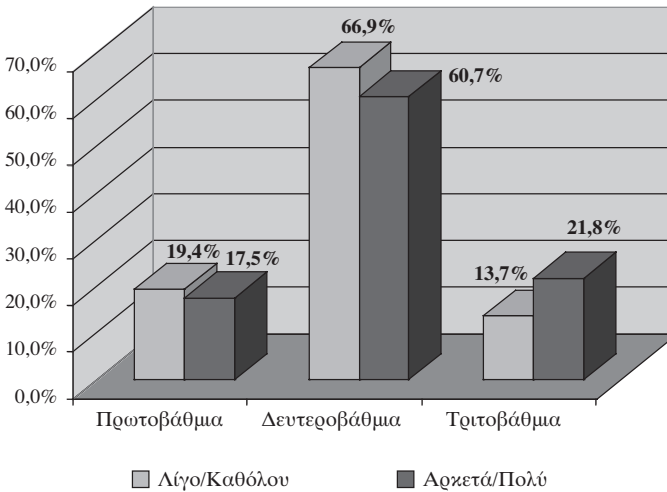
Μέσο διαθέσιμο ετήσιο εισόδημα, μέσο μέγεθος νοικοκυριού, μέση ηλικία ερωτώμενων, κατά φύλο και ενδιαφέρον για πολιτική

Φύλο	Σας ενδιαφέρει η πολιτική;	Μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριού	Μέσος όρος αυτοτοποθέτησης (αριστερά-δεξιά)	Μέσος αριθμός μελών στο νοικοκυριό	Μέση ηλικία ερωτώμενου
Άνδρες	Αρκετά/Πολύ	25217,1	5,05	3,42	49,75
	Λίγο/Καθόλου	24664,8	5,36	3,41	38,78
	Σύνολο	24885,3	5,22	3,41	43,12
Γυναίκες	Αρκετά/Πολύ	29187,4	4,95	3,42	45,18
	Λίγο/Καθόλου	22858,3	5,17	3,29	41,77
	Σύνολο	24346,5	5,11	3,32	42,56
Σύνολο	Αρκετά/Πολύ	26829,7	5,01	3,42	47,89
	Λίγο/Καθόλου	23587,4	5,24	3,34	40,57
	Σύνολο	24595,8	5,16	3,36	42,82

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Μέσο διαθέσιμο ετήσιο εισόδημα κατά φύλο και ενδιαφέρον για την πολιτική

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Ενδιαφέρον για την πολιτική κατά επίπεδο εκπαίδευσης ερωτώμενων

τους άνδρες. Ακόμη διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες με μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική έχουν το χαμηλότερο μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα (22.858,3€) (Πίνακας 2, Διάγραμμα 3). Όπως άλλωστε έχει ήδη αναφερθεί, η ενασχόληση με την πολιτική ανα-

μένεται να έχει υψηλό βαθμό συσχέτισης με το επίπεδο εκπαίδευσης του ερωτώμενου (Verba, Schlozman, Brady, 1995 και 2005). Πράγματι, τα άτομα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τα οποία ενδιαφέρονται για την πολιτική καταγράφουν κατά μέσο όρο υψηλότερα ποσοστά συγκριτικά με τα άτομα τα οποία δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική. Το αντίθετο διαπιστώνεται για τα άτομα με μέσο ή χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (Διάγραμμα 4).

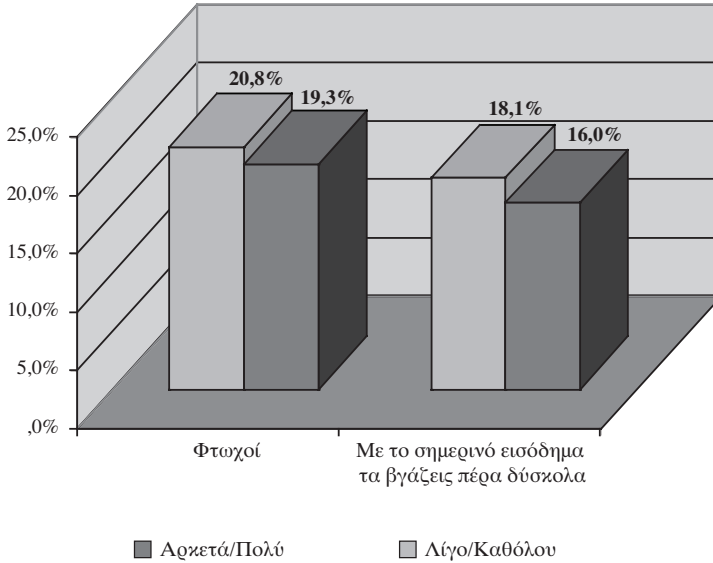
3.2. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΙΝΔΥΝΟ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Για την εκτίμηση της φτώχειας χρησιμοποιείται ο ορισμός της Eurostat, σύμφωνα με τον οποίο φτωχά είναι τα άτομα με εισόδημα που αντιστοιχεί κάτω του 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας. Με βάση αυτό ως μέτρο, το 20% του πληθυσμού της χώρας το 2008 είχε εισόδημα κάτω από το όριο φτώχειας. Η αναλογία αυτή δεν φαίνεται να άλλαξε μέσα στο 2009, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΚΕ. Ο κίνδυνος φτώχειας των ατόμων που ενδιαφέρονται για την πολιτική (19,3%) είναι χαμηλότερος του κινδύνου φτώχειας των ατόμων χωρίς ενδιαφέρον για την πολιτική (20,8%). Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως προαναφέρθηκε, τα άτομα με ενδιαφέρον για την πολιτική είναι κατά μέσο όρο μεγαλύτερης ηλικίας (48 ετών), έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και υψηλά εισοδήματα. Παρά ταύτα, επισημαίνεται ότι οι διαφοροποιήσεις για το σύνολο της χώρας (20,4%) δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές (Διάγραμμα 5).

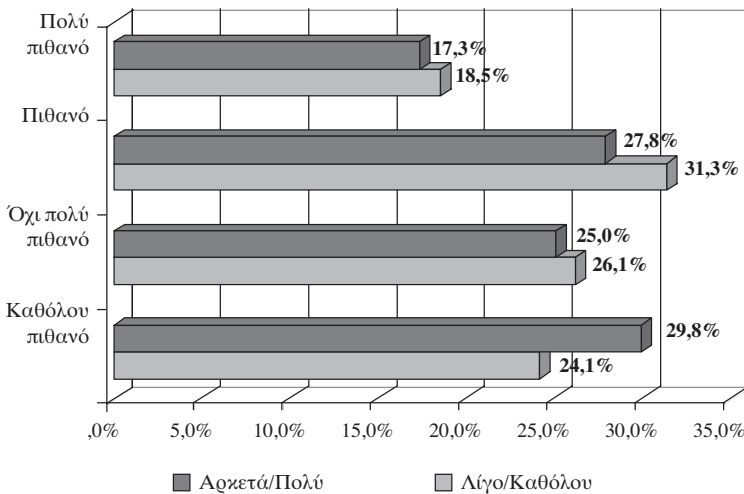
Τα άτομα που δηλώνουν ότι με το σημερινό εισόδημα τα καταφέρνουν δύσκολα μπορούν να εκληφθούν ως *υποκειμενικά φτωχά*. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζοντας συγκριτικά τα στοιχεία του Διαγράμματος 5, διαπιστώνεται ότι όσοι ενδιαφέρονται αρκετά ή πολύ για την πολιτική α) αντιμετωπίζουν χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας και β) δηλώνουν σε μικρότερη αναλογία από τα άτομα με λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική ότι τα βγάζουν δύσκολα πέρα με το σημερινό εισόδημα (Βλέπε Διάγραμμα 5).

Το ποσοστό των ατόμων με ενδιαφέρον για την πολιτική που δηλώνουν ότι θεωρούν ότι δεν είναι *καθόλου πιθανό* να μην υπάρχουν αρκετά χρήματα για την κάλυψη των αναγκών του

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5
*Ενδιαφέρον για την πολιτική κατά κίνδυνο φτώχειας
 (Ορισμός Eurostat)*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6
Ενδιαφέρον για την πολιτική και υποκειμενικές αντιλήψεις για τη δυνατότητα του νοικοκυριού να καλύψει τις ανάγκες τους επόμενους 12 μήνες

νοικοκυριού τους επόμενους 12 μήνες ανέρχεται στο 29,8%, ενώ η αντίστοιχη αναλογία των ατόμων χωρίς ενδιαφέρον για την πολιτική είναι χαμηλότερη (24,1%). Στην περίπτωση που αναφέρουν ότι είναι *πολύ πιθανό* να μην υπάρχουν χρήματα για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού τους επόμενους 12 μήνες δεν παρουσιάζεται μεγάλη διαφοροποίηση (Διάγραμμα 6).

Φαίνεται, επομένως, ότι, σε γενικές γραμμές, τα άτομα με αρκετό ή μεγάλο ενδιαφέρον για την πολιτική εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας, ενώ αντίθετα καταγράφουν υψηλότερα ποσοστά στα ερωτήματα που ερευνούν τη δυνατότητα του νοικοκυριού να ανταποκριθεί στην κάλυψη των αναγκών του.

3.3. ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΠΑΛΙΝΔΡΟΜΗΣΗ

Τα αποτελέσματα της *λογιστικής παλινδρόμησης*,¹⁴ με εξαρτημένη τη δίτιμη μεταβλητή: «1»= αρκετό ή πολύ ενδιαφέρον για την πολιτική και «0» = λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική, ανέδειξαν ως στατιστικά σημαντικές τις εξής μεταβλητές: τις ώρες τηλεθέασης προγραμμάτων με ενημερωτικό και πολιτικό περιεχόμενο, το βαθμό κομματικής εγγύτητας και το φύλο. Από τις υπόλοιπες μεταβλητές οι οποίες ήταν επίσης στατιστικά σημαντικές (αλλά με χαμηλότερη τιμή του συντελεστή παλινδρόμησης) άξιες σχολιασμού¹⁵ είναι οι εξής: η υποκειμενική εκτίμηση για την κατάσταση της υγείας και το εισόδημα του ερωτώμενου, η συμμετοχή στις τελευταίες εκλογές και ο βαθμός θρησκευτικότητας.

Η τιμή του δείκτη καλής προσαρμογής του μοντέλου Nagelkerke R Square είναι 0,231 (Οι τιμές του δείκτη κυμαίνονται από 0 έως 1).

Εφόσον ο δείκτης αυτός παραμένει χαμηλός, εκτιμούμε ότι το μοντέλο παρουσιάζει μικρή προσαρμογή στα δεδομένα, άρα δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί για πρόβλεψη. Είναι δυνα-

14. Η λογιστική παλινδρόμηση είναι μια μέθοδος πολυπαραγοντικής στατιστικής ανάλυσης (multivariate statistical analysis) που χρησιμοποιεί ένα σύνολο ανεξάρτητων μεταβλητών (independent variables) για τη διερεύνηση της κίνησης μιας κατηγορικής εξαρτημένης μεταβλητής (dependent variables).

15. Η σημαντικότητα των μεταβλητών αυτών είναι οριακή (κοντά στο επίπεδο Sig. = 0,05) ή /και η τιμή του συντελεστή Β είναι σχετικά χαμηλή.

τόν, όμως, να εκτιμήσουμε την επίδραση στη διαμόρφωση των τιμών της εξαρτημένης μεταβλητής καθεμιάς από τις ανεξάρτητες μεταβλητές που υπεισήλθαν στην εξίσωση. Η επίδραση αυτή απεικονίζεται στον Πίνακα 3.

Οι σημαντικότερες μεταβλητές για τον προσδιορισμό του ενδιαφέροντος για την πολιτική είναι οι ώρες τηλεθέασης προγραμμάτων με ενημερωτικό και πολιτικό περιεχόμενο ($B=1,0$), το βαθμό κομματικής εγγύτητας ($B=0,888$) και το φύλο ($B=0,840$). Από τις υπόλοιπες μεταβλητές άξιες σχολιασμού είναι οι εξής: η συμμετοχή στις τελευταίες εκλογές ($B=0,423$), η κατάσταση υγείας του ερωτώμενου ($B=0,356$), η περιγραφή της σημερινής εικόνας για το εισόδημα ($B=0,325$) και η θρησκευτικότητα ($B=0,318$).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αποτελέσματα της Ανάλυσης Παλινδρόμησης

Ανεξάρτητες μεταβλητές	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Αριθμός μελών νοικοκυριού	,214	,054	15,884	1	,000	1,239
Φύλο (1)	,840	,124	45,965	1	,000	2,316
Ηλικία	,041	,006	52,952	1	,000	1,041
Περιγραφή της εικόνας για το σημερινό εισόδημα (1)	,325	,128	6,416	1	,011	1,384
Παρακολουθεί τηλεόραση μέχρι 1,5 ώρες, προγραμμάτων ενημερωτικών και πολιτικού περιεχομένου (1)	1,000	,208	23,046	1	,000	,368
Συμπληρωμένα έτη εκπαίδευσης	,110	,020	30,839	1	,000	1,116
Πλησίον σε κάποιο κόμμα (1)	,888	,144	38,128	1	,000	2,431
Αν είναι θρησκευόμενος (1)	,318	,157	4,088	1	,043	1,375
Κατάσταση υγείας (1)	,356	,178	3,990	1	,046	,700
Ψήφισε στις τελευταίες εκλογές (1)	,423	,240	3,094	1	,079	,655
Σταθερός όρος	4,591	,547	70,472	1	,000	,010

4. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ

4.1. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2 και του Διαγράμματος 7, παρατηρείται ότι η συμμετοχή στις εκλογές διαφοροποιείται ανάλογα με το επίπεδο του ετήσιου εισοδήματος του νοικοκυριού του ερωτώμενου.¹⁶ Το μέσο εισόδημα αυτών που ψήφισαν¹⁷ ανέρχεται σε 25.085,1€ έναντι 22.110,7€ όσων δεν ψήφισαν στις εκλογές και όσων δεν είχαν δικαίωμα ψήφου 21.774,9€.¹⁸ Από τη σύγκριση των στοιχείων του Διαγράμματος 8 φαίνεται ότι τα άτομα που ψήφισαν στις τελευταίες εκλογές α) αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας, και β) δηλώνουν σε μεγαλύτερη αναλογία από τα άτομα που δεν ψήφισαν ότι τα βγάζουν δύσκολα πέρα με το σημερινό εισόδημα.

Ο κίνδυνος φτώχειας διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τη συμμετοχή στις εκλογές: τα άτομα που ψήφισαν στις εκλογές εμφανίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας (20,6%) από τα άτομα που δεν ψήφισαν (16,4%). Την ίδια τάση εμφανίζουν όσοι έχουν δηλώσει ότι με το σημερινό εισόδημα τα βγάζουν πέρα «πολύ δύσκολα».¹⁹

4.2. ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται το αν η προτίμηση σε κάποιο πολιτικό κόμμα²⁰ διαφοροποιείται ανάλογα με το ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού του ερωτώμενου, τον κίνδυνο

16. Αφορούν τις εκλογές που έγιναν στις 16 Σεπτεμβρίου του 2007.

17. Τα άτομα που ψήφισαν στις εκλογές είναι κατά μέσο όρο μεγαλύτερης ηλικίας (45,4 ετών) από εκείνα που δεν ψήφισαν (35,4 ετών).

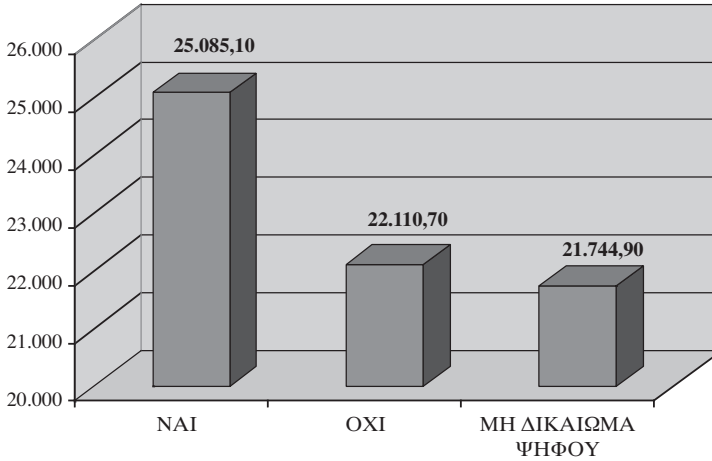
18. Οι τελευταίοι αφορούν μια μικρή αναλογία του δείγματος και δεν σχολιάζονται περαιτέρω.

19. Επίσης τα άτομα που δεν έχουν δικαίωμα ψήφου και όσοι δηλώνουν ότι με το σημερινό εισόδημα τα βγάζουν δύσκολα πέρα εμφανίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας (22,0%).

20. Εξαιρέθηκαν από την ανάλυση όσοι δήλωσαν ότι δεν είναι κοντά σε κάποιο κόμμα ή αρνήθηκαν να απαντήσουν.

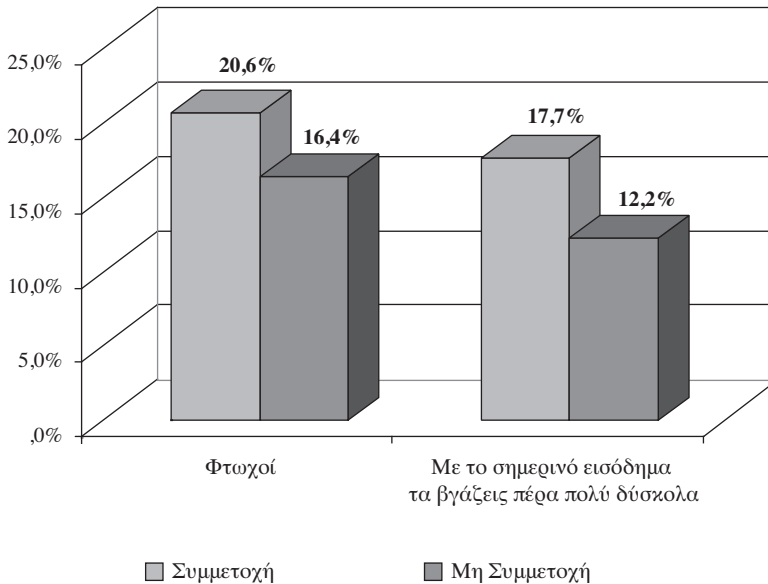
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Συμμετοχή στις εκλογές και μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Συμμετοχή στις εκλογές και υποκειμενικές αντιλήψεις για την οικονομική δυνατότητα του νοικοκυριού και τον κίνδυνο φτώχειας

της φτώχειας και την υποκειμενική εκτίμηση για την οικονομική δυνατότητα του νοικοκυριού.

Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από το Διάγραμμα 9 είναι ότι η προτίμηση σε κάποιο κόμμα διαφοροποιείται ανάλογα με το επίπεδο του ετήσιου διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού. Στη χαμηλότερη εισοδηματική κλίμακα (μέχρι 14.000€), ένα ποσοστό περίπου 28% δηλώνει ότι είναι εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ και στη ΝΔ. Το αντίστοιχο ποσοστό για το ΚΚΕ ανέρχεται σε 33,3% και είναι χαμηλότερο για τα υπόλοιπα κόμματα. Στη μεσαία εισοδηματική κατηγορία (14.001€-30.000€) το ποσοστό όσων δηλώνουν εγγύτερα στη ΝΔ και στον ΣΥΡΙΖΑ (περίπου 57%) είναι υψηλότερο του αντίστοιχου ποσοστού του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ (κοντά στο 53%).

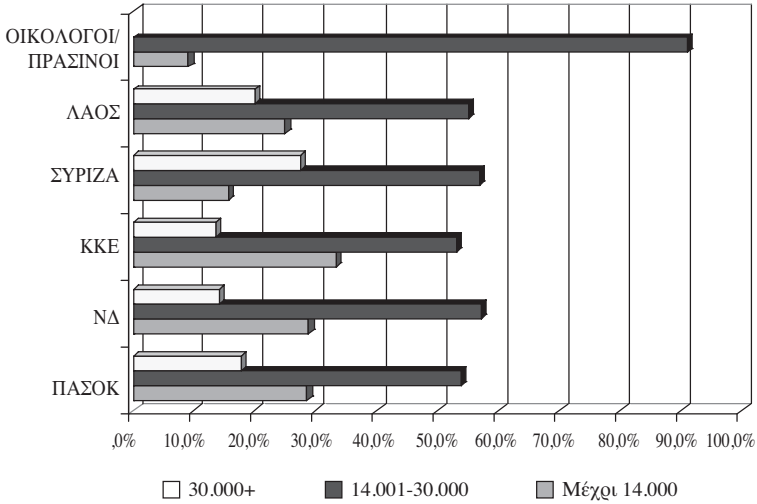
Φαίνεται, επομένως, ότι ανάλογα με το μέσο διαθέσιμο εισόδημα διαφοροποιείται η κομματική εγγύτητα. Δήλωσαν το υψηλότερο μέσο εισόδημα όσοι βρίσκονται εγγύτερα στον ΣΥΡΙΖΑ (30.027,9€) και στον ΛΑΟΣ (28.527,8€), ενώ το χαμηλότερο δήλωσαν όσοι βρίσκονται εγγύτερα στους Οικολόγους-Πράσινους (22.581€) και στο ΚΚΕ (23.536€). Το μέσο εισόδημα όσων αισθάνονται πλησιέστερα στο ΠΑΣΟΚ (25.468€) και στη ΝΔ (24.924€) κυμαίνεται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο.²¹

Όπως διαπιστώνεται άλλωστε στο Διάγραμμα 10, ο κίνδυνος φτώχειας κυμαίνεται ελαφρώς πάνω από το 20,4% (μέσος όρος χώρας) για όσους βρίσκονται εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ (21,4%), στη ΝΔ (22,3%) και στο ΚΚΕ (22,7%) και χαμηλότερα για όσους βρίσκονται εγγύτερα στον ΣΥΡΙΖΑ (12%) και στον ΛΑΟΣ (14,3%). Στην περίπτωση των Οικολόγων/Πράσινων ο κίνδυνος φτώχειας (18,2%) είναι ελαφρά χαμηλότερος του μέσου όρου της χώρας.

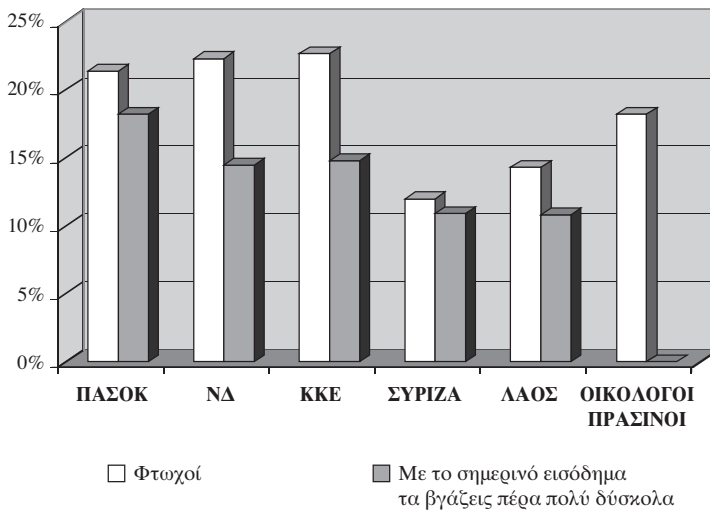
Σύμφωνα με τα παραπάνω το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται να μην έχει υψηλά ποσοστά στα φτωχά κοινωνικά στρώματα, δηλαδή στους εργαζόμενους στις θέσεις της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας. Αντίστοιχα, ο ΣΥΡΙΖΑ εμφανίζεται να έχει χαμηλή διείσδυση στα φτωχά κοινωνικά στρώματα και σχετικά μεγάλη στα μεσαία και ανώτερα. Τα άτομα που δηλώνουν ότι με το σημερι-

21. Τα στοιχεία αυτά, λόγω του ότι το μέγεθος του δείγματος μειώνεται σημαντικά, παρουσιάζονται εδώ ως απλές ενδείξεις και τάσεις.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9
Κομματική εγγύτητα και μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα

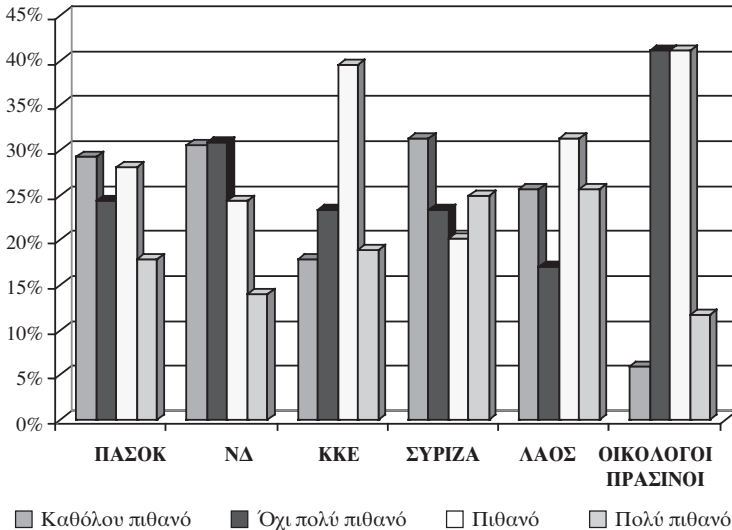

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10
Κομματική εγγύτητα και υποκειμενικές αντιλήψεις για την οικονομική δυνατότητα του νοικοκυριού και τον κίνδυνο φτώχειας

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11

Κομματική εγγύτητα και υποκειμενικές αντιλήψεις για τη δυνατότητα του νοικοκυριού να καλύψει τις ανάγκες τους επόμενους 12 μήνες

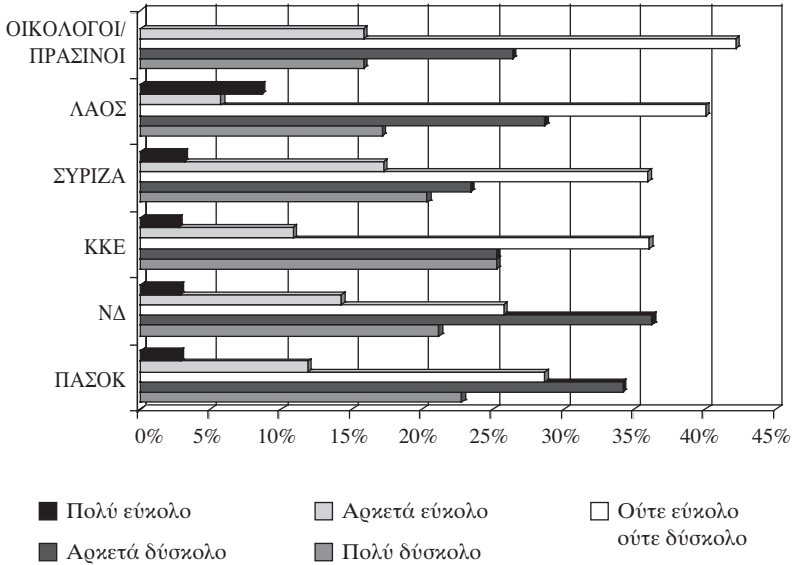

νό τους εισόδημα ζουν άνετα βρίσκονται εγγύτερα στον ΛΑΟΣ, και όσοι βρίσκονται πλησιέστερα στους Οικολόγους/Πράσινους και στη ΝΔ εμφανίζουν τη δεύτερη υψηλότερη συχνότητα από όσους δηλώνουν ότι ζούν άνετα. Αντίθετα αυτοί που δηλώνουν ότι με το σημερινό τους εισόδημα τα καταφέρνουν πολύ δύσκολα αισθάνονται εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ σε ποσοστό 18,2%, στο ΚΚΕ 14,8% και στη ΝΔ 14,5% (Διάγραμμα 10).

Στο ερώτημα: «Πόσο πιθανόν είναι να μην υπάρχουν αρκετά χρήματα για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού τους επόμενους 12 μήνες», οι περισσότεροι ερωτώμενοι δηλώνουν «καθόλου» ή «όχι πολύ πιθανό» (Διάγραμμα 11). Τα ποσοστά όσων απαντούν ότι δεν είναι «καθόλου πιθανό» κυμαίνονται μεταξύ 29% και 31,3% για όσους βρίσκονται εγγύτερα στη ΝΔ, στο ΠΑΣΟΚ και στον ΣΥΡΙΖΑ, ενώ όσοι βρίσκονται εγγύτερα στο ΚΚΕ και στους Οικολόγους/Πράσινους εμφανίζουν αντίστοιχα πολύ χαμηλά ποσοστά. Από τους ερωτώμενους που δηλώνουν ότι είναι «πολύ πιθανό να μην υπάρχουν χρήματα», το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12

Κομματική εγγύτητα και βαθμός δυσκολίας δανεισμού για την αντιμετώπιση οικονομικής δυσχέρειας

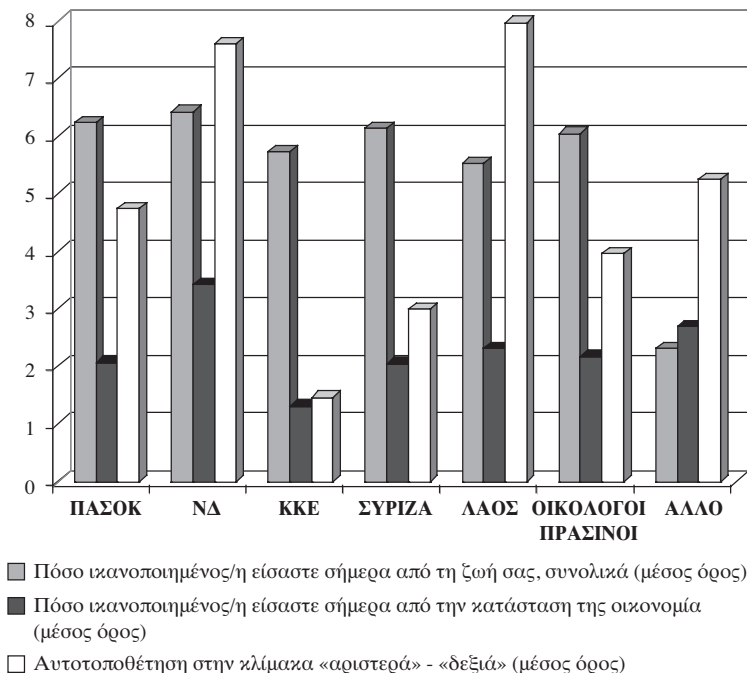
25% περίπου πρόκειται στον ΣΥΡΙΖΑ και στον ΛΑΟΣ, το 18% στο ΠΑΣΟΚ και το 14% στη ΝΔ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η διαφοροποίηση που παρατηρείται στο ερώτημα που αφορά το βαθμό δυσκολίας δανεισμού χρημάτων για την αντιμετώπιση οικονομικής δυσχέρειας (Διάγραμμα 12). Διαπιστώνεται ότι τα άτομα που είναι εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες δανεισμού («πολύ δύσκολο» δηλώνει το 22,7% και «αρκετά δύσκολο» το 34,1%), ενώ αντίστοιχες είναι και οι αναλογίες για τη ΝΔ (21,1% και 36,2%). Το ποσοστό των ατόμων που δηλώνουν ότι μπορούν πολύ εύκολα να δανειστούν χρήματα είναι ιδιαίτερα χαμηλό και κυμαίνεται μεταξύ 2,8% (ΚΚΕ) και 8,6% (ΛΑΟΣ).

Σύμφωνα με το παραπάνω διάγραμμα, ο κίνδυνος φτώχειας, το εισόδημα του νοικοκυριού, η εκτίμηση κάλυψης των αναγκών του τους επόμενους 12 μήνες και ο βαθμός δυσκολίας δανεισμού χρημάτων για την αντιμετώπιση οικονομικής δυσχέρειας, διαφοροποιούνται σε σχέση με την κομματική εγγύτητα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13

Κομματική εγγύτητα σε σχέση με τις αντιλήψεις για την κατάσταση της οικονομίας και την ικανοποίηση από τη ζωή

4.3. ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΕΓΓΥΤΗΤΑ, ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ

Ο βαθμός ικανοποίησης από τη ζωή συνολικά καθώς και η υποκειμενική αντίληψη για την κατάσταση της οικονομίας φαίνεται επίσης να σχετίζονται με την κομματική εγγύτητα (Διάγραμμα 13). Τα άτομα που αισθάνονται εγγύτερα προς τη ΝΔ δηλώνουν κατά μέσο όρο υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης (3,4) για την κατάσταση της οικονομίας, ενώ τα άτομα που αισθάνονται εγγύτερα στο ΚΚΕ εμφανίζουν χαμηλότερο βαθμό ικανοποίησης (1,3), με μέση τιμή για το σύνολο του δείγματος 2,4 (Διάγραμμα 13).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα άτομα με αρκετό ή πολύ ενδιαφέρον για την πολιτική, συγκριτικά με όσους εμφανίζουν λιγότερο ενδιαφέρον, είναι κατά μέσο όρο 48 ετών, έχουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, είναι περισσότερο ευκατάστατα, με μέσο ετήσιο διαθέσιμο 26.829,7€. Επίσης, έχουν χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας (19,3% έναντι 20,3 που είναι ο εθνικός Μ.Ο.), δηλώνουν ότι τα «βγάζουν εύκολα πέρα» με το σημερινό εισόδημά τους και δεν θεωρούν πιθανό να μην υπάρχουν χρήματα για τους «επόμενους 12 μήνες». Όσοι αντίθετα δηλώνουν λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον είναι κατά μέσο όρο 40 ετών, με μέσο ετήσιο εισόδημα 23.587,4€, αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας (20,8% έναντι 20,3 που είναι ο εθνικός Μ.Ο.) και δηλώνουν ότι θεωρούν πιθανό να μην μπορούν να «τα βγάλουν πέρα» με το σημερινό τους εισόδημα.

Το μέσο εισόδημα του νοικοκυριού, φαίνεται ότι διαφοροποιείται σε σχέση με το φύλο και το ενδιαφέρον για την πολιτική. Οι γυναίκες που δηλώνουν «αρκετό ή πολύ ενδιαφέρον» για την πολιτική καταγράφουν υψηλότερο μέσο εισόδημα (29.187,2€), τόσο σε σύγκριση με την αντίστοιχη ομάδα των ανδρών (25.217,1€), όσο και σε σύγκριση με τις γυναίκες που έχουν δηλώσει «λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική» (22.858,3€).

Το ενδιαφέρον για την πολιτική φαίνεται να μην επηρεάζεται σημαντικά από το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού και την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά.

Το μέσο διαθέσιμο εισόδημα όσων βρίσκονται εγγύτερα στο ΠΑΣΟΚ είναι υψηλότερο του αντίστοιχου μέσου εισοδήματος όσων βρίσκονται εγγύτερα στη ΝΔ (24.924,6€), στο ΚΚΕ (23.526,7€) και στους Οικολόγους/Πράσινους (22.581,2). Τα υψηλότερα μέσα εισοδήματα καταγράφονται στον ΣΥΡΙΖΑ (30.027,9€) και στον ΛΑΟΣ (28.527,8€) και ως εκ τούτου ο κίνδυνος φτώχειας όσων δηλώνουν εγγύτητα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα και στο ΚΚΕ είναι συγκριτικά υψηλότερος.

Η επεξεργασία των δεδομένων με τη μέθοδο της *λογιστικής παλινδρόμησης* (με εξαρτημένη την δίτιμη μεταβλητή: «1»= αρκετό ή πολύ ενδιαφέρον για την πολιτική και «0»= λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική), ανέδειξε ως στατιστικά ση-

μαντικές τις εξής μεταβλητές: τις ώρες τηλεθέασης προγραμμαμάτων ενημερωτικού και πολιτικού περιεχομένου, την κομματική εγγύτητα και το φύλο. Από τις υπόλοιπες μεταβλητές οι οποίες ήταν επίσης στατιστικά σημαντικές, αλλά με χαμηλότερη τιμή του συντελεστή παλινδρόμησης, άξιες σχολιασμού είναι οι μεταβλητές που αναφέρονται στη συμμετοχή στις τελευταίες εκλογές, στην υποκειμενική εκτίμηση για την υγεία του ερωτώμενου, στην περιγραφή της εικόνας για το σημερινό εισόδημα και στο βαθμό θρησκευτικότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Norris P., 2002, *Democratic Phoenix: Political activism worldwide*, New York, Cambridge University Press.
- Norris P., 2005, «The impact of the internet on political activism: evidence from Europe», *International Journal of Electronic Government Research*, vol. 1, no 1, σ. 20-39.
- Pateman C., 1971, «Political culture, political structure and political change», *British Journal of Political Science*, vol. 1 no 3, σ. 291-305.
- Solt F., 2004, *Economic Inequality and Democratic Political Engagement*, Department of Political Science Rice University fredstolt@rice.edu.
- The Electoral Commission, 2005, «Social exclusion and political engagement», Research report – November 2005. http://www.electoralcommission.org.uk/__data/assets/pdf_file/0007/63835/Social-exclusion-and-political-engagement.pdf.
- Teorell Jan, 2003, «Linking social capital to political participation: voluntary associations and networks of recruitment in Sweden», *Scandinavian Political Studies*, vol. 26, σ. 49-66.
- Verba Sidney, Kay Lehman Schlozman, Henry Brady, 1995, *Voice and equality. Civic voluntarism in American politics*, Harvard University Press.
- Verba and Nie, 1977, «A note on factor analysing dichotomous variables: the case of political participation», *Political Methodology*.
- Verba and Nie, 1972, *Participation in America. Political democracy and social equality*, Chicago University Press.
- Verba and Nie, 1978, *Political participation equality*, Chicago University Press.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Οι έρευνες πολιτικής κουλτούρας και εκλογικής συμπεριφοράς αποτελούν έναν από τους βασικούς πυλώνες των ερευνητικών παραδόσεων του ΕΚΚΕ. Η διαδρομή τους μέσα στο χρόνο λειτουργίας του Κέντρου είναι πλούσια και μακρά. Μια σχηματική περιοδολόγηση της πορείας τους, η οποία, όμως, αντανακλά και τον ουσιαστικό κάθε εποχή προσανατολισμό τους, μπορεί να τις εντάξει σε τρία διακριτά χρονικά διαστήματα που διαχωρίζονται από γεγονότα τομές στη συνολική ιστορία του ΕΚΚΕ. Έτσι, μπορεί κάποιος να διακρίνει:

α) την πρώτη περίοδο από το 1959, έτος ίδρυσης του Κέντρου, μέχρι το 1967, έτος εγκαθίδρυσης της δικτατορίας,

β) την περίοδο της ωριμότητας από το 1974 με την επιστροφή στη δημοκρατική ομαλότητα μέχρι το 1995, έτος ίδρυσης των Ινστιτούτων, και

γ) την περίοδο από το 1995 μέχρι σήμερα, που αντανακλά έναν περισσότερο εξωστρεφή και ευρωπαϊζοντα προσανατολισμό της κοινωνικής έρευνας γενικά και της πολιτικής έρευνας στη χώρα.

Σε αυτό το πλαίσιο, ψήγματα της πορείας των ερευνών πολιτικής κουλτούρας και εκλογικής συμπεριφοράς ανιχνεύονται ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του Κέντρου, όταν ακόμη η πολιτική επιστήμη ήταν το «παράγωγο» του δικαίου κατά κύριο λόγο και της ιστορίας κατά δεύτερο», κατά την έκφραση του Γεράσιμου Νοταρά,¹ ενός εκ των βασικών συντελεστών των

1. Νοταράς Γ., 2003, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα την δεκαετία του '60. Πρώτα βήματα και αντιδράσεις», στο Λαμπίρη – Δημάκη Ι. (επ. εκδ.), *Κοινωνικές επιστήμες και πρωτοπορία στην Ελλάδα 1950-1967*, Ειδικό Αφιέρωμα, Αθήνα, ΕΚΚΕ – Gutenberg, σ. 103-113, εδώ, σ. 103.

ερευνητικών πραγμάτων στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης στο Κέντρο, την πρώτη δεκαετία λειτουργίας του. Το τότε ΕΚΚΕ, το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (ΚΚΕΑ), όπως ήταν η πρώτη επωνυμία του θεσμού, δεν άργησε να αναπροσδιορίσει το τοπίο αμφισβητώντας δυναμικά τα επιστημολογικά προαπειτούμενα της πολιτικής έρευνας και ανάλυσης έξω και πέρα από την ταύτισή της με το δημόσιο δίκαιο και τις πολιτικές ιδέες.

Σε μια δύσκολη για τα πολιτικά πράγματα της χώρας εποχή, και στα μέσα της πολυτάραχης δεκαετίας του 1960, οι ερευνητές του Κέντρου καινοτομούν με την πρώτη έκδοση του ιδιαίτερα σημαντικού έργου «Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα»², έργου που εισάγει ουσιαστικά εργαλεία πολιτικής κοινωνιολογίας και ανάλυσης μιας θεματολογίας νέας, όπως η εκλογική συμπεριφορά, ο τρόπος διαμόρφωσης του κομματικού συστήματος, οι ομάδες πίεσης και οι ομάδες συμφερόντων, η έρευνα του τρόπου διαμόρφωσης των πολιτικών αποφάσεων, οι εξωτερικές και εσωτερικές επιδράσεις στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής του τόπου. Μια θεματολογία, δηλαδή, που συνιστά την ανάλυση της πολιτικής ζωής σε μια εθνική ή/και διεθνή κοινωνία. Τα γνωστικά εν ολίγοις αντικείμενα τα οποία προσεγγίζονταν μέχρι τότε από την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα και διανοήση αποκλειστικά και μόνο βιβλιογραφικά και μέσω της ξένης βιβλιογραφίας, ενώ αυτή η ίδια η πολιτική έρευνα αντιμετωπιζόταν καχύποπτα, με δυσπιστία και στην καλύτερη περίπτωση με αμηχανία.

Στην καινοτομία αυτή, τόσο ως προς τη χρήση των εργαλείων όσο και ως προς τη θεματολογία, συνέβαλε αποφασιστικά αφ' ενός η στελέχωση του Κέντρου με επιστήμονες εξοικειωμένους με σύγχρονες μεθόδους κοινωνικών επιστημών και αφ' ετέρου η υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων, τα οποία επικεντρώνονταν στα καίρια κοινωνικά ζητήματα της εποχής και στη μελέτη των πολιτικών τους προεκτάσεων. Το Κέντρο αποτέλεσε εκείνη την εποχή και για πρώτη φορά –καθώς θα ακολουθήσουν και με πιο συστηματικό τρόπο αργότερα και μέχρι σήμερα πολλές φορές ακόμη– φυτώριο εκπαίδευσης νέων επιστημόνων. Η παι-

2. Meynaud J., Μερλόπουλος Π. και Γ. Νοταράς, 2002, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας.

δευτική αυτή λειτουργία αποτέλεσε μιαν άλλη πρωτοπορία του θεσμού. Στους κόλπους του διατυπώθηκαν με ενάργεια συγκροτημένες επιστημονικές σκέψεις και υποθέσεις για την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας αλλά και διαμορφώθηκε μια νέα γενιά κοινωνικών επιστημόνων που αργότερα συνέχισαν τις επιστημονικές τους αναζητήσεις και δραστηριότητες σε ακαδημαϊκά περιβάλλοντα.

Η δικτατορία αποτελεί τομή για τη λειτουργία του Κέντρου, η οποία όμως δεν έφτασε μέχρι την εξαφάνισή του. Η πορεία της πολιτικής έρευνας και ανάλυσης ανακόπτεται προσωρινά (κατά τη Δικτατορία) για να ανακάμψει με νέα δυναμική κατά τη Μεταπολίτευση. Η αναδιατύπωση και ο αναπροσδιορισμός των ερευνητικών προσανατολισμών του Κέντρου προς την εμπειρική διερεύνηση επίκαιρων κοινωνικών ζητημάτων καθοδηγεί τη διοργάνωση και διεξαγωγή μεγάλης κλίμακας εμπειρικών ερευνών, χωρίς προηγούμενο στη χώρα. Στο ερευνητικό στόχαστρο μπαίνουν, το πολιτικό σύστημα, οι πολιτικοί και οι κοινωνικοί θεσμοί, πολιτικές και εκλογικές συμπεριφορές, η θεσμική και αξιακή συγκρότηση της κοινωνίας.

Το πλαίσιο στο οποίο σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν οι μεγάλες εμπειρικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας και εκλογικής συμπεριφοράς των δεκαετιών του 1980 και 1990 υπάκουαν σε συγκεκριμένη ερευνητική δεοντολογία και περιεχόμενο. Για πρώτη φορά, η κοινωνική –και ειδικότερα η πολιτική– έρευνα και ανάλυση υιοθετούν ένα σαφές θεωρητικό σχήμα προαπαιτούμενων που αφορούν κυρίως τη μέθοδο. Έτσι, η έρευνα που προγραμματίζεται και διεξάγεται στο ΕΚΚΕ κατά την περίοδο των πρώτων μεταπολιτευτικών δεκαετιών και πριν την ίδρυση των Ινστιτούτων επεδίωξε την κάλυψη δύο θεμελιακών κοινωνικών αιτημάτων: το αίτημα της ελεύθερης ανάπτυξης και προώθησης της επιστημονικής κοινωνικής έρευνας και το αίτημα της παροχής στην Πολιτεία όλων εκείνων των «δεδομένων» που θεωρούνται αναγκαία για την καλύτερη και ορθολογικότερη λήψη αποφάσεων στους τομείς χάραξης και άσκησης πολιτικής. Θεωρήθηκε, λοιπόν, ότι το μεγαλύτερο μέρος της προγραμματιζόμενης έρευνας θα έπρεπε να συμβάλει άμεσα ή έμμεσα στη βαθμιαία διάλυση των πέπλων άγνοιας που κάλυπταν το σύνολο σχεδόν των πτυχών της νεοελληνικής πραγματικότητας. Ως

προς την προσέγγιση, η τυχόν εμμονή στη στενή προοπτική της απλής ζήτησης και ταξινόμησης «χρήσιμων» δεδομένων απορρίφθηκε, όπως και η πρόταξη μας καθαρά ποσοτικής θεώρησης της επιστημονικής έρευνας. Οι έρευνες που διεξήχθησαν κατά την περίοδο αυτή αντανakλούν την αναθεώρηση της μέχρι τότε κυριαρχίας μιας εμπειρικής θετικιστικής αντιμετώπισης της Γνώσης και της Επιστήμης, καθώς «ολοένα και περισσότερο γινόταν αντιληπτό ότι η οποιαδήποτε ερευνητική επιστημονική διαδικασία ανάγεται σε τελευταία ανάλυση σε προβλήματα δομής που προϋποθέτουν μια προσεκτικότητα και θεωρητικά ενσυνείδητη προσεγγιστική προσπάθεια διατύπωσης ερωτημάτων και υποθέσεων, μια προσπάθεια που καλείται πριν απ' όλα να κατασκευάσει το αντικείμενό της».³ Στο πλαίσιο αυτό «η γενικευμένη φενάκη περί της δυνάμει διαφάνειας των κοινωνικών φαινομένων που «αρκεί να μελετηθούν σωστά για να μπορούν να λυθούν», όπως και η αντίληψη της έρευνας «ως απλής διαδικασίας συλλογής πληροφοριών» αντικαταστάθηκαν από μια ερευνητική αντίληψη που θεωρούσε την έννοια της ακρίβειας ως μεθοδολογική προϋπόθεση και όχι ως προφανή και αυτονομοποιούμενο σκοπό, ενώ τα ζητήματα των «δομών» και ακόμη περισσότερο των «αιτιοτήτων» που αποτέλεσαν το λόγο ύπαρξης των ερευνητικών προγραμμάτων άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως ανοιχτά ερωτήματα και όχι ως κλειστά και προδιαγεγραμμένα γνωστικά αντικείμενα. Έτσι, ο προγραμματισμός της επιστημονικής έρευνας της περιόδου πριν την ίδρυση των Ινστιτούτων, στο ΕΚΚΕ, άρχισε να εμπεριέχει με τρόπο σαφή και απερίφραστο και θεωρητική έρευνα.

Με αφετηρία τα παραπάνω, η εκπόνηση του βασικού ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου εντάχθηκε στο πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης διαδικασίας που επεχείρησε να εντοπίσει τα βασικά κοινωνικά προβλήματα της χώρας, πέρα από συγκυρίες και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άμεση σκοπιμότητα. Στη βάση αυτή, η προβληματική γύρω από την οποία στράφηκε η δραστηριότητα του ΕΚΚΕ, βασίστηκε σε μια αρθρωμένη αντίληψη για τις τάσεις εξέλιξης και μετασχηματισμού της ελληνι-

3. Βλ. το αφιέρωμα στα 30 χρόνια λειτουργίας του ΕΚΚΕ, με τίτλο «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 1959-89», Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989, σ. 28.

κής κοινωνικής πραγματικότητας. Με πλαίσιο το γενικό αυτό περίγραμμα σχεδιάζονται και υλοποιούνται μεγάλες εμπειρικές έρευνες που επικεντρώνονται σε ειδικές θεματικές επιτόπιες διερεύνησης του κοινωνικού μετασχηματισμού, η δε πολιτική έρευνα και ανάλυση για πρώτη φορά αντιμετωπίζονται ως προνομακό θεματικό πεδίο. Ως αποτέλεσμα, από το 1985 κι εντεύθεν, παράγονται πρωτοποριακές σειρές εμπειρικών ερευνών, οι γνωστές σε όλους έρευνες πολιτικής κουλτούρας ή/και συμπεριφοράς. Για πρώτη φορά μπαίνουν στο μικροσκόπιο ως κεντρικά θέματα διερεύνησης παράμετροι, όπως οι στάσεις και απόψεις πολιτών απέναντι στην πολιτική, το πολιτικό σύστημα και οι αξίες του, οι σχέσεις των πολιτών προς τα κόμματα, το κομματικό σύστημα και οι αξίες του, καθώς και τα συναφή θέματα της πόλωσης, του ανταγωνισμού, του κυνισμού, η πρόσληψη και το περιεχόμενο των εννοιών «Δεξιά» και «Αριστερά», καθώς και η συνακόλουθη τοποθέτηση των πολιτών στην αντίστοιχη κλίμακα, οι κοινωνικές και ιδεολογικές διακριτικές τομές που επηρεάζουν και προσδιορίζουν τη δομή της ψήφου, και όλα αυτά σε συγκριτική διάσταση και προοπτική. Για πρώτη φορά, και αρκετά πριν το ζήτημα του φύλου αναδειχθεί ως ιδιαίτερο πεδίο έρευνας και ανάλυσης, στο ΕΚΚΕ εξετάζεται η πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, η συστηματοποίηση και εμβάθυνση στη μελέτη της μεταβλητής του φύλου όσον αφορά τη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, η διερεύνηση της πολιτικής φυσιολογίας της Ελληνίδας, η οποία παρέμενε σε μεγάλο βαθμό ένα άγνωστο πολιτολογικό μέγεθος. Επίσης, άρχισε να συγκροτείται το αρχείο του πολιτικού προσωπικού της χώρας με σημαντικά δεδομένα για την εκλογική σταδιοδρομία όλων των υποψηφίων βουλευτών από το 1911 κι εντεύθεν, με βασικές κατηγοριοποιήσεις τη χρονιά υποψηφιότητας, την εκλογική περιφέρεια, το κόμμα το αποτέλεσμα της εκλογής καθώς επίσης και την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού (οικονομική και πραγματική) συνολικά για κάθε εκλογή, κατά κόμμα και κατά εκλογική περιφέρεια. Σημαντικό έργο αποτέλεσε και η αποτύπωση του κομματικού ιστού της χώρας με την έκδοση ενός Άτλαντα των Πολιτικών Κομμάτων. Πρωταγωνιστές αυτών των προσπαθειών αναδεικνύονται στελέχη δυναμικά της σύγχρονης ακαδημαϊκής πραγματικότητας όπως οι επί σειρά

ετών διατελέσαντες επιστημονικοί Διευθυντές ή Πρόεδροι του Κέντρου –Κ. Τσουκαλάς, Ν. Διαμαντούρος, Χ. Λυριντζής – και τα επιστημονικά στελέχη– Γεωργαντίδης Μπ., Βούλγαρης Ι., Δημητράκος Δ., Δώδος Δ., Καφετζής Τ., Μιχαλοπούλου Κ., Μπεχράκης Θ., Νικολακόπουλος Η., Παναγιωτοπούλου Ρ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Παπαδάκη Β., Παπαθανασίου Ι., Παπλιάκου Β., Τσακίρη Ε. κ. ά.

Η συμβολή των παραπάνω πρωτοπόρων, για τα ελληνικά πράγματα, πολιτικών ερευνών ήταν καιρσία και αναφορικά με την ανάπτυξη ενός σημαντικού θεωρητικού προβληματισμού για την εμπειρική αποτύπωση σειράς μεθοδολογικών προϋποθέσεων για τη διενέργεια ερευνών πολιτικής κουλτούρας και συμπεριφοράς σε τοπικό και διεθνές –συγκριτικό επίπεδο. Βασική επιδίωξη στη συγκρότηση αυτών των μεθοδολογικών όρων αποτέλεσε η κατασκευή κοινών– συγκρίσιμων δεικτών σε «κλασικές» μεταβλητές αποτύπωσης και αποτίμησης της πολιτικής συμπεριφοράς όπως η μορφή και η δομή της ανάμειξης και της συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική, οι προσδιοριστικές παράμετροι και τα κίνητρα της ψήφου, και αυτό το ίδιο το «νόημα» του άξονα «Αριστερά» – «Δεξιά», η επίδραση της ηλικίας και της «γενιάς» στην πολιτική συμπεριφορά, η διερεύνηση των προτύπων κοινωνικής ενσωμάτωσης, με αφετηρία το επάγγελμα, το εισόδημα, την περιουσία, το επίπεδο εκπαίδευσης κ.λπ.

Αυτή καθαυτή η εννοιολόγηση του όρου «πολιτική κουλτούρα» τέθηκε στο μικροσκόπιο της επιστημολογικής διερεύνησης.⁴ Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε γύρω από τα θέματα αυτά, σε συνδυασμό με τον προβληματισμό γύρω από άλλους θεματικούς άξονες της εν γένει ερευνητικής δραστηριότητας του Κέντρου έθεσε τα θεμέλια της συζήτησης για την αναδιάτα-

4. Βλ., σχετικά, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικά Τεύχη, 69 Α, Καλοκαίρι 1988, και 75 Α, Καλοκαίρι 1990, και Τεύχος 92-93, Α'-Β', 1997. Βασικοί συντελεστές των ερευνών αυτών ήταν οι Τσουκαλάς Κ. (Επιστημονικός Διευθυντής – ΕΚΚΕ) και οι ερευνητές του ΕΚΚΕ, Γεωργαντίδης Μπ., Νικολακόπουλος Η., Μιχαλοπούλου Κ., Καφετζής Τ., Δώδος Δ., Παντελίδου – Μαλούτα Μ., Παναγιωτοπούλου Ρ., Παπλιάκου Β., Μπεχράκης Θ., Παπαδάκη Β. Σ., Δημητράκος Δ., Τσακίρη Ε., και τότε οι συνεργάτες Δεμερτζής Ν. και Λυριντζής Χρ.

ξη βασικών δεδομένων ταξινομών και αναλυτικών εργαλείων όπως οι δεδομένες κατηγοριοποιήσεις του επαγγέλματος και όχι μόνον. Η συζήτηση κρατάει μέχρι σήμερα, που ο βασικός αυτός δείκτης αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον με τις τρέχουσες αναδιατάξεις στην αγορά εργασίας.

Από τη στιγμή που οι υφιστάμενες δομές και οι πολιτικοί θεσμοί όπως και το δίπολο ενσωμάτωση – περιθωριοποίηση τέθηκαν στο μικροσκόπιο, η διερεύνηση λοιπών όρων θεσμικής συγκρότησης και οργάνωσης της κοινωνικής ζωής διεκδίκησε σημαντική θέση στην ερευνητική δραστηριότητα του Κέντρου. Με την εμπνευσμένη καθοδήγηση του Η. Δασκαλάκη, η «ομάδα των νομικών» του Κέντρου, κατά τον τότε Διευθυντή Β. Φίλια, (Ανδρίτσου Α., Δασκαλάκη Η., Παπαδοπούλου Π., Τσαμπαρλή Δ., Φρονίμου Ε.) επεξεργάστηκε, διατύπωσε και υλοποίησε τα πρωτοποριακά και μέχρι σήμερα μοναδικά ερευνητικά σχέδια πανελλαδικής εμβέλειας εμπειρικών ερευνών για το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης στη χώρα αλλά και το θεσμό της φυλακής. Τα όρια ανοχής και αντοχής της ελληνικής κοινωνίας για το «διαφορετικό», το «παρεκκλίνον», έμπαιναν για πρώτη φορά στο μικροσκόπιο και αναμετρήθηκαν μ' αυτό το ίδιο το κεφαλαιώδες ζήτημα της κατάργησης της θανατικής ποινής.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μια πολύτιμη λοιπόν κληρονομιά είχε σωρευτεί. Μια σημαντική περιουσία για την ποιότητα της δημοκρατίας είχε δημιουργηθεί με καινοφανή και πρωτοποριακό τρόπο για τα ερευνητικά δεδομένα της χώρας. Έτσι το 1995, με την εφαρμογή του Ν. 1514/85, ιδρύεται το Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας με βασικό αντικείμενο εκ του νόμου την εν γένει «διερεύνηση του πολιτικού φαινομένου». Το Ινστιτούτο δημιουργήθηκε αφ' ενός για να εντάξει σε ένα συστηματικότερο ερευνητικό περιβάλλον το έργο που είχε ήδη παραχθεί⁵ και, αφετέρου, να προγραμματίσει την ανάπτυξη των ερευνών σε ένα ευρύτερο πεδίο, προσδιορίζοντας τομείς δρα-

5. Το έργο αυτό, σε αδρές γραμμές, ήταν: σειρά εμπειρικών δειγματοληπτικών ερευνών με θέμα την πολιτική κουλτούρα και την εκλογική συμπεριφορά από το 1985 και μετά, συγκέντρωση και ταξινόμηση μιας πλήρους σειράς επίσημων εκλογικών αποτελεσμάτων της Ελλάδας από το 1926 και μετά, καθώς και ένα πλήρες αρχείο πολιτικού προσωπικού της χώρας από τον Μεσοπόλεμο και μετά.

στηριότητας που καλύπτουν ξεχωριστούς κλάδους πολιτικής έρευνας αλλά και υπηρετούν συνεκτικά το στόχο της διερεύνησης των σχέσεων μεταξύ των γοργά μεταβαλλόμενων κοινωνικών συνθηκών της χώρας και των αποκρυσταλλωμένων σε βάθος χρόνου πολιτικών θεσμών, νοοτροπιών και συμπεριφορών.

Με τις ερευνητικές αυτές δραστηριότητες, δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για τη σύνδεση του Ινστιτούτου με Δίκτυα Δεδομένων και Ομάδες Έρευνας στον ευρωπαϊκό χώρο, που έχουν συναφή αντικείμενα στο ευρύτερο πεδίο της εκλογικής κοινωνιολογίας και της πολιτικής συμπεριφοράς. Παράλληλα, δινόταν η δυνατότητα, τα υπό διερεύνηση φαινόμενα στο πεδίο αυτό να αντιμετωπισθούν στο συστηματικότερο και αναγκαίο, τις τελευταίες δεκαετίες, πλαίσιο ενός σταθερού Πολιτικού Παρατηρητηρίου. Η διεύρυνση του χώρου της πολιτικής έρευνας του ΕΚΚΕ με τη δημιουργία του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας έγινε δυνατή με την ένταξη σε αυτό επιστημόνων και από άλλες επιστημονικές ειδικότητες, όπως είναι η κοινωνιολογία των θεσμών, η επικοινωνία και τα ΜΜΕ, η κοινωνιολογία των μειονοτήτων. Αυτό δημιούργησε μια διεπιστημονικότερη διάσταση στον ερευνητικό προγραμματισμό του Ινστιτούτου, η οποία αποτυπώθηκε και στους άξονες των δραστηριοτήτων του. Από την άλλη πλευρά, το Ινστιτούτο ιδρύθηκε σε μια στιγμή αλλαγών στη γενικότερη ερευνητική πολιτική του Κράτους: τα ανταγωνιστικά και συγχρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα ενέτασσαν μεγάλο μέρος του ερευνητικού ιστού στην ευρέως εννοούμενη «αγορά», με κύρια συνέπεια την έμφαση στη στοχοθετημένη και εφαρμοσμένη έρευνα και τη σύνδεση της ερευνητικής πολιτικής με τα συγκεκριμένα ζητήματα που τίθενται από την εφαρμοζόμενη κρατική πολιτική σε μια σειρά τομείς της ελληνικής κοινωνίας και τους θεσμούς της.

Το Ινστιτούτο επεδίωξε εξ αρχής να ανταποκριθεί στο νέο αυτό προσανατολισμό της ερευνητικής πολιτικής. Στη θεματική του, εξάλλου, ο προσανατολισμός αυτός συγκεκριμενοποίησε το γενικό σκοπό του, δηλαδή, τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ μεταβαλλόμενων κοινωνικών συνθηκών και αποκρυσταλλωμένων πολιτικών θεσμών και συμπεριφορών, σε δύο βασικές ενότητες μελέτης: α) τον εκσυγχρονισμό των δομών και θεσμών του κράτους και τα ζητήματα τα οποία τίθενται ως προς τις αξί-

ες και τα περιεχόμενα της (εθνικής) ταυτότητας από τη νέα θέση της Ελλάδας στον Ευρωπαϊκό Χάρτη και β) το νέο ρόλο της Ελλάδας στη βαλκανική περιφέρεια, ιδιαιτέρως δε ως χώρας υποδοχής προσφύγων και οικονομικών μεταναστών.

Το Ινστιτούτο, σήμερα, συνεχίζει να εστιάζει σε νέες και παλαιές μορφές κοινωνικών αντιπαραθέσεων και βίας, καθώς και να ανταποκρίνεται με *κοινωνιολογική φαντασία, απομαγεύοντας* τα νέα κοινωνικά αιτήματα. Οι παντός είδους διαμεσολαβήσεις, με κυρίαρχη αυτή των ΜΜΕ αποτελούν σημαντικό πεδίο έρευνας. Η αναδιάταξη των σύγχρονων κοινωνικών συγκρούσεων και διακυβευμάτων επέφερε βέβαια και την αναδιάταξη των προτεραιοτήτων στην ερευνητική του ατζέντα. Έτσι, πεδίο της ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ του Ινστιτούτου αποτέλεσε το «Μεταναστευτικό Ζήτημα», τόσο στο επίπεδο άσκησης δημόσιας πολιτικής όσο και στο επίπεδο του δημόσιου λόγου για τη μετανάστευση. Στη βάση αυτή ο λόγος των ίδιων των μεταναστών είναι σημαντικό ζητούμενο ανάλυσης και επιστημονικού προβληματισμού.

Πέραν τούτων, το Ινστιτούτο δεν έπαψε ποτέ να επενδύει ερευνητικά στους βασικούς άξονες της κληρονομιάς του, όπως αυτό αποδεικνύεται και με την εμμονή του –παρά τον περιορισμό της χρηματοδότησης– στη συνεχιζόμενη διά του Ινστιτούτου συμμετοχή του ΕΚΚΕ και της Ελλάδας, από το 2000 κι εντεύθεν, στη διεξαγωγή διαδοχικών «γύρων» της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, ενός εργαλείου που ανατοποθετεί τη συζήτηση επί της μεθοδολογίας με νέους όρους. Το γνωστό ESS, European Social Survey, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μέχρι τώρα προγράμματα Συγκριτικής Πολιτικής και Κοινωνιολογίας, στον ευρωπαϊκό αλλά και το διεθνή χώρο (Βραβείο Descartes το 2005 για τη μεθοδολογική του καινοτομία).

Οι βασικές επιστημονικές και επιχειρησιακές αρχές με βάση τις οποίες συγκροτούνται η δομή και οι διαδικασίες της ΕΚΕ σε διάφορα επίπεδα, υπηρετούν την κεντρική φιλοσοφία αυτού του ερευνητικού σχεδίου, η οποία ορίζεται από τρεις αλληλένδετους άξονες:

- τη μεγιστοποίηση της συγκρισιμότητας των εμπειρικών δεδομένων μιας διεθνικής- κοινωνικής πολιτικής έρευνας,
- την εισαγωγή απαιτητικών καινοτομιών στα μεθοδολογικά και τεχνικά εργαλεία των εμπειρικών-δειγματοληπτικών

- ερευνών κοινού, προκειμένου να επιτευχθούν υψηλότεροι βαθμοί ακρίβειας, εγκυρότητας και αξιοπιστίας, και
- τη σύνδεση της ακαδημαϊκής κοινωνικής-πολιτικής έρευνας με το σχεδιασμό των πολιτικών στη διαμορφούμενη «ευρωπαϊκή πολιτεία», μέσα από μια περιοδική χαρτογράφηση των προσανατολισμών του κοινού, από το οποίο και νομιμοποιούνται αυτές οι πολιτικές.

Ως εκ τούτων και παρά το γεγονός ότι η ΕΚΕ δεν φιλοδοξεί να υποκαταστήσει καμία άλλη εθνική ή διεθνή δομή ή υποδομή συλλογής κοινωνικών δεδομένων, δεν είναι υπερβολική η εκτίμηση των σχεδιαστών του ότι *«προς το παρόν αποτελεί το μοναδικό εργαλείο διεθνούς μακροσκοπικής εμπειρικής διερεύνησης στην Ευρώπη ως προς την εννοιολογική του σύλληψη, τη μεθοδολογική του καινοτομία και τις δυνατότητες εκμετάλλευσης των αποτελεσμάτων του»*.⁶

Η λογική της επιλογής των θεμάτων της ΕΚΕ χαρακτηρίζεται επίσης από πρωτοτυπία και μοναδικότητα. Εξαρχής γίνεται φανερό ότι το κέντρο βάρους των διερευνήσεων για τις οποίες σχεδιάστηκε αφορά τη *συστηματική μελέτη των κατανομών, των διαφοροποιήσεων και των αλλαγών στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές των Ευρωπαίων πολιτών διαχρονικά και δι-εθνικά / δια-κρατικά καθώς και την ερμηνεία αυτών των διαφοροποιήσεων και αλλαγών*.⁷ Η δομή λοιπόν και η επιλογή των προς διερεύνηση ουσιαστικών ζητημάτων αντανακλά κάθε φορά αυτή την έμφαση στην ανάγκη επένδυσης στην ευρωπαϊκή μακροσκοπική συγκριτική κοινωνική έρευνα και ως προς αυτό διαφοροποιείται και από τις έρευνες στάσεων και κοινής γνώμης οι οποίες χαρακτηρίζονται από τοπικότητα και συγχρονικότητα.

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών διαμέσου του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας ανέλαβε τον Εθνικό Συ-

6. «The European Social Survey (ESS) – a research instrument for the social sciences in Europe», Report prepared for the Standing Committee for the Social Sciences (SCSS) of the European Science Foundation (ESF), Presented by the Steering Committee and the Methodology Committee for an ESS, June 1999, σ. 12.

7. «The European Social Survey (ESS) – a research instrument for the social sciences in Europe».

ντονισμό της υλοποίησης του European Social Survey στην Ελλάδα από το 2000 κι εντεύθεν. Έκτοτε έχουν ολοκληρωθεί τέσσερις γύροι εμπειρικής διερεύνησης και η γνώση μας γύρω από τα θέματα που πραγματεύεται η ΕΚΕ έχει ανυπολόγιστα διευρυνθεί. Ο ακαδημαϊκός προβληματισμός επίσης. Η δε εμπλοκή των συμμετεχόντων ερευνητών σε διεθνή δίκτυα επεξεργασίας μεθοδολογικών καινοτομιών και εργαλείων αποτελεί ένα αξιοποιήσιμο κεφάλαιο γνώσης κι εμπειρίας.

Ιωάννα Τσίγκανου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εμπιστοσύνη στην κοινωνία

«... μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή ... πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου

0 = «πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί»

10 = «μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους»

	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	12,6	6,2	7,8	6,3	4,4	5,6
1	11,6	4,2	10,8	4,6	11,1	5,2
2	10,4	6,8	14,0	7,3	14,9	7,5
3	16,4	10,4	14,2	10,7	17,0	10,8
4	12,5	9,4	11,0	9,6	12,4	9,7
5	15,1	20,9	17,9	20,7	16,1	19,8
6	6,3	10,1	7,2	10,0	8,2	10,4
7	5,8	14,4	8,1	14,2	8,2	14,1
8	5,7	12,0	5,8	11,3	5,5	11,5
9	2,3	3,2	2,4	3,1	1,9	3,3
10	1,2	2,3	0,7	2,0	0,3	1,8
ΔΓ/ΔΑ	0,2	0,5	-	0,4	0,1	0,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,6	5,0	3,9	4,9	3,9	4,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εμπιστοσύνη στην κοινωνία

«... οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή ... θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;»						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου						
0 = «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να με εκμεταλλευτούν»						
10 = «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί μου»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	11,8	3,7	6,4	3,4	4,4	2,7
1	10,6	2,8	12,1	3,3	13,8	3,4
2	11,8	5,3	13,8	5,6	16,1	5,7
3	15,0	8,0	15,4	8,3	14,9	8,2
4	9,9	8,1	12,0	8,5	12,9	8,4
5	19,9	20,8	20,3	20,7	18,2	20,5
6	6,0	10,6	8,3	10,5	8,2	11,0
7	6,6	16,5	6,6	16,1	6,9	16,3
8	4,2	15,5	3,6	14,6	3,1	14,9
9	2,1	5,3	1,1	4,7	1,1	5,1
10	1,1	3,5	0,4	3,2	0,1	2,7
ΔΓ/ΔΑ	0,8	1,0	0,1	1,0	0,2	1,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,7	5,6	3,7	5,5	3,7	5,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Εμπιστοσύνη στην κοινωνία

«... τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλο, ή ... νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου
0 = «οι άνθρωποι νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους»
10 = «οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλο»

	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	15,6	3,7	8,9	5,2	6,3	4,4
1	14,9	2,8	17,0	5,4	14,5	5,4
2	16,3	5,2	16,9	8,6	20,4	9,1
3	15,9	7,9	15,3	12,0	17,1	12,4
4	10,3	8,0	11,0	10,9	14,0	11,1
5	12,9	20,6	14,5	21,0	11,6	20,6
6	5,1	10,5	6,9	10,7	5,9	11,3
7	3,9	16,3	4,7	12,1	5,6	12,6
8	2,8	15,3	3,3	8,8	2,4	8,6
9	1,0	5,2	,6	2,6	1,6	2,5
10	0,9	3,5	,4	1,9	0,2	1,6
ΔΓ/ΔΑ	0,4	0,6	0,4	0,7	0,3	0,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,0	4,8	3,3	4,7	3,3	4,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	9,8	6,5	8,5	8,4	13,1	10,2
1	4,4	3,5	4,8	4,6	11,7	5,4
2	6,2	6,5	6,4	8,0	11,8	7,9
3	9,9	10,1	8,6	11,4	13,0	10,8
4	9,0	10,2	10,3	10,4	10,3	10,3
5	19,4	21,2	23,4	20,1	17,6	19,1
6	9,9	11,7	12,5	10,4	7,6	10,6
7	10,6	12,3	10,9	10,6	7,7	11,1
8	9,1	9,2	7,6	7,6	4,4	7,8
9	3,6	2,7	2,9	2,4	1,1	2,3
10	4,3	2,4	2,2	2,8	0,6	1,5
ΔΓ/ΔΑ	3,8	3,7	1,8	3,3	1,1	3,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	4,8	4,9	4,7	4,6	3,6	4,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Εμπιστοσύνη στους νόμους

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	4,8	4,9	5,5	6,5	7,7	7,4
1	3,0	3,3	4,7	4,2	6,6	4,5
2	4,5	5,9	5,5	6,8	8,1	7,0
3	4,4	8,5	8,9	9,7	10,1	9,5
4	6,0	8,9	6,5	9,0	9,8	9,1
5	14,1	16,5	19,0	17,1	16,4	16,0
6	8,3	10,7	9,9	10,2	10,5	10,1
7	12,7	13,4	12,2	12,4	14,3	12,8
8	16,1	14,0	13,1	11,6	10,1	12,6
9	12,4	6,7	9,4	5,4	4,4	5,6
10	11,8	4,3	4,1	3,7	1,5	2,6
ΔΓ/ΔΑ	1,8	2,8	1,2	3,3	0,5	2,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	6,3	5,5	5,5	5,1	4,8	5,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Εμπιστοσύνη στην αστυνομία

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	4,1	3,1	4,6	4,6	7,2	5,3
1	3,5	2,2	3,2	2,9	6,7	3,2
2	3,6	3,8	4,0	4,6	8,1	5,1
3	4,6	5,8	5,2	6,7	8,8	6,9
4	5,2	6,5	7,0	7,0	9,4	7,6
5	13,9	14,9	17,5	15,5	18,4	15,2
6	8,9	11,5	9,1	10,2	10,5	10,9
7	13,0	16,1	11,7	15,0	12,0	15,3
8	15,9	18,3	16,5	16,4	10,6	16,1
9	11,7	9,5	12,5	8,7	5,5	8,2
10	14,6	7,1	8,2	6,6	2,5	4,9
ΔΓ/ΔΑ	0,8	1,2	0,6	1,7	0,3	1,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	6,4	6,2	6,1	5,9	4,9	5,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Εμπιστοσύνη στους πολιτικούς

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	18,0	10,6	15,1	13,2	22,9	14,8
1	9,0	6,7	8,8	8,4	17,5	8,5
2	12,1	10,9	9,8	11,7	15,3	11,0
3	12,9	13,6	12,1	13,6	13,4	13,0
4	10,2	12,3	10,9	11,4	10,8	12,3
5	16,4	20,0	22,6	18,6	11,9	17,7
6	7,0	10,6	7,5	8,9	3,8	9,4
7	5,4	8,0	6,8	6,6	2,4	6,9
8	3,8	3,7	3,4	3,3	,8	3,1
9	2,0	,9	1,4	,8	,4	0,6
10	1,1	,6	,8	,8	,2	0,4
ΔΓ/ΔΑ	2,1	2,2	0,8	2,7	0,6	2,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,4	3,9	3,6	3,6	2,4	3,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	4,4	6,4	5,4	7,4	8,9	7,2
1	2,8	3,6	2,9	4,4	7,8	4,0
2	3,7	6,1	4,2	6,6	7,5	5,9
3	5,8	8,7	6,4	9,0	9,8	8,7
4	6,6	9,6	6,6	9,3	10,2	9,6
5	17,7	20,3	19,6	19,4	19,8	20,3
6	10,6	10,9	11,1	10,2	11,6	11,6
7	12,7	9,8	13,0	9,5	10,2	9,9
8	12,0	6,5	10,3	6,1	7,2	6,6
9	7,1	2,2	5,1	2,1	2,2	2,0
10	4,8	1,6	3,3	1,6	1,4	1,3
ΔΓ/ΔΑ	11,9	14,2	12,2	14,4	3,4	13,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	5,7	4,7	5,4	4,6	4,4	4,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Εμπιστοσύνη στα Ηνωμένα Έθνη

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καμία απολύτως εμπιστοσύνη» 10 = «απόλυτη εμπιστοσύνη»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	11,8	5,7	11,6	6,0	12,9	6,1
1	6,5	3,2	7,5	3,5	8,3	3,3
2	5,8	4,7	9,5	5,1	8,5	4,8
3	7,4	6,8	8,6	6,9	9,2	6,6
4	7,7	7,7	9,0	7,3	10,5	8,1
5	15,9	17,2	17,4	17,4	17,2	18,0
6	8,0	11,1	6,9	10,9	9,6	11,5
7	8,7	13,2	6,4	12,6	9,2	13,3
8	8,2	11,8	5,8	11,0	6,4	10,6
9	4,4	4,9	2,7	4,5	2,3	4,0
10	3,4	3,3	1,9	2,8	0,9	2,1
ΔΓ/ΔΑ	12,4	10,4	12,6	12,0	5,0	11,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	4,5	5,4	4,0	5,2	4,0	5,1

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα «Αριστερά» – «Δεξιά»

«Στην πολιτική οι άνθρωποι μιλάνε μερικές φορές για “Αριστερά” και “Δεξιά”. Πού τοποθετείτε εσείς τον εαυτό σας στην κλίμακα ...;»						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «Αριστερά» 10 = «Δεξιά»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
Αριστερά	0,9	3,0	1,2	2,6	1,9	2,7
1	1,4	2,1	1,6	2,0	3,2	2,2
2	2,4	5,1	3,4	4,7	4,1	4,9
3	4,6	9,1	5,0	8,4	6,7	9,1
4	8,6	9,5	6,4	8,8	9,7	9,0
5	30,2	29,0	29,1	29,3	31,5	27,2
6	5,8	8,2	6,7	7,7	5,7	8,3
7	4,8	9,1	8,8	9,0	8,0	9,3
8	8,4	7,1	8,9	6,8	5,6	7,2
9	5,7	2,3	5,0	2,4	3,4	2,5
Δεξιά	4,5	3,1	4,7	3,4	3,0	3,2
ΔΓ/ΔΑ	22,7	12,3	19,1	14,8	17,2	14,4
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	5,7	5,1	5,7	5,2	5,1	5,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
Ικανοποίηση από τη ζωή συνολικά

<i>«... πόσο ικανοποιημένος/η είσαστε σήμερα από τη ζωή σας, συνολικά;»</i>						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «απόλυτα δυσαρεστημένος/η» 10 = «απόλυτα ικανοποιημένος/η»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	2,9	1,8	1,9	2,0	3,1	2,0
1	2,4	1,1	2,0	1,4	2,8	1,5
2	2,7	2,0	3,1	2,3	3,7	2,7
3	6,0	3,7	3,7	4,1	5,0	4,7
4	5,7	4,0	5,2	4,4	6,0	5,1
5	15,0	11,1	16,0	12,4	17,3	11,8
6	10,6	8,0	11,5	9,0	12,9	8,9
7	17,1	16,2	19,7	15,7	20,3	16,4
8	22,6	25,3	24,1	23,9	18,3	24,1
9	9,9	14,7	8,9	13,7	7,4	13,1
10	4,7	11,6	3,9	10,6	2,8	9,3
ΔΓ/ΔΑ	0,5	0,6	0,1	0,5	0,4	0,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	6,3	7,0	6,4	6,9	6,0	6,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
 Ικανοποίηση από την οικονομία

«... πόσο ικανοποιημένος/η είσαστε με τη σημερινή κατάσταση της οικονομίας στην Ελλάδα;»							
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «απόλυτα δυσαρεστημένος/η» 10 = «απόλυτα ικανοποιημένος/η»							
		1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099	
0	14,1	7,5	11,4	6,5	19,5	8,8	
1	10,1	4,9	9,6	4,8	18,2	7,0	
2	11,8	9,1	13,2	8,7	19,3	11,5	
3	14,6	12,8	16,0	12,6	16,5	14,2	
4	12,7	12,1	12,0	11,4	9,3	12,4	
5	15,2	16,3	17,7	16,5	10,0	15,1	
6	6,9	11,8	9,1	11,6	3,3	10,0	
7	6,7	11,4	5,9	11,7	1,5	9,7	
8	4,4	7,5	2,6	8,6	1,1	6,2	
9	1,2	2,2	0,7	2,9	0,1	1,7	
10	0,5	1,3	0,2	1,7	-	0,9	
ΔΓ/ΔΑ	1,8	3,0	1,6	3,1	1,1	2,6	
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Μέσος όρος	3,5	4,5	3,5	4,7	2,4	4,1	

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «απόλυτα δυσαρεστημένος/η» 10 = «απόλυτα ικανοποιημένος/η»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	3,9	3,9	1,6	4,6	6,8	5,5
1	4,0	2,6	1,9	3,2	8,3	4,1
2	5,1	5,1	2,7	5,8	9,9	6,5
3	7,0	8,5	5,6	8,5	12,1	9,2
4	8,1	9,5	6,7	9,6	12,1	9,5
5	14,6	17,7	17,9	17,4	18,7	16,8
6	10,5	12,1	12,5	11,4	10,1	11,4
7	13,8	15,0	15,7	14,1	9,5	13,7
8	16,1	13,4	19,4	12,5	7,9	12,1
9	9,0	5,0	10,4	4,9	2,4	4,5
10	5,4	2,8	3,9	2,7	1,3	2,3
ΔΓ/ΔΑ	2,7	4,4	1,7	5,3	1,0	4,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	5,8	5,5	6,2	5,3	4,3	5,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 19
Αίσθηση ατομικής ευτυχίας

«... πόσο ευτυχισμένος/η θα λέγατε ότι είσαστε;»						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καθόλου ευτυχισμένος/η», 10 = «πάρα πολύ ευτυχισμένος/η»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	2,0	0,7	1,2	0,8	0,7	0,8
1	1,9	0,6	1,6	0,7	1,4	0,8
2	2,2	1,2	2,0	1,5	1,8	1,6
3	4,2	2,4	3,4	2,6	3,4	2,9
4	4,5	2,9	3,3	3,3	3,6	3,8
5	17,2	10,2	14,0	11,5	13,6	10,9
6	11,3	8,1	12,1	9,0	13,7	8,8
7	16,8	17,0	19,4	17,2	24,5	18,2
8	21,1	27,7	24,3	26,7	22,7	26,6
9	13,2	17,2	12,9	15,4	10,6	15,3
10	5,2	11,7	5,2	10,7	3,7	9,7
ΔΓ/ΔΑ	0,3	0,5	0,6	0,6	0,4	0,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	6,5	7,4	6,7	7,2	6,7	7,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 23
Θρησκευτικότητα

<i>«... πόσο θρήσκος/α θα λέγατε ότι είσαστε;»</i>						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καθόλου θρήσκος/α», 10 = «πολύ θρήσκος/α».						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	1,1	11,8	1,2	12,6	3,1	13,6
1	1,1	5,0	,8	5,6	2,8	5,8
2	1,4	6,9	1,3	6,8	4,4	7,2
3	2,2	8,0	2,4	7,9	4,2	8,0
4	1,9	6,3	2,7	6,4	5,4	6,6
5	9,2	17,5	11,2	17,2	15,3	16,8
6	8,4	10,0	9,5	9,7	13,0	9,7
7	12,7	11,7	18,4	11,6	16,7	11,3
8	18,9	10,7	18,6	10,4	14,9	9,9
9	18,9	4,9	16,7	4,8	10,3	4,5
10	24,0	6,4	16,5	6,1	9,6	5,7
ΔΓ/ΔΑ	0,3	0,7	0,7	0,8	0,3	0,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	7,7	4,9	7,3	4,9	6,3	4,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
Στάσεις απέναντι στους «ξένους»

<i>Επίδραση των ξένων στην (εθνική) οικονομία</i>						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου						
0 = «οι ξένοι είναι κακό για την (εθνική) οικονομία»						
10 = «οι ξένοι είναι καλό για την (εθνική) οικονομία»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	15,7	5,4	10,1	6,3	13,8	5,1
1	10,8	3,8	9,6	4,8	11,2	4,3
2	10,5	6,2	13,5	7,6	14,0	7,1
3	11,3	8,9	12,8	10,4	12,7	9,7
4	8,7	8,4	9,1	9,7	8,6	9,1
5	17,1	25,9	16,6	22,5	18,2	22,6
6	4,9	9,9	6,6	9,6	8,5	11,0
7	6,4	11,4	9,2	10,3	6,1	11,9
8	5,5	8,6	5,7	8,1	3,7	9,0
9	2,9	2,7	2,2	2,4	1,1	2,6
10	1,5	2,8	1,5	2,7	,9	2,7
ΔΓ/ΔΑ	4,7	6,1	3,1	5,7	1,1	4,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,6	5,0	3,9	4,7	3,5	4,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Στάσεις απέναντι στους «ξένους»

<i>Επίδραση των ξένων στην (εθνική) πολιτιστική ζωή</i>						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου						
0 = «με τους ξένους η πολιτιστική ζωή υποβαθμίζεται»						
10 = «με τους ξένους η πολιτιστική ζωή εμπλουτίζεται»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	12,5	3,4	9,8	4,5	15,3	4,1
1	10,9	2,7	10,7	3,7	12,1	3,5
2	10,9	4,4	12,7	5,8	10,2	5,5
3	11,9	6,3	13,4	8,0	12,8	7,9
4	11,7	6,7	10,8	7,5	9,9	7,6
5	17,7	20,9	17,5	19,4	19,3	18,3
6	5,7	9,9	7,3	10,1	8,2	10,5
7	5,1	14,6	6,2	13,1	5,4	14,3
8	3,6	13,8	5,2	12,5	3,1	13,2
9	2,0	5,6	1,6	4,6	1,0	5,0
10	1,6	5,9	1,5	5,4	1,3	5,2
ΔΓ/ΔΑ	6,6	5,7	3,4	5,5	1,4	4,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,6	5,8	3,8	5,4	3,5	5,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 28
Στάσεις απέναντι στους «ξένους»

<i>Επίδραση των ξένων στην ποιότητα ζωής της ... (χώρα)</i>						
Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «οι ξένοι κάνουν τη ... (χώρα) χειρότερο μέρος για να ζήσει κανείς»						
10 = «οι ξένοι κάνουν τη ... (χώρα) καλύτερο μέρος για να ζήσει κανείς»						
	1 ^{ος} Γύρος		2 ^{ος} Γύρος		4 ^{ος} Γύρος	
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2566	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο ευρωπαϊ- κών χωρών N=43099
0	12,6	4,5	10,7	5,4	15,9	4,8
1	11,5	3,6	13,7	4,4	12,1	3,9
2	11,1	6,3	14,1	7,2	13,2	6,7
3	14,1	9,7	13,3	10,0	12,4	9,5
4	12,4	10,5	10,7	10,0	10,1	9,8
5	20,7	32,2	19,1	28,0	21,9	28,0
6	5,4	8,6	6,2	8,9	5,2	9,8
7	3,7	8,5	4,6	8,7	4,2	10,1
8	2,3	6,5	3,0	6,8	2,1	7,6
9	1,1	2,0	1,1	2,1	,8	2,5
10	1,2	2,3	1,4	2,4	,6	2,4
ΔΓ/ΔΑ	3,9	5,2	2,1	6,1	1,5	4,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	3,4	4,8	3,4	4,7	3,2	4,9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Α. ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

«Οι μεγάλες εισοδηματικές διαφορές μεταξύ των ατόμων είναι αποδεκτές όταν ανταποκρίνονται στα προσόντα και στην ατομική προσπάθεια του καθενός»

	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
Συμφωνώ απόλυτα	24,9%	9,4%	7,5%	11,0%	6,7%	10,2
Συμφωνώ	47,8%	53,8%	52,0%	40,9%	40,5%	41,0
Ούτε διαφωνώ/ Ούτε συμφωνώ	15,8%	16,4%	19,3%	22,7%	20,4%	21,0
Διαφωνώ	7,0%	16,8%	16,5%	18,8%	24,7%	20,4
Διαφωνώ απόλυτα	1,8%	2,5%	3,6%	4,5%	4,2%	5,6
ΔΓ/ΔΑ	2,7%	1,1%	1,1%	2,1%	3,5%	1,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

<i>«Αυτή η ανησυχία μήπως πέσετε θύμα άσκησης βίας έχει...»(*)</i>						
	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
Σοβαρή επίδραση στην ποιότητα ζωής σας	12,9%	3,9%	3,7%	4,3%	7,8%	6,8
Κάποια επίδραση	52,8%	29,7%	30,6%	37,5%	57,6%	37,0
Καμια ουσιαστική επίδραση στην ποιότητα ζωής σας	34,2%	66,2%	65,3%	58,0%	34,1%	54,7
ΔΓ/ΔΑ	0,1%	0,2%	0,4%	0,2%	0,5%	1,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(*) Ο πίνακας περιλαμβάνει μόνον αυτούς οι οποίοι απάντησαν ότι ανησυχούν μήπως πέσουν θύματα άσκησης βίας

Γ. ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

«Πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι στα 20 τους;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «Απόλυτα χαμηλή κοινωνική θέση» 10 = «Απόλυτα υψηλή κοινωνική θέση»						
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
0	0,9%	0,8%	1,7%	1,3%	0,6%	1,1
1	3,6%	,4%	1,2%	2,4%	2,3%	1,9
2	7,6%	3,7%	5,1%	7,8%	8,1%	5,5
3	12,3%	10,7%	17,0%	13,6%	13,6%	11,6
4	14,4%	16,6%	17,3%	14,1%	13,1%	14,0
5	22,3%	24,7%	25,0%	21,0%	26,3%	22,1
6	11,4%	15,6%	10,1%	11,3%	11,2%	12,5
7	9,1%	12,6%	9,3%	9,2%	9,0%	11,9
8	7,4%	7,7%	6,1%	7,0%	4,4%	9,2
9	3,2%	2,4%	1,7%	1,8%	0,8%	3,2
10	2,1%	1,6%	1,9%	1,1%	0,3%	2,4
ΔΓ/ΔΑ	5,7%	3,2%	3,6%	9,4%	10,3%	4,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	4,9	5,3	4,8	4,8	4,7	5,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

«Πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των απόμων που είναι στα 40 τους;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «Απόλυτα χαμηλή κοινωνική θέση» 10 = «Απόλυτα υψηλή κοινωνική θέση»						
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
0	0,1%	-	-	0,1%	-	0,2
1	0,1%	-	-	-	-	0,2
2	0,6%	0,1%	0,4%	0,1%	0,8%	0,6
3	1,6%	0,7%	0,9%	1,2%	2,7%	1,7
4	4,0%	2,0%	3,2%	2,7%	5,3%	3,4
5	12,4%	13,4%	13,7%	13,2%	23,4%	13,8
6	12,0%	16,0%	14,2%	18,0%	17,2%	14,0
7	18,2%	25,0%	20,9%	26,5%	20,1%	21,6
8	22,0%	28,4%	28,8%	22,6%	14,9%	25,3
9	11,8%	9,7%	11,3%	5,5%	4,3%	10,5
10	12,0%	2,2%	4,1%	1,7%	1,0%	4,5
ΔΓ/ΔΑ	5,2%	2,5%	2,5%	8,4%	10,3%	4,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	7,2	7,0	7,1	6,8	6,2	6,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

«Πώς βλέπουν οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ελλάδα την κοινωνική θέση των ατόμων που είναι πάνω από τα 70 τους;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «Απόλυτα χαμηλή κοινωνική θέση» 10 = «Απόλυτα υψηλή κοινωνική θέση»						
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
0	1,4%	1,5%	2,3%	,8%	1,1%	3,0
1	2,4%	2,9%	2,4%	1,1%	3,8%	5,3
2	4,6%	7,5%	7,1%	5,2%	8,0%	8,7
3	8,5%	13,0%	13,3%	11,5%	12,1%	12,3
4	10,7%	13,5%	14,4%	15,6%	10,2%	12,7
5	18,8%	18,7%	20,2%	24,3%	20,6%	17,7
6	12,4%	11,5%	12,8%	13,9%	12,3%	12,1
7	13,3%	10,9%	10,4%	9,8%	10,3%	10,3
8	12,9%	9,4%	9,1%	7,1%	7,9%	8,2
9	5,6%	5,3%	3,6%	2,3%	3,3%	3,5
10	3,9%	3,3%	2,3%	,9%	1,7%	2,1
ΔΓ/ΔΑ	5,5%	2,5%	2,1%	7,5%	8,7%	4,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	5,6	5,2	5,0	5,1	5,0	4,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

«Πόσο σημαντικό είναι για σας να μην είστε προκατειλημμένος
απέναντι σε άτομα άλλων ηλικιακών ομάδων;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου

0 = «καθόλου σημαντικό», 10 = «πέρα πολύ σημαντικό»

Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
0	1,7%	2,6%	2,6%	5,0%	0,2%	3,3
1	2,0%	,9%	,9%	1,2%	0,6%	1,6
2	1,6%	1,4%	1,2%	2,0%	0,5%	1,8
3	,9%	1,0%	1,4%	2,9%	0,7%	1,9
4	1,3%	1,7%	1,6%	2,0%	2,4%	1,9
5	5,4%	6,8%	9,6%	11,5%	10,9%	9,0
6	2,5%	3,5%	4,2%	8,2%	7,1%	5,2
7	6,3%	8,3%	8,9%	14,0%	10,9%	9,9
8	16,8%	18,2%	20,4%	19,0%	20,2%	18,8
9	23,2%	18,2%	15,0%	11,8%	12,3%	16,3
10	36,3%	36,1%	33,4%	16,9%	30,3%	27,4
ΔΓ/ΔΑ	2,0%	1,3%	0,8%	5,5%	3,9%	2,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	8,2	8,1	7,9	6,9	7,9	7,8

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

«Πόσο σημαντικό είναι για σας να θεωρείστε ως άτομο που δεν είναι προκατειλημμένο απέναντι σε ανθρώπους άλλων ηλικιακών ομάδων;»

Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = «καθόλου σημαντικό», 10 = «πάρα πολύ σημαντικό»						
Θέσεις Κλίμακας	Ελλάδα N=2072	Αγγλία N=2352	Γερμανία N=2751	Ισπανία N=2576	Πορτο- γαλία N=2367	Σύνολο ευρω- παϊκών χωρών N=43099
0	1,4%	5,4%	3,6%	5,8%	0,4%	4,2
1	1,0%	1,7%	1,0%	1,5%	0,5%	1,6
2	1,4%	2,6%	1,7%	3,4%	1,0%	2,2
3	1,1%	1,8%	2,3%	4,0%	1,4%	2,3
4	1,9%	2,0%	1,5%	2,8%	3,1%	2,3
5	6,8%	9,3%	10,7%	16,8%	12,9%	10,6
6	3,9%	4,5%	4,0%	8,9%	5,8%	6,1
7	7,2%	7,8%	9,0%	12,2%	9,6%	10,3
8	20,0%	16,2%	20,5%	15,5%	19,2%	18,5
9	23,0%	15,4%	15,2%	9,4%	13,6%	15,0
10	28,9%	31,7%	29,5%	12,0%	28,3%	23,2
ΔΓ/ΔΑ	3,4%	1,6%	1,0%	7,7%	4,2%	3,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέσος όρος	8,0	7,5	7,6	6,3	7,8	7,3

Οι μελέτες που παρουσιάζονται στον παρόντα τόμο αποτελούν μια εμπειρικά τεκμηριωμένη σύνοψη των ευρημάτων που προέκυψαν από τον τέταρτο γύρο (2008-2009) της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας. Η διαχρονική μελέτη των ευρημάτων της έρευνας αναδεικνύει το εύρος και τη δυναμική των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών μετασχηματισμών στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Ειδικότερα, αναλύονται θέματα που εδράζονται στον πυρήνα της πολιτικής κουλτούρας, όπως η σχέση των πολιτών με την πολιτική, η απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος και η αποσάθρωση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς αντιπροσώπευσης και την κοινωνία. Η διερεύνηση των ατομικών πεποιθήσεων και συλλογικών συμπεριφορών στα πεδία της επικοινωνίας, της πολιτικής και της θρησκείας αποτελεί ένα ακόμη πεδίο μελέτης το οποίο συνδέει το δημόσιο με το ιδιωτικό, το αίσθημα υποκειμενικής ευημερίας με το αίσθημα δυσαρέσκειας και αποκλεισμού που πηγάζει από τις διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες.

Η μελέτη των παραπάνω συνεισφέρει στην ανάδειξη της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας ως ενός αξιόπιστου εργαλείου για τη μακροσκοπική εμπειρική διερεύνηση των στάσεων και των αντιλήψεων των Ευρωπαίων πολιτών, καθώς και για τη θεωρητική επεξεργασία των αξιακών μεταβολών στη διευρυμένη Ευρώπη.

ISBN: 978-960-6834-09-7

9 789606 834097